Это цифровая коиия книги, хранящейся для иотомков на библиотечных иолках, ирежде чем ее отсканировали сотрудники комиании Google в рамках ироекта, цель которого - сделать книги со всего мира достуиными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских ирав на эту книгу истек, и она иерешла в свободный достуи. Книга иереходит в свободный достуи, если на нее не были иоданы авторские ирава или срок действия авторских ирав истек. Переход книги в свободный достуи в разных странах осуществляется ио-разному. Книги, иерешедшие в свободный достуи, это наш ключ к ирошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все иометки, иримечания и другие заииси, существующие в оригинальном издании, как наиоминание о том долгом иути, который книга ирошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использовапия

Комиания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы иеревести книги, иерешедшие в свободный достуи, в цифровой формат и сделать их широкодостуиными. Книги, иерешедшие в свободный достуи, иринадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, иоэтому, чтобы и в дальнейшем иредоставлять этот ресурс, мы иредириняли некоторые действия, иредотвращающие коммерческое исиользование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические заиросы.

Мы также иросим Вас о следующем.

- Не исиользуйте файлы в коммерческих целях.
  Мы разработали ирограмму Поиск книг Google для всех иользователей, иоэтому исиользуйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.

- Не отиравляйте автоматические заиросы.
  Не отиравляйте в систему Google автоматические заиросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного иеревода, оитического расиознавания символов или других областей, где достуи к большому количеству текста может оказаться иолезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем исиользовать материалы, иерешедшие в свободный достуи.

- Не удаляйте атрибуты Google.
  В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он иозволяет иользователям узнать об этом ироекте и иомогает им найти доиолнительные материалы ири иомощи ирограммы Поиск книг Google. Не удаляйте его.

- Делайте это законно.
  Независимо от того, что Вы исиользуйте, не забудьте ироверить законность своих действий, за которые Вы несете иолную ответственность. Не думайте, что если книга иерешла в свободный достуи в США, то ее на этом основании могут исиользовать читатели из других стран. Условия для иерехода книги в свободный достуи в разных странах различны, иоэтому нет единых иравил, иозволяющих оиределить, можно ли в оиределенном случае исиользовать оиределенную книгу. Не думайте, что если книга иоявилась в Поиске книг Google, то ее можно исиользовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских ирав может быть очень серьезным.

О программе Поиск кпиг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне достуиной и иолезной. Программа Поиск книг Google иомогает иользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый иоиск ио этой книге можно выиолнить на странице `http://books.google.com/`

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav
4998
954(1908)
2

Digitized by Google

Slav 4998.954 (1908/2)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ЗМІСТ:

ЛЕСЯ УКРАЇНКА: Касандра (драматична поема) (кінець). 241
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI в. . . . 282
ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА: Я сонце волі викликала 296
МАРКО ВОВЧОК: Пройди-світ 297
Д. ДОРОШЕНКО: Марія Заньковецька 312
ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Море (поезії) 320
ІВ. ФРАНКО: Сучасні досліди над святим письмом 326
Н. РОМАНОВИЧ: Лілія . 337
О. ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ: Нові гадки про походженнє людини 346
КУРД ЛЯСВІЦ: Блискавка в неволі, пер. Ів. Франко 354
Ю. БУДЯК: Любов . . . 360
М. ГЕХТЕР: Чи можлива в нас інтенсифікація селянського хліборобства . 361
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Школі 368
АЙТОН СІНКЛЄР: Нетри, пер. М. Левицького . . 369
МИХ. МОЧУЛЬСЬКИЙ: Поезії Стефана Чарнецького 394
МИК. СТРИШИНСЬКИЙ: Даваймо жить 399
Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ: З українського життя. . . 400
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрійської України. . . 415
В. ПІСНЯЧЕВСЬКИЙ: З російського життя . . . 426
Бібліографія. 439
Книжки надіслані до редакції. 447
Оголошення.
Зміст третьої книжки.

1908.

РІЧНИК XI. ТОМ XLI.

КНИЖКА II. ЗА ЛЮТИЙ.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

КИЇВ—ЛЬВІВ

Друкарня 1-ої Київської Друкарської с
Трьохсвятительська 5. Телеф. 1

Digitized by Google

КНИГАРНЯ

Літературно-Наукового Вістника

має на складі видання львівської Видавничої Спілки і Наукового Товариства ім. Шевченка.

ЗАПИСКИ

Українського наукового товариства в Київі

Виходитимуть від р. 1908.

Передплата на першу серію: 5 р., для студентів, учеників, народніх учителів 3 р., для членів товариства 2 р. — Приймаєть ся в бюро Товариства, при редакції Л. Н. Вістника.

Вийшов з друку і продаєть ся в Українській книгарні (б. ред. „К. Ст.") Київ, Безаківська, 8, в Київській книгарні Л.-Н. Вістника і в Книгарні Н.-Тов. ім. Шевченка у Львові, Театральна 1.

Збірник І-й. **„ДЗВІН"** Збірник І-й

Зміст: С. Черкасенко—Дзвін, вірші; В. Винниченко—Щаблі життя, пєса на 4 розділи. С. Черкасенко—Монолог, вірш; М. Коцюбинський—В дорозі, оповід.; В Левінський—Націон. пит. в Австрії і соц.-демократія; В. Ст.—Українська політика; Д. Сергієнко—До питання про аграрну програму. Обсяг збірника—270 стор., ціна 1 р. 10 к. Книгарням звичайна знижка. Склад видання в Українській книгарні.

Склад видань проф. М. Грушевського

по історії України й українському питанню

в книгарні Літературно-Наукового Вістника Прорізна 20, кв. 3.

РАДА

Рік видання третій

газета політична, економічна і літературна

Виходить у Київі що-дня, окрім понеділків

Умови предплати з приставкою і пересилкою в Росії:

на 1 рік.	на 11 міс.	на 10 міс.	на 9 міс.	на 8 міс.	на 7 міс.	на 6 міс.	на 5 міс.	на 4 міс.	на 3 міс.	на 2 міс.	на 1 міс.
6·	5·70	5·20	4·75	4·25	3·75	3·25	2·65	2·25	1·75	1·25	65

Редакція і головна контора: Київ, Підвальна 6.

Редактор М. ПАВЛОВСЬКИЙ. Видавець Е. ЧИКАЛЕНКО.

Digitized by Google

Δ Slav 4998.954 (1908/2)

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.

Касандра.

(Драматична поема).

(докінченнє).

V.

Покій Касандри. Нема нїкого.

Д е і ф о б (ввіходить). Касандро! сестро! де се ти? Рабинї!
(плеще в долонї і гукає).
Рабинї, гей!
(З сусїднього покою увіходить рабиня старенька).
Р а б и н я. Що, владарю?
Д е і ф о б. Та що се,
Невже моя сестра служниць не має,
що й не докличеш ся нїкого?
Р а б и н я. Вже-ж,
Пророчиця рабинь всїх розпустила,
казала: годї вже тих царських звичок,
час привикати без рабинь до працї,
бо хутко здасть ся.
Д е і ф о б. От нові ще примхи!
А ти чия?
Р а б и н я. Царівни Полїксени.
Д е і ф а б. Ну, все одно, шіди поклич сестру.
Р а б и н я. Котору? Полїксену?
Д е і ф о б. Нї, Касандру,
та хутко.
Р а б и н я (йде, ворхотячи).
Хутко! бач, який швидкий,
Старі вже ноги в мене, де тут хутко...
(на порозї).
Та он вона й сама... Царівно, швидче
там братїк дожидаєть ся... (виходить)
К а с. (з кужілкою за поясом і з веретеном іде, прядучи).
Витаю.

72. X 2

Digitized by Google

Деіфоб. І що ти справдї вигадала, сестро?
рабинь всїх розпустила, а сама
кужілки з рук не випускаєш.
Кас. Брате,
воно завчасу краще привикати
до неминучого.
Деіфоб. Се рабська мова!
Царівна так би не сказала з роду.
Кас. А що ж казати?
Деіфоб. „Або царювати,
або загинути“!
Кас. Ми всї загинем,
та не царюючи.
Деіфоб. Дай спокій, сестро,
і не частуй мене пророкуваннєм.
Се чисте горе: брат — пророк, сестра —
пророчиця, нема де проступити
у власнім домі за віщунством рідних.
Ось ти взяла кужілку, се й гаразд,
казати правду, дївчинї се личить
далеко краще, нїж пророча мова,
О то ж пряди й не пророкуй.
Кас. Я, брате,
сама б раднїйша прясти білу вовну,
нїж віщувати всїм нам чорну долю.
Деіфоб. Пряди, пряди, — ниток багато білих
зарученій потрібно на весїллє,
на шлюбні шати й на дари для гостей.
Кас. Се й ти вже, брате, бачу, у пророках,
та шкода, що не в пору й не до речи.
(ображена відвертаєть ся).
Деіфоб. І в пору і до речи. Я, сестрице,
не звик даремне марнувати мову.
Як що кажу, то, значить, варто слухать,
а ти, хоч і віщунка, та сама
своєї долї, видно, не вгадаєш,
то я тобі скажу: ми заручили
тебе осе тепер за Ономая,
царя лїдійського.
Кас. Заранї, брате,

Digitized by Google

говориш ти менї: „ми заручили“,
бо ще ж я не рабиня поки що
і маю власну волю.
Деіфоб. Нї, Касандро,
бо кожна дївчина, чи то рабиня,
чи то царівна, слуха родини.
Кас. Я, брате, й не рабиня й не царівна,
а більше й менше, нїж вони обидві.
Деіфоб. Я не для загадок прийшов сюди,
не для пустих розмов. Кажу виразно,
що ти заручена. Царь Ономай
тебе собі жадає в надгороду
за спілку й поміч проти ворогів.
Хвалив ся він, що піде в бій сьогодня
і всїх своїх Лїдійцїв поведе
і що не зайде сонце, як вже буде
розбите в пень усе вороже військо.
„Коли се правда, ми сказали, завтра
ти поведеш Касандру до намету“.
Кас. Хіба що так! „коли се правда“... Власне.
що се неправда.
Деіфоб. Я не сподївав ся,
що ти, Троянка і дочка Пріяма,
так самолюбно можеш відрікатись
подать ратунок Трої і родинї.
Атрідова дочка була величнїйш,
не дарма Елїнки проти Троянок
так величають ся, бо вийшла з них
славутня Іфіґенїя, що радо
життє своє дївоче положила
за славу рідного народу.
Кас. Брате,
не знаєш ти цїни жіночим жертвам,
а я тобі кажу: з усїх жінок
славутня Іфіґенїя сложила
ще не найбільшу й не найтяжчу жертву.
Ох, скілько тяжчих, хоч безславних жертов
зложили ті жінки, що не лишили
імення по собі! Як-би схотїв ти
від мене жертви крови, певне б я

Digitized by Google

її здолала дати, але сеї —
не можу, брате, я не героїня.
Деіфоб. Так, я се бачу, ти сестра Паріса,
але не Гектора. Наш Гектор міг
життє віддати, жінку залишити,
осиротити сина для ратунку,
або для чести Трої. А Паріс
готовий для Гелени загубить
весь рідний край. О так і ти, Касандро,
для тїни млявого свого Дольона,
хоч сам він був зрадливий проти тебе,
готова всїх нас утопити.
Кас. Брате!
не ображай загубленої тїни!
Ти кажеш, млявий був Дольон, зрадливий?
Чому ж той млявий та пішов на згубу,
на смерть видиму в той час, як нїхто
з моїх братів — героїв не одважився?
Либонь тому, що Гектор вже був мертвий,
а Деіфоб одважний тілько словом.
Деіфоб. Старий я для розвідок. Ти-ж Касандро,
ще молода, щоб старшого судити.
Кас. Над всїх старших найстарша Правда, брате.
Деіфоб. Лишім. Хто вмер, не встане. Річ не в сьому,
а в тому, що повинна ти вчинити
для щастя й для ратунку всеї Трої.
Кас. По чім-же знаєш ти, що в тім ратунок?
Деіфоб. Я знаю те, що се остатня змога.
Чи ти даси ратунок — невідомо,
але повинна ти вчинить сю пробу.
Коли убють Лїдійця — люди скажуть:
„Щож, не судилось!“ А як ти відмовиш,
то скажуть всї, що ти нас загубила.
Царь Ономай до тебе зараз прийде,
Щоб ти йому сама сказала слово.
Єдине слово „згода!“ — і Лїдійцї,
уставлені до бою, рушать зараз.
Кас. Мій брате, се була-б потрійна зрада —
себе самої, правди і Лїдійцїв,
бо я отим одним — єдиним словом

Digitized by Google

погнала б на погибель цїле військо.

Деіфоб. Милїш тобі чужинцї, нїж родина!

Кас. А на що ж нам даремне їх губити?
е вратував нас Гектор богорівний,
Куди ж свому Лїдійцеви!

Деіфоб Касандро,
забула ти, що був тодї Пелїд
теж богорівний щей богорожденний,
тепер його нема.

Кас. Так говорила
Пентезілея, красна амазонка,
що згинула за Трою без пори.

Деіфоб. Та що Пентезілея! все ж то жінка! — не жінцї
вратувати Ілїон.

Кас. Се правда, брате, отже й не Касандрі.

Деіфоб. (Гнївно). Гей, не чіпляйсь до слів!

Стара рабиня (входить).
Там той, чужий,
все домагаєть ся, чому не кличуть.

Кас. Скажи йому, щоб він ішов сюди,
а ти лиши нас, брате.

Деіфоб. Що ж ти скажеш?

Кас. Що бог менї звелить.

Деіфоб. Ну, памятай,
як тілько бог звелить сказать: „не згода“, —
до тебе ймення зрадницї пристане
від нинї і до віку.

Кас. Деіфобе!

Деіфоб. Я перший прикладу його до тебе
прилюдно, на майданї. Памятай.
(виходить).

Ономай. (входить і спиняєть ся у порога. Мовчанка).
Царівно, радуй ся.
(Касандра мовчить).
Я соромливість
високо поважаю, але все ж
бажав би я таки почути слово,
хоч те єдине, що менї належить.

Кас. Ти певен, що воно тобі належить?

Digitized by Google

Ономай. Твій батько й брат запевнили менї
те слово.
Кас. Так від них ти й чув його,
а я тобі його не запевняла,
та ти ж і не просив і не питав,
а хочеш просто взяти, я належне.
Ономай. Прости, царівно, знаю що дівчата
солодкі речі люблять, але я
не вдався до того. В мене річ коротка,
не ти мене, а я тебе посватав,
то, значить, уподобав, справа ясна.
Адже тебе за жінку я бажаю.
Кас. Як можешь ти мене бажать за жінку?
Ти ж бачиш, я душею не твоя.
Ономай. Як буде мій сей стан і сії очі
і сї уста, вся горда пишна постать,
то де ж із них подінеть ся душа?
адже й вона тодї моєю буде.
Кас. Не більше, нїж душа твоїх рабинь.
Ономай. Не прикладай сюди рабинь, Касандро!
Царицею ти будеш так, як личить
моїй дружинї і дочцї Пріама.
Кас. Не личить їй десь по неволї жити,
хоч би й царицею.
Ономай. Я ж не беру тебе
рукою збройною, по волї підеш.
Я міг би прилучитись до Ахайців
і зруйнувати Трою і забрати
тебе в полон, але я чесно хочу
тебе від батька взяти, заслуживши
послугою великою.
Кас. Купити
мене ти хочеш, царю?
Ономай. Всї герої,
найбільші навіть, купували так
собі жінок.
Кас. То не було геройство.
Герой користи не шукає з роду.
Ономай. Геройство мусить мати надгороду;
се і боги і люди признають.

Digitized by Google

К а с. Хіба не досить слави?
О н о м а й. Слави маю
Я й так, царівно, досить, а дружини
не маю ще, от і беру тебе.
К а с. Уже й береш? Я ще не віддаю ся.
О н о м а й. Царівно, правду мовити, я честь
хотїв, тобі, питаючи, зробити,
Як жрицї божій і царівнї Трої,
а в нас у Лїдії нема звичаю
дївчат питати, коли батько згоден.
К а с. Знай, Ономаю, шлюб такий не буде
з Касандрою щасливий.
О н о м а й. Не лякай,
пророчице, мене пророкуваннем.
Я думаю, що й доля любить сильних,
одважних і рішучих; кожна жінка
повинна їх любити, а не любить,
то мусїтиме полюбити.
К а с. Царю,
не знаєш ти мене, що так говориш.
О н о м а й. Жінок я досить знаю.
К а с. Та Касандра
ще не була між ними.
О н о н а й. От тому
я й хочу взять її.
К а с. На лихо взяв би!
я не люблю тебе.
О н о м а й. Полюбиш!
К а с. Нї, нїколи
не полюблю того, хто так підступно
скористав з нашої недолї.
О н о м а й. Хто так славно
твій край відратував?
К а с. Не квап ся, царю,
то ще лежить у Зевса на колїнах.
О н о м а й. А як би стало так?
К а с. Я оборонцю
хвалу і дяку склала б, як би він
покинув вимагати в надгороду
мене...

Digitized by Google

Ономай. Я бачу, ти, царівно, мудра!
„хвала і дяка“ — от і вся заплата.
Та се я дам якому злидареви
від свого столу мяса, то й почую
хвали і дяки досить.

Кас. Чи ти бачив,
як оборонця визволені славлять?

Ономай. Не раз, не два! Скажу тобі, царівно,
що переможця і не так ще славлять
подолані. Я й те і друге знаю —
ціна обом однакова, бо все то
безсилля силу славить. Але силу
віддати за таке — збожеволіти!
Я не безумний. Голову нести,
губити військо, щоб „хвалу і дяку“
сказав хтось по троянськи? Я се дома
почую по лідійськи від жіноцтва,
як військо приведу назад без бою.
(Мовчанка).
Так що ж, царівно?

(Налагожуєть ся йти. Касандра мовчить, але видимо бореть ся з собою, Ономай барить ся, завваживши се).

Деіфоб (увіходить. Завваживши нерішучі постави обоїх, проникливо і грізно дивись ся на Касандру).
Згода, сестро?

Кас. Згода!

Ономай. По щирости?

Кас. Як голову нести,
губити військо ти готов за тее,
щоб я сказала: „Сї уста твої,
ся постать, сїї очі“, — добре, згода.
Коли твій люд готов своїх жінок
лишити вдовами, аби цареви
здобути наречену, — добре, згода.
По щирости кажу!

Ономай. Чудна у тебе,
Касандро, щирість. Ну, та годї
змагати ся словами, час іти,
щоб заслужити ділом надгороду.

Digitized by Google

К а с. Які дїла, така і надгорода!
Прощай же, Ономаю!
О н о м а й. Будь здорова.
(Ономай і Деіфоб виходять. З надвору чутно глухий лемент великої юрби).
П о л ї к с е н а. (вбігає).
Касандро, пробі, що ти наробила?
К а с. Я м у с ї л а, сестрице, дати слово.
П о л ї к. Так ти дала? Так,
значить, то неправда?
К а с. (холодно).
Ти, Полїксено, чиниш, мов безумна;
не знаєш, за що і кориш і хвалиш.
П о л ї к. Хвалю за те, що ти вволила волю
і батька, й брата і всеї родини.
К а с. То, значить, і твою?
П о л ї к. Та що ж, сестричко,
видима смерть страшна.
К а с. А для ратунку
не варто жалувать хоч і сестри?
П о л ї к. Але ж тобі там буде добре, люба,
царицею у Лїдії багатій,
її ж недарма золотою звуть.
К а с. На золото Касандра не жадібна,
і з неї досить одної обручки.
(Дивить ся на Дольонову обручку на своїй правиці).
П о л ї к. (Пестить її).
Сестриченько, я знаю, як се тяжко
забути милого, так на що ж мертвим
щось инше, крім волосся, слїз і жертви?
Дольонови ти справиш гекатомбу,
Як богови, бо Лїдія багатша
від Трої, там царицею ти будеш.
К а с. За нелюбом?
о л ї к. Та що робити, сестро?
Чи то ж багато є таких, що йдуть
по волї й по любови? Се вже доля
така жіноча слухати не серця,
а волї рідних, — добре ще, як рідних,

Digitized by Google

а то ж нераз і переможець гордий
примусить бранку за дружину стати.
Он Деіфобова Антея йшла
за нього по неволї, а про теє
тепер вона йому дружина вірна
і дїтям нїжна мати.

Кас. Поліксено,
а як би знов посватали тебе
після Пелїда за якого небудь?

Полї к. Та що ж... я знаю, другого не буде
такого, як Пелїд, але ж менї
до віку дївувати не годить ся
і я пішла б, як би хто до пари,
як не дружину, то дїток любила б,
як не кохання, то хоч господарність,
покірливість і вірність принесла б
дружинї в посаг.

Кас. А як би не мала
нїчого, крім ненависти й проклонів,
то що б ти принесла своїй „дружинї?“

Полї к. Яка ти знов страшна, як се говориш!
Касандро, признавай ся, значить, правда,
що ти його кляла і віщувала
йому й Лїдійцям згубу?

Кас. Відки знаєш?

Полї к. (трошки збентежена).
Мої рабинї під вікном були,
сушили вовну, чули ненароком
розмову вашу. І не знаю, як
твої слова передались Лїдійцям.
Ти чула гомін? То гукало військо
Лїдійське: „Царю, ми не йдем на згубу,
Касандра закляла! Ми йдем до дому!
Хай гине Троя, як їй те судилось!“
І вже три лави подались до дому.

Кас. (мимохіть). Хвала богам!

Полї к. Касандро! безсоромна!

Кас. Алеж вони б загинули всї марне,
бо се ж їх смерть — заручини мої!

Digitized by Google

Полїк. То нащо ж ти дала цареви слово?

Кас. Не обертай меча в горячій ранї!
Се нечесть, Полїксено, тяжкий сором
на голові моїй, отеє слово.
Се примус і ненависть промовляли
ганебне слово, а не я. Ой, сестро!
Я так його ненавидїла палко,
його і все його безглузде військо,
оту торбу рабів! Я радо, щиро
промовила — їм на погибель — „згода“!

Полїк. Страшна, незрозуміла ти, Касандро!

Андромаха. (увіходить).
Хвала богам! Пішли таки Лїдійцї!
пішли на бій. Царь Ономай сказав:
„Я маю слово згоди від Касандри“,
Гелен запевнив, що по птаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу,
й Деіфоб сказав, що то неправда,
немов би ти кляла царя й Лїдійцїв.
І заспокоїлись вона й пішли.

Кас. Гелен казав, що він по птаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу?
Неправду він сказав!

Андр. Та що, Касандро,
доволї з нас уже твоєї правди,
зловістної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожить в надії.
Ох, я вже втомлена від тої правди!
Ой, дай менї хоч сон, хоч мрію, сестро!
Дай вірити хоч день, що мій синочок,
Астіанакс єдиний буде жити,
що не загине од рук ворожих
і буде сильний, владний, богорівний,
як був його отець, мій любий Гектор!
Ох, дай менї хоч мрію, сестро!

Кас. Для сна, для мрії ти згубить готова
усе те військо? Сором, Андромахо!

Андр. Не сором, нї, і кожна мати скаже
що се не сором. Що менї чужинцї?

Digitized by Google

Чого я маю жалувати їх?
А може ж то і правда, що вратують
вони нам Трою? Може ж то і правда?

Кас. Та тілько „може“?

Андр. Досить і того.
Надія є, Касандро, є надія!

Кас. Прошу тебе, сестрице Полїксено,
пошли свою рабиню по Гелена.

Полїк. Гаразд. (виходить).

Андр. Нащо тобі Гелен?

Кас. Я хочу
його спитати. Я собі не вірю.
Вже бачиш довершилась божа кара:
Не тілько инші, а й сама Касандра
зневірилась в Касандрі. Я не знаю,
чи все то правда, що тепер я бачу.

Андр. А що ж ти бачиш?

Кас. Годї, Андромахо,
мене питати, щоб потім клясти.
На голові моїй вже й так проклони
тяжать немов залїзна діадема,
сплели ся над чолом слова вразливі,
немов гадюки над чолом Медузи,
шиплять ворожо, труять, глушать розум...
Іди, збери своїх рабинь, звели їм
кітари й флейти взяти і музику
збратати з нїжним співом, може сон
і мрію золоту вони накличуть
тобі на очі, втомлені від слїз.
Є в тебе Фінїкіянка рабиня,
ота, що вміє змії замовляти,
вона приспить в тобі змію трівоги
і ти заснеш, і в снї тому не буде
нїчого злого, нї війни, нї смерти,
нї страху, нї Касандри.

Андр. Не глузуй.
Я вірю, що таки Лїдійцї прийдуть
з царем і з перемогою. Прощай! (виходить).

Digitized by Google

VI

Той самий Касандрин покій. Касандра і Гелен.

Кас. Так ти скажи менї по правдї, брате,
яку ти провість по пташках побачив?
(дивить ся йому в вічі, Гелен їх спускає
до долу).

Гел. Та що там! ми обоє віщуни
і добре знаєм, що пташки, й утрібки,
і кров, і дим від жертви, все то тілько
покраси й покривало голій правдї,
про людське око. Адже тая правда —
цнотлива дуже і поважна жінка
і сором їй ходити без одежі. (сміеть ся).

Кас. Але й сама я жінка, отже правду
я можу бачити й невбрану.

Гел. Сестро,
скажи менї, хто бачив голу правду?

Кас. Я бачила її аж надто часто!

Гел. Чи певна ти, що ти її очима
своїми не наврочила.

Кас. Гелене,
торкнув ся ти до виразки палкої,
але стерплю одважно, хочу щиро
порадитись тебе, — ти наймудрійший
з усїх братів, гнучкий и тонкий розум
у тебе, як вогонь.

Гел. Або як вуж?
Фріґійський розум, сестро! Ми, Троянц,
за довгий час облоги вже навчились
звивати ся вужами. Що робити?
Колиб ти бачила, як Деіфоб
звивавсь перед Лїдійцем, ти б сказала,
що й другий брат гнучкий-тонкий зробив ся.

Кас. Не говори менї про гнучкість плаза,
для мене то не мудрість, а гидота.
Скажи менї по щирости, як брат
сестрі коханій: чи ти справдї думав
чи по пташках, чи просто, все одно

Digitized by Google

що в сих заручинах ратунок Трої
і що ратунок той дадуть Лїдійцї?

Г е л. Ти завдала менї трудне питанне.
По щирости: — раз думав, а раз нї.

К а с. Як розуміти се?

Г е л. А так. З початку
я певен був, побачивши те військо,
наїжене списами, несчисленне,
на силу свіже, на одвагу дуже,
що Елїнам, потомленим війною,
знесиленим облогою, не встоять
проти царя, жадібного звитяги.
І певен я: колиб та перемога
була в руцї в Гелени, в Полїксени,
чи в Андромахи, чи в котрої хочеш,
та не в твоїй, — вона була б за нами.

К а с. Чи й ти гадаєш так, що все нещасте
походить від Касандри?

Г е л. Хоч не все,
але багато.

К а с. Брате! що ти кажеш?!

Г е л. Ти щирости хотїла і вволив я
твоє бажанне, не моє, сестричко.
Та я тебе, Касандро, не картаю,
невинна ти з своєї вдачі. Певне
боги в тім винні, що дали тобі
пізнати правду сили ж не дали,
щоб кермувати правдою. Ти б а ч и ш
і склавши руки, або заломавши,
стоїш безвладна перед тим привиддем
страшної правди, мов закамянїла,
немов на тебе глянула Медуза,
і тілько жах наводиш на людей.
А правда від того стає страшнїйша
і люде тратять решту сили й глузду,
або ідуть з одчаю на пропаще,
а ти тодї говориш: „Я ж казала!“

К а с. А що ж би ти зробив?

Г е л. Те, що роблю.

Digitized by Google

я з правдою борюсь і сподіваюсь
її подужати і кермувати
от, як стерничий кораблем кермує.
Кас. А Мойра, брате, невблагана Мойра?
Її ж бо воля світом всім кермує,
а ти се мав би кермувати нею?
Гел. Не так, Касандро. Мойра так врядила,
щоб був і світ, і море і керманич,
і корабель, і бурі, і погода,
і скеля, і затока; щоб була
і боротьба, й надія, й перемога,
і правда, і... неправда.
Кас. Коли так,
вона бажає, щоб була й Касандра.
Гел. І щоб Гелен боровсь проти Касандри.
Отсю я правду бачу і борю ся,
щоб нам троянський корабель стягти
з тієї мілизни, куди Касандра
його загнала правдою своєю.
Кас. А ти його неправдою вратуєш?
Гел. Що правда? Що неправда? Ту брехню,
що справдить ся, всі правдою зовуть.
Одного разу раб менї збрехав,
що мій фіал украдено, бо просто
не хтїло ся йому шукать фіала,
а поки лїнував ся раб, то й справдї
фіал було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Тоненька смужка
брехню від правди дїлить у минулім,
але в пройдешному нема вже й смужки.
Кас. Коли хто каже те, в що й сам не вірить,
то се неправда явна.
Гел. А як скаже,
хоч в добрій вірі, тілько помилившись
не до ладу, то се вже буде правда?
Кас. А як же ти, Гелене, одріжняєш
брехню від правди?
Гелен. Та нїяк. Я просто
даю їм спокій.

Digitized by Google

Кас. Як же ти віщуєш?
що кажеш людям?

Гелен. Те, що треба. сестро,
те, що корисно, або, що почесно.

Кас. Невже ніколи ти того не бачиш,
що буде, неминуче, невблагане?
Невже тобі не каже в серці голос:
„Так буде, так! так буде, не інакше!“

Гелен. По щирости сказавши, — ні, ніколи.

Кас. То нам порозумітись дуже тяжко.
Але скажи, як можеш ти прилюдно
казати: „бог менї відкрив... я бачив...
я голос чув таємний“, коли то
неправда все?

Гелен. Знов правда і неправда!
Лишім отсї слова, нема в них глузду.
Ти думаєш, що правда родить мову?
Я думаю, що мова родить правду.
А чим же нам таку назвати правду,
що родить ся з брехнї? Чи ти ніколи
не бачила такого народження?
Я бачив безлїч разів. Слово плідне
і більше родить, ніж земля прамати.

Кас. Але ти сам казав: роблю, що треба
і що корисно, що почесно“. На що ж
потрібно удавати віщуна?
хіба корисно то, хіба почесно?

Гелен. А вже ж! Як би сьогодня батько й браття
і з ними всї Троянцї і Троянки
Лїдійцїв умовляли та благали,
нї на що б не здалось те все, — Лїдійцї
сказали б тілько: „закляла Касандра,
пророчиця, — війна і шлюб нещасні“.
А я прийшов з повагою жерця,
в віщунській діадемі, патерицю
посріблену здійняв високо в гору,
мов блискавка вона свінула в вічі
усїм чужинцям. Я сказав: „Мовчіть
і ждїть. Я випустив із храму

Digitized by Google

свячених голубів". Замовкли миттю
і галас і розмови. Я сказав:
„Царь Ономай образив Апольона,
засватавши пророчицю його
і не спитавши згоди стріловержця,
і бог за те свій гнїв йому пророк
устами віщими Касандри. Можна
ще одвернути гнїв, офірувавши
для бога пишну гекатомбу з білих
волів, що не були ще під ярмом".
— „Я обіцяю!" крикнув царь лїдійський.
А я гукнув: „Я бачу: голуби
вернулись і годують голубяток!
Щасливий поворіт й шлюб щасливий!"
І словом тим я переміг тебе,
видюща сестро.

Кас. Чи надовго, брате?

Гелен. Побачимо! Се правда, що на полї
воюють не Лїдійцї й не Ахайцї,
а ти і я. Одвагою кермує
Гелен, а роспачем Касандра править.

Кас. А що, коли Касандра переможе?
Чим виправдить Гелен свою неправду?

Гелен. Прилюдно скаже: „Се сам Ономай
себе згубив, бо замість гекатомби
саму обіцянку дав Апольону".
Собі ж він скаже: „Зброя поломилась,
але ми иншу знайдем. Все ж почеснїш
при зброї гинути, нїж голоруч".

Кас. Чому ж ти й сам не йшов у бій сьогодня,
не з патерицею, — з мечем і списом?

Гелен. Бо меч і спис мала для мене зброя,
бо людські душі — от моє знарядде,
крилате слово — от моя стріла,
люд проти люду — от мій поєдинок!
Усїм тим правлю я, фрігійский розум.
Ся діадема, сяя патериця
то знаки влади над всїма царями.
Я рівного собі не маю тут

Digitized by Google

зпоміж усїх владарів і героїв.
Ти тілько рівна, може навіть вища,
і ми боротись будем до загину.

Кас. Ох, я сама не знаю, чи хотїла б,
чи нї тебе перемогти сьогодня!
Ненависний менї той шлюб мов смерть,
я так його боюсь, як згуби Трої.

Гелен. Либонь у тебе не фрігійський розум.
Чи ти не чула, як боги часами
своїх обранців хмарою вкривають?
У мене є тайник під олтарем, —
як станеш ти з тим Ономаєм поруч,
приносячи богам весїльну жертву,
від жертви піде дим, сїрчана хмара,
а як розійдеть ся — замість Касандри
порожнє місце буде. Розумієш?

Кас. Се стид і ганьба — радити таке!
Чи се по твойому „почесний“ вихід?

Гелен. За те корисний і безпешний, сестро.

Кас. Волїла б я себе мечем убити!

Гелен. І тим роздратувала б Ономая,
а слово все таки своє зламала б.
І некорисно й непочесно, сестро.
(Дивить ся з усміхом на неї)
Ми не однакові, а все ж ми рівні,
як не в дїлах, то все ж хоч у думках.

Поліксена (входить).
Царь Ономай убитий, а Лїдійцї
у ростїч кинулись. Ой горе, горе!

Гелен. Радїй, Касандро, ти перемогла!

Кас. (віщим голосом).
Не я, а Мойра. Я її знарядде.
Тонкий фрігійський розум і гнучкий, —
його зігнула Мойра і зломила,
її правиця і важка й тверда,
вона кує з народів зброю світа,
а я і ти — ми тілько цвяхи в зброї.
Не перецїнюймо себе, Гелене.

Digitized by Google

А н д р о м а х а (вбігає й несамовито кидаєть ся до Касандри).
Ти, люта згубо, всїх нас загубила!
К а с. (спокійно показує на Гелена).
Питай його, чом він не вратував.
Ми віщуни обоє, значить, рівні.
(Виймає зза пояса кужілку і сїдає прясти).

VII.

Великий майдан з храмом по середині на чималім підвисшенню. Праворуч в глибині двір царя Пріяма, близше до сцени ріжні инші будови міста Іліона. Ліворуч близько до сцени Скайська брама. — Ясний ранок, майдан залитий сонцем. Велика юрба люду троянського, то входить у браму, товпить ся перед храмом, гомонить, то дужче, то тихше, часом зовсїм затихає і жде чогось, насторожившись.

З царського двору виходить Гелен в святочній білій одежі, у срібній діядемі, з білою посрібленою патерицею в руцї, іде урочистою гіератичною походою.

Г о л о с и в н а р о д ї. Гелен іде! Дорогу провозрівцю!

Г е л е н. (Зіходить на храмовий перістіль і дає знак патерицею, стукнувши нею тричі об мармуровий поміст, далї починає промову велично-віщим голосом).

Батьки, брати й синове! рідна Троє!
Боги з Олїмпу зглянулись на сльози,
на гекатомби, на благання наші, —
без зброї подолали ворогів.
Зевс Елїнам поклав у серце звагу
по добрій волї залишити Трою.
Підїть за браму — зник ахайський табор
лиш кінь один стоїть на таборищі, —
богам троянським в дар дали Ахайцї
того коня. Він з дерева, непишний
і не коштовний військовий дарунок,
та він дорожчий нам від срібла — злота,
від мармору й каміня дорогого.
Дарунок згоди лїпший над здобуток,
що на війні цїною крови взято.
Ахайцї відплили від нас по волї
своїй і всїх богів, а дар лишили
на знак пошани й згоди. Честь Ахайцям!

Л ю д и. Ахайцям честь!

Г о л о с К а с а н д р и (з храму). За кров, за смерть, за сльози!

Digitized by Google

Деіфоб (обертаючись до дверей храмових).
Мовчи, Касандро!
Гелен. (До Троянців).
Вам, троянські мужі,
я ражу дар той повезти у храм
і край Палядіона там поставить.
Кас. (являється на дверях з чорною патерицею і простягає її, немов загорожуючи вхід).
Я не пускаю в храм.
Гелен (одбиває її патерицю своєю).
Вступись, Касандро!
Кас. (знов загорожує).
Менї належить влада не пускати.
Чоловіки не сміють наближатись
до постати Паляди. Я сторожа
Палядіона. Ти вступись, Гелене,
гляди своїх пташок.
(Дивить ся йому в вічі, він спускає патерицю).
Нечистий дар!
Проклятий дар!
(Люд порікує, видимо збентежений),
Голос з юрби. Та геть її женіть,
зловістницю!
Другий голос. Мовчи! вонá ж царівна!
Перший голос. Вже те її пророкуванне
уїлось нам у печінки. Не доки ж
терпіти се!
Третій голос. Убить її!
(Якийсь молодик заміряється списом).
Гелен (здержує знаком руки).
Не руште!
Не проливайте крови — там святиня!
Деіфоб. То як же буде, брате, з подарунком?
Гелен. Ми храм новий збудуємо для нього,
„храм згоди“ буде зватись. Поки що
стоятиме в царськім дворі дарунок.
(до Деіфоба). Ти призначи сторожу для пошани.
Кас. Сліпий побитих на сторожу ставить!
Деіфоб. Касандро!

Digitized by Google

Г е л е н. Брате, й ви, троянські мужі,
перевезіть коня в царське подвірє.
(Деіфоб дає знак рушати і подається сам до Скайської брами).
Г о л о с и з л ю д у. Гелен наказує!
Рушаймо, браття!
Гелена хай боги благословлять!
Він розум наш! Він наше око ясне!
К а с. Едине око — й те більмом зайшло!
(Увесь люд рушає за Скайську браму).
Г е л е н. Касандро, слухай, нащо ти мене
на пробу ставиш дотинками тими?
К а с. На пробу, чи не станеш раз видющим.
Г е л е н. Касандро, се ж безумство! Річ видима:
ахайський табор спорожнів; на морі
ані човна, ні цяточки не має.
Розвідачів далеко розсилали
ми з Деіфобом, найбистрійших хлопців
і кінно й піхотою. І невидко,
щоб де була яка залога, чати,
чи щось подібне.
К а с. Дурно не дає
дарунків ворог.
Г е л е н. Та ж той дарунок
то миру знак. Чи ти ж не розумієш?
К а с. Вже ж ні. Якби отсе посеред моря
палка жарина плавала по хвилях,
розжеврена вогнем — то був би знак
воді від полумя на мир. Та хто ж би
збагнув такеє?
Г е л е н. Люди не стіхії,
і лиху й гніву людському є край.
Ахаянок вже підросло багато
за час війни і може Менелай
молодшу дома знайде від Гелени.
К а с. Гелену бачив він на Скайській брамі
учора зрана.
Г е л е н. Що ж?
К а с. Піди, Гелене,
до неї в ґінекей і там подумай,
що ти сказав.

Digitized by Google

Гелен (задумується ся. Тим часом з Скайської брами показуєть ся гурт узброєних Троянців. Гелен показує на їх Касандрі).

Ти бачиш ті списи
і ті мечі? — Не треба й остороги
пророчої. Он вартовий сурмач.
Тож сурма голос має, Троя — вуха.

Кас. Німий глухого буде вартувати!

Гелен. Касандро, годі! Я глухий для тебе,
так же й твої слова німі для мене.
Договорились ми до краю. Годі.

Деіфоб (з юрбою узброєних, веде звязаного Елїна до Касандри й Гелена).

Сюди його, сюди! Нехай розсудять
троянські прозорливці сю справу
і скажуть нам, що маємо робити
з отсим чужинцем. Брате й ти, Касандро,
послухайте і зважте. Ми застали
сього чужинця край коня на полї.
Блукав мов непритомний, сльози лив
і, руки ламлючи, слова безладні
викрикував. Ми зайняли його,
пізнавши Елїна з одежи й мови.
Тепер між нам роздїлилась думка!
одні говорять одпустить його, —
він тим покинутий, що божевільний,
і певне він не зробить зла нїкому,
а другі кажуть: се розвідач хитрий,
убить його, щоб не було біди.

Поки Деіфоб говорить, надходять люди, чоловіки й жінки, хто з поля від Скайської брами, хто з будинків від міста, і збірають ся в гурт).

Голоси з гурту. Убить! убить!
Один голос. Завіщо?
Другий голос. Так, для помсти.
Третїй голос. Для остороги.
Четвертий голос. Покарає Зевс.
за кров невинну.

Деіфоб (дужим голосом). Замовчіть, Троянцї!
Не вам належить суд. Скажи, Гелене,
убить його, чи визволити радиш?

Digitized by Google

Г е л е н. Ні те, ні друге. Марне убивати
не має чести нам, тай небезпешно,
бо як дізнають ся про те Ахайці,
що Еліна убито без вини,
то знову можуть розпочати чвару
на довгі роки. Тілько ж і пустити
непевного чужи — о.
Нехай собі живе, але у путах
під пильною сторожею.

С і н о н (полонений Еліи). Ой, царю,
чи віщий прозорливцю! Я не знаю,
як маю величать мого владаря...
Але я бачу розум боговитий
у тебе на чолі. Збагни ж, премудрий,
ти душу Еліна. Я сам з Еляди.
Еляда — се ж колиска споконвічна
святої волі. Правний син Еляди
без рідної стіхії жить не може,
а хоч би й міг — не хоче.

К а с. Ти сим словом
на смерть почесну в Трої заслужив.

Г е л е н. Чого на смерть? Пусти його на волю,
коли нема вини на ньому.

К а с. Брате,
що есть вина? Хіба гієна винна,
що смертю й розпадом живитись мусить?

Д е і ф о б. Хіба ти знаєш заміри чужинця,
що так його рівняєш до гієни?
Коли ти знаєш, то скажи виразно,
що саме він замислив нам на згубу.

К а с. Не знаю я нічого, тілько бачу
кривий гієни погляд, тілько чую
проникливий хижацький голос...
(В раптовім нестямі).
Ой!
Гієни бродять по руїнах Трої
і лижуть кров іще живу... гарячу...
обнюхують ще незастиглі трупи
і радо скиглять...

Digitized by Google

(Стогнучи, закриває обличчє руками. Люди стоять у важкій мовчанці, далї починають перешіптуватись. Сінон трівожно оглядаєть ся на всї боки).

Д е і ф о б (бере Касандру за руку і потрясає. Стиха).
Сестро, спамятай ся!
Доволї слів тих темних і страшних,
що придавили люд, мов димна хмара.
(в голос).
Коли гієну бачиш в сїм чужинцї,
Ну, щож, убий його, ми не бороним.

Г е л е н (подає їй жертовний меч).
Ось маєш меч!

К а с. (збентежена) Нї, браття, я не вмію
мечем владати.

Г е л е н. Жриця мусить вміти
в потребі всяку жертву заколоти
рукою власною.

К а с. Хіба се жертва?

Г е л е н. Се жертва прозорливости твоїй.

К а с. Чому ж ти сам сю жертву не заколеш?

Г е л е н. Слїпий на ослїп лити кров не хоче.
Нехай твоє видюще око править
рукою певною. Єдине серце
нехай наказує руцї й очам.

Д е і ф о б. Хай буде так. Нехай хоч раз Касандра
не скаржить ся на людську неймовірність.
Коли невинен Еліїн, хай за кров
спокутує Касандра перед Зевсом,
а людський суд мовчатиме тепер,
за сеє ручить старший син Пріяма.

Г е л е н (вкладає меч в руку Касандрі).

К а с. (мовчки бере меч).

(На знак Деіфобовий Сінона підводять ближче).

С і н о н (простягає до Касандри звязані руки і падає на колїна).
Пророчице!.. Ох, як благати маю
негідний я пречистую тебе?
Чужі тобі дрібні дїла людськії,
ти, богорівна, дивиш ся як Мойра
на болї серця смертного, слабкого...

Digitized by Google

Ще може горе кревної родини,
тобі, як і богам святе здаєть ся,
та я нещасний без родини в світї,
я сирота без матери, без батька, —
признатись мушу, ти ж бо всевидюща...
Едину тілько маю наречену,
вона мене кохає... О, я тямлю,
для твого слуху сї слова — марниця...
Колиб ти знала... Ох, колиб ти знала,
як рветь ся серце з тяжкої розлуки
і як душа вмирає від трівоги!..

(Серед Троянок рух, зітхання, де-котрі втирають сльози).

К а с. (хоче запанувати над власним зрушеннєм).

Встань, Еліне, і говори спокійно.

С і н о н (встає)

Пробач менї, але про се спокійно
уста мої не можуть говорити...
прости, вони тремтять...

(Закриває лице плащем і замовкає. Згодом одкриваєть ся і провадить далї).

Чом я бездольний
моєї Левкотеї не послухав?
Тож так вона мене тодї благала,
як я тепер тебе благаю ревне.
„Ох, не вбивай мене! — вона взивала, —
зглянсь на мої весняні молодощі!“
Та я стояв мов скеля і дивив ся
на чорний корабель, на темні хвилї.
І крикнула до моря Левкотея:
„Ой, море, море! Ти, жива розлуко!“
І безлїч раз оті слова безумні,
ридаючи, нещасна промовляла...
І я їх чув, аж поки зашумїли
навколо мене темні, чорні води...

(Береть ся за голову і тихим, немов далеким голосомъ квилить — промовляє).

„Ой море, море, ти, жива розлуко“!..

К а с. (стурбована).

Тебе лишили вмисне?

С і н о н (покірно). Так, царівно.

Digitized by Google

К а с. Навіщо?
С і н о н. Ох, царівно, я не знаю!
Мене лишили сонного. Прокинувсь —
аж серед поля я, один як палець.
Либонь давно ще мав на мене гнів
потужний Діомед, що я прилюдно
безжалісним назвав його Хароном
в той час, як він, а з ним ще наших двоє
розвідача троянського вбивали.
К а с. (напружено). Коли?
С і н о н. Давно, пророчице, тоді ще
Пелід наш був живий. Та памятливий
у гніві Діомед, — його вразило,
що я насмів обороняти бранця,
його рукою взятого на смерть.
Але ж менї, так жаль було Троянця,
Такий був молоденький і вродливий,
Так жалісно благав про милосердє...
Ой горе! Так і я тепер благаю,
та нїкому за мене заступитись
хоч би єдиним словом... Всї мовчать...
Смерть неминуча... На що ж протягати
останнї сї хвилини під мечем?!
(Раптом падає на колїна і нахиляє голову).
Спусти свій меч на мене, невблагана!
К а с. Гелене, я непевна, може справдї
невинен сей чужинець? Як гадаєш?
Г е л е н. Я, сестро, не вгадаю без пташок.
Д е і ф о б. А я дивую ся з твого вагання.
Адже могла колись ти цїле військо
людей невинних одіслать на страту
єдиним словом, — і не жаль було.
Так що ж тобі якийсь один чужинець?
Невже він ласку заслужив у тебе
заступництвом єдиним за Троянця
єдиного? Адже лїдійське військо
бажало вратувати цїлу Трою
і то від тебе ласки не зазнало.
К а с. (з розпучливим поривом здіймає в гору меч над Сіноном, але рука їй затремтїла і вона повагом спускає меч, не зачепивши Сінона).

Digitized by Google

Ти одібрав менї остатню силу.
тим спогадом... Пролита марне кров
взиває до богів супроти мене...
Багряна хмара насува на очі,
на розум мій... Ох, непрозора хмара!..
(меч випадає їй з рук).
Рука моя зовяла... серце всохло...
тьма... тьма... (хитаєть ся і падає на руки Геленови).

Г е л е н. Вона зомлїла! Поможеніте,
Троянки сестри!
(Троянки несуть Касандру в глибиню храма).

Г е л е н (до Сінона). Елїне, ти вільний,
бо не хотять боги твоєї смерти.

VIII.

Той самий майдан. — Вечеріє. Ніч насуваеть ся швидко, темна безмісячна, тілько зорі сяють рівко, як буває в холодні вітряні ночи. На майданї поставлена сторожа: один вартовий коло царської брами, другий коло Скайської, третій коло храму, четвертий ходить навколо, вартуе троянські оселї. Всї узброєні, як на війну.

Сторожа який час вартуе мовчки. З царського двору чутно відгуки музики і веселого бенкетного гомону.

1-й в а р т о в и й (від царської брами).
Ну, свято, братця!

2-й в а р т о в и й (від Скайської брами).
Та вже так, що свято!
Хто пе — гуляє, а сторожа стій
і стережи, хто зна чого й від кого.

3-й в а р т о в и й (від храму).
Не стало Гектора, не стало й глузду.
О, той не марнував би часу нам,
не збиткував ся б над підвладним людом, —
сам був герой, тай иншим цїну знав,
а сї...

4-й в а р т о в и й (що ходить навколо, наближаєть ся до 3-го і каже нишком).
Ти б трохи обережнїш, брате,
бо там Касандра, їх сестра.

3-й в а р т о в и й. Дарма!
Вона з братами як вогонь з водою,
така в їх згода.

4-й в а р т о в и й. Все ж одна родина!

Digitized by Google

3-й вартовий. Нехай би Ґадес їх усіх забрав!
Увірились вони усї Троянцям,
а вже найгірш ота зловістна птиця (киває на храм),
все лихо з неї!

4-й вартовий. Цить! Паріс іде!

(Від царського двору наближають ся Паріс і Сінон).

Паріс (в святочній барвистій і вишиваній одежі, без зброї, на голові навколо червоного фріґійського шличка трояндовий вінок, спід нього спадають на плечі довгі кучері).

Паріс. Ну, що? вартуєте? Брат Деіфоб
мене прислав наглянути.
Щож — пильно, гаразд вартуєте?

1-й вартовий (понуро). Та вже ж, вартуєм.

Паріс. Чого ж такі сумні?

1-й вартовий Потїхи мало
на голодно й на сухо тут стояти
в святковий день.

Паріс. Се правда!.. Та пождїть
ми щось придумаєм...

Кас. (з храму). Пильнуй, стороже!

Паріс (здрігнув ся).
Що то таке?

1-й вартовий. Сестра твоя, Касандра,
вона пильнує там Палядіона.

Паріс. А, отщо!.. (здрігаєть ся знов і неспокійно оглядаєть ся). Ох, яка холодна ніч!

1-й вартовий. З гір вітер, без вогню сутужно буде.

Паріс. А йдїть, та принесїте дров сюди,
та розложїть вогонь. (Ближчі вартові йдуть).

Сінон. Так, ніч холодна,

Паріс (загортаєть ся щільнїйше в плащ).

Сінон. Дружинонька твоя золотокудра
либонь тепер багатте розпалила
і пахощів насипала солодких,
димок від курева, мов легка мрія,
над снїжно-білим чолом нїжно веть ся.

Паріс (мовчить, розмарений, поглядає на царський двір).

Сінон Теперь либонь ті світозорі очі
сльозою пойнялись. Вона сама.
Сидить, пряде і думоньку гадає,
а ти то бенкетуєш, то вартуєш...

Digitized by Google

Паріс (Тихо, немов до себе, не дивлячись на Сінона).
Чи є в тім глузд?.. Покинуть би се все...
Ну, що тут станеть ся?... (Наміряєть ся йти).
Касандра (зявляєть ся на дверях).
Стрівай, Парісе!
Куди ти йдеш?
Паріс (збентежено). Я?.. По теплїйший плащ.
Холодна ніч...
Кас. Холодна, кажеш? Брате,
даремне ти так холоду боїш ся,
не в тім твоя погибель.
Паріс. Ой, Касандро,
коли вже ти покинеш тії речи
про смерть, про горе, про погибель марну?
Вже все скінчилось, і війна і горе,
час відпочити.
Кас. Як у тебе хутко
скінчилось горе!.. Підійди, Парісе,
і подивись туди.

(Паріс дає знак Сінонови, щоб той собі йшов, і підходить до Касандри, вона показує йому рукою в долину, осяяну місяцем. Сінон виходить).

Кас. Що там на полї?
Паріс. Там?.. Там могила...
Кас. Ти забув, чия?
Паріс (мовчить і спускає очі до долу).
Кас. Під нею Гектор наш, троянська слава.
Паріс. Він вже давно поліг...
Кас. А ти зостав ся!
То, значить, веселїть ся і радїйте,
Троянські люди?
Паріс. Сестро, ти нїколи
мене так тяжко не вражала словом.
Кас. Бо я тебе не бачила таким,
як от тепер. Оті твої троянди
менї вняли ся в серце колючками
і точать з нього кров.
Паріс. Касандро!
Кас. Годї!
Іди, іди до неї, осоружний,

Digitized by Google

до чарівної, гарної Медузи
і скамянїй, упавши, перед нею
навколїшки — так наша слава впала.

Парiс. Чого ж упала? Ми перемогли!

Кас. Ти звеш се перемогою? Вся слава,
вся наша честь погинула давно,
зосталась тілько крадена Гелена
та ще безглузда деревина. Справдї,
преславна перемога!

Парiс. Слухай, сестро,
як ти мене затримала для того,
щоб я такі слова приймав від тебе,
то я на те не згоден. (Повертаєт ся щоб іти).

Кас. Вже ж, іди!
Нехай не кажуть люди, що даремне
загинула троянська сила й слава.
Нехай Паріс упеть ся тим коханнєм,
що ми за нього ходим у жалобі,
нехай тим щастєм серце навтїшає,
що ми за нього заплатили горем
довічним! Се ж була мета преславна
війни згубливої. Так доверши
величну перемогу край Гелени
в роскошнім гінекеї! (Паріс, налагодившись було йти, при перших словах Касандри спинив ся і стоїть в нерішучости).

Кас. Де твій меч?

Парiс. На що той меч?

Кас. Узброєний ти досить
шличком червоним, вишитим хітоном,
трояндами та чорними очима?
Для перемог твоїх сього доволї?

Парiс. (спалахнувши). А для твоїх, скажи, чого бракує?
спитав би й я: Касандро, де твій меч?
Адже в твоїх руках він був сьогодня,
чи ти ним запобігла чести й слави?
Мовчиш, пророчиста, забракло мови!

Кас. (мов прибита).
Прости, мій брате... правда... щож... іди...

Парiс (з дитячою радістю, забувши гнів).
Так, я піду... Я не надовго, справдї...

Digitized by Google

Нї, ти не думай... (вже на ходї) я піду по плащ,
бо холодно... я хутко поверну ся... (де далї все прискоряє ходу : хутко зникає в брамі царського двору).

Кас. (іде в храм і засовує за собою завісу на храмовім входї).

(Чутно голос флейти, бренкіт кітари і співи. Незабаром зявляєть ся Сінон з флейтистом і кітаристом, що несуть у двох велику амфору вина. Сінон з кошиком овочів та з фіялом коло пояса, сам уквітчаний і на руцї має скілька вінків. З другого боку йдуть з дровами та з частками мяса вартові, розпалюють перед храмом вогонь і захожують ся пекти мясо. Музики установляють амфору, вгородивши її в пісок і лагодять ся грати).

Сінон (співає, флейтист і кітарист приграють).

На полях Асфоделонських,
на долинї Елїсейській,
ходять славою повиті
тїни згублених героїв,
та чого ж вони сумні?

Хор вартових. На полях Асфоделонських,
на долинї Елїсейській,
не цвітуть квітки.

(Посеред співу 3-й вартовий сам одвязує від Сінонового пояса фіял і починає пити, далї частує инших).

Сінон (співає).

Понад Стіксом каламутним,
понад Летою важкою,
ходять лаврами вінчані
тїни наших незабутнїх,
та чого ж вони сумні?

Хор. Бо у Стіксї каламутнім,
бо у Летї сумовитій
не вино — вода.

Сінон (співає).

Там у Ґадеса, в палатах,
перед троном Персефони
поставали в вічній славі
тїни наших оборонців,
та чого ж вони сумні?

Хор. Бо у Ґадеса в палатах,
перед троном Персефони
не бренять пісні.

Digitized by Google

1-й вартовий (співає грубим голосом і не в лад).

Понад берегом Кокіта
ходять смутнії герої
веть ся дим від наших жертов,
ллеть ся кров від гекатомб,
та чого ж вони сумують?

(гукає). Гей, антістрофу!

Катарист. Одчепись, не хочу!

1-й вартовий (співає далї сам).

Бо не має сала-мняса,
анї ситого стегенця,
тілько дим та кров.

5-й вартовий. Щось не під лад.

1-й вартовий. Дарма, аби до речи!

Сінон. Сїдайте, браття, до вогню хутенько.
Хвала богам, ще ж ми на сьому свїтї,
ще є вина, пісень, квіток доволї.

2-й вартовий. Та ще й мнясця! Захожуєть ся коло печива).

Сінон (роздає всїм вінки, а 1-му, що порає ся коло печенї, сам насуває вінок на голову).

Налийте ж і менї. (Йому наливають, він пе).

(до 2-го вартового). А ти чому не пеш? Хіба не смашно?

2-й вартовий (нерішучо).

Нема води...

3-й вартовий. Та на що там вода?
Сьогодня й чисте можна пить! Гуляймо!

2-й вартовий. Та чисте дуже в голову вступає...

3-й вартовий. Іще чого! Ну, то не пий зовсїм!
Іди, вартуй, як сказано, на брамі.

2-й вартовий. Який розумний!

3-й вартовий. То мовчи тай пий,
коли дають.

2-й вартовий пе, фіял знов наповняють і він переходить з рук у руки).

3-й вартовий. Ну, щож один фіял?
Марудно се, черги тієї ждати.

4-й вартовий (смієть ся).

Хіба піди, в Касандри попроси
жертовних чаш. Он там вона, у храмі.

Digitized by Google

Голос Касандри з храму.

Вартуй, стороже!

1-й вартовий. Бач, сама озвалась!
Пожди, царівно, хай спечем печеню,
тоді й тобі дамо. (Сміють ся всі).

3-й вартовий. Ба, догадав ся!
(Здіймає вона з голови шолом, наливає вина й пє).
Чим не фіял? (За його прикладом инші роблять так само).

1-й вартовий. Розумний, що й казати!
Ось і печеня, їжте, милі браття.
(Здіймає один шмат із списа і ділить мечем, кожному по шматочку).

2-й вартовий (їсть).
Сиренька, та дарма, аби гаряча.

Сінон. Ось на перчину, трохи посмачи.

2-й вартовий. Пектиме дуже.

3-й вартовий. То вином пригасиш,
амфора не мала!

4-й вартовий. А як не стане,
добудем другу.

(Їдять мясо, батуючи мечами, їдять садовину і пють шоломами вино, де далі помітно вино починає їх розбирати. Музики тим часом грають).

2-й вартовий. Ви б іще співали.

3-й вартовий. А ти?

2-й вартовий. Та я за вами, сам не вмію.

Сінон заграє у флейту, потім передає її флейтистови, той провадить далі, кітарист підхоплює, инші вступають співом).

Над річкою сад — виноград повив ся,
Ой, саде — винограде!
Як буде йти до річки Левкотея,
обвий її, мій друже кучерявий...

1-й вартовний. Ет, се нудна!

Кітарист. А ти ж якої хочеш?

1-й вартовий (співа без музики, недоладним речітативом).
Жінки гляди не гляди,
не вбережеш, дарма праця,
будь ти хоч богом олімпським
мов кривоногий Гефест!

Digitized by Google

(Хитнувшись, спотикаєть ся і падає до долу. Мугикає ще разів два, мов пригадуючи: „Мов кривоногий Гефест... кривоногий Гефест“... далі мовкне й засипляє)

2-й вартовий. От так весела пісня!

3-й вартовий. На добраніч! (Пють далі).

(Флейтист і кітарист грають тим часом без співів. Де далі всї, окрім музик, зморені вином, вкладають ся долї навколо вогню і засипляють. Сінон теж удає, нїби спить).

Флейтист (перестає грати).

От і поснули!... Що його робити?

Кітарист. Собі заснути.

Флейтист. Нї, ходїм на бенкет.

(Допивають у двох решту вина і йдуть до царського двору).

(На сценї який час тихо, всї сплять, тілько здалека чутно відгуки музик, пісень, гомону веселого).

Голос Касандри (з храму).

Чувай, стороже!

(Повна тиша. Відгуки затихають. Сінон помалу підводить ся і сторожко оглядаєть ся навколо).

Голос Касандри. Гей, чатуй! вартуй!

(Сінон зриваєть ся, біжить до царського двору і зникає в брамі).

Кас. (на дверях храму).

Не спи, стороже! (завважає сплящих вартових),

Пробі, вартові!

(Касандра зіходить до вартових і пробує їх побудити, де-хто з них ворушить ся, бурмотить щось невиразне, але жаден не має сили прокинутись).

Кас. (подаєть ся до царського двору, кличучи:) Гей, хто живий? Гей, хто живий? Троянцї!

(На зустріч їй з царської брами виходить Сінон, а з ним узброєні Еллїни: Менелай, Аґамемнон, Одісей, Аякс, Діомед. Вони схрещують списи і загорожують Касандрі дорогу).

Аякс. Стій, дївчино! Ти хто така?

Одісей. Та се ж

Безумная Касандра, чи не знаєш?

Кас. (хоче прорватись поза списи).

Троянцї! Зрада! Зрада! Гей, Троянцї!

Аґамемнон. Схопіть її та зявяжіть їй рота!

(Касандра хутко обертаєть ся і втїкає в храм, там вона припадає до Палядіона, щільно обіймаючи статую).

Digitized by Google

К а с. Не руште! Я під захистом святині!

А я к с. Іще чого!

Д і о м е д. Дарма! Ти наша бранка.

(Діомед хапає Касандру за ту руку, де патериця, Аякс хапає її за волосє, вона чіпляєть ся вільною рукою за педестал Палядіона, статуя хитаєть ся і враз із педесталом падає до долу. Вояки витягають Касандру з храму, вяжуть їй руки, не одбіраючи патериці, ремінням від мечів, а потім саму привязують до кольони в портіку храмовім над сходами.

Тим часом Сінон, Менелай, Аґамемнон та Одісей одчиняють Скайську браму, а Діомед вертаєть ся в храм і забирає Палядіон).

Д і о м е д (гукає). Наш, наш Палядіон! Сюди, герої!

(В одчинену браму лавою суне ахайське військо).

К а с. (кличе, зібравши всю силу).

Прокинь ся, Трое!! Смерть іде на тебе!!!

(В царськім дворі тай в инших будинках спалахують тривожні світла. Елїнське військо хутко сповняє весь майдан і розтїкаєть ся в ріжні боки по вулицях Трої. Незабаром здіймаєть ся в місті великий лемент, перебігають через майдан Троянці, безоружні, в святочній одежі; за ними наздогін збройні Елїни, кого хапаючи, кого вбиваючи. Згодом займаєть ся пожежа. Де-далі втїкачів і догонців меншає, але частїйше зявляють ся переможці Елїни, що женуть списами поперед себе, мов отару, гурти вже полонених і повязаних у стяж Троянців і Троянок, одних заводять у храм, инших виводять за Скайську браму, инших примушують сїдати долї на майдані, тодї тії падають ницьма на землю і голосять. Бранок з Пріямової родини ставлять і садовлять у портіку храмовім, коло Касандри. Коли заметня потроху втихає, то коло Касандри вже є Андромаха, Поліксена і ще скілька жінок).

А н д р. (ридає).

Моя дитино! Синоньку единий!
Навіщо я тебе на світ родила!..
Розбили!. Вбили!.. Кинули об камінь!..

П о л ї к. Ой, лихо тяжке! Батеньку! Матусю!
Наложницею стане ваша доня!

И н ш і ж і н к и з ц а р с ь к о ї р о д и н и.

Тепер же ми рабинями й сконаєм!..
Рабинями... Далеко на чужині...

А н д р. (до Касандри).

Чого ж мовчиш? Чом смерти не віщуєш?

Digitized by Google

Тепер нам смерть була б єдина втіха.

К а с. (з страшним спокоєм, якимсь неживим голосом).

Тут є такі, що иншу втіху знайдуть.

А н д р. Проклін на тебе!

К а с. (як і перше). Так, проклін на мене.

бо я тепер побачила найгірше.

Троянки у неволі і — живі!

Обходять кросна, розділяють ложе,

дітей годують Елінам на втіху...

Прокляті очі, що такеє бачуть!

А н д р. Уста прокляті, що такеє кажуть!

К а с. Проклін на мене, я мовчать не вмію!

(Ведуть у храм повязаних Троянців з царської родини, між ними Гелен).

Г е л е н (проходячи повз Касандру).

Радій, Касандро, ти перемогла!

К а с. Ти переміг. Ти вбив мене сим словом.

Мій розум зламаний, твій піде в світ,

ти ним і переможців переможеш,

а мій погасне в купі з сим пожаром...

Г е л е н а (біжить через майдан, за нею Менелай з мечем).

Ратуйте, браття Еліни! Ратуйте!

За віщо він мене скарати хоче?

Зрадливо, силоміць я взята в Трою,

я бранкою нещасною жила,

що-дня по рідним краю сльози лліочи!

(Ахайці нерішучо розступаються перед нею, але не відштовхують, коли вона чіпляєть ся за кого з них, намагаючись заховатись під його щитом).

М е н е л а й. Ось кровь Парісова на сім мечи

Твоєї крови прагне!

К а с. Ой, Парісе!

П о л ї к. Мій братіку!

А н д р. Нещасний!

Г е л е н а (оточена молодими вояками; раптом згорда).

Чоловіче!

Ти справді хочеш покарать мене?

Чи ти на те пролив се море крови

за честь мою й свою, щоб тут прилюдно

ганьбить її й плямити самохіть?

Digitized by Google

То се такої шани дочекалась
цариця Спарти? Хто ж тепер, повірить
тій чесности Спартанок, як і цар
свою царицю зрадницею вславив?
(До вояків). Чи й ви, Спартанці, на таке пристали?

Вояки-Спартанці (що окружають Гелену).

Вона невинна! Богорівна жінка!
Даремне, царю, ти ганьбиш дружину!

Менелай (до Гелени, лагідно).

Пробач менї, — я запальний, ти знаєш...

Гелена (всміхаєть ся і простягає руку).

Я бачу, царю мій, ти не змінив ся.

(Менелай простягає й собі руку до Гелени. Гелена бере його за руку і веде межи ахайськими лавами за Скайську браму на поле всї роступають ся перед нею з гомоном подиву).

Андр. Вона цариця знов, а ми — рабинї!
Боги, де ж ваша правда?!

Кас. Ха-ха-ха!

Одна з Троянок (до другої).

Касандра засміялась... Ой, як страшно!
Від неї сміху я не чула з роду.

Кас. (в нестямі, дивлячись, як язики полумя грають по царських будівлях).

Сюди, сюди отих квіток огнистих!
Ґранати зацвіли! Весїльний час!

(Чутно за сценою голос старої жінки, він заводить, ридаючи страшно, не мов виє).

Полїк. (з жахом прислухаєть ся).

То наша мати!

Кас. То весїльна пісня!
Се мати дочок виряжа до шлюбу!
Касандра все не правду говорила.
Нема руїни! Е житте!.. житте!..

Голос старої жінки розлягаєть ся дужче. Раптом його покриває хряск від падання будови. Заграва пожару заливає сцену).

Завіса.

Digitized by Google

ЕПІЛЬОҐ.

Діеть ся в Елядї через довгий час після руїни Трої. Дім аргоського царя Аґамемнона в Мікенах пишнозаквітчаний знадвору, стежка від дверей до брами вистелена пурпуровою тканиною На небі громова хмара. Блискає часом, але дощу нема

Цариця Клїтемнестра з царським намісником Еґістом наглядають, як раби й рабині кінчають прикрашати дім.

Клїтемнес. (до Еґіста).
Такої зустрічі нїхто з царів
не мав нїколи.

Еґіст. Правда, Клїтемнестро.
(важливо, дивлячись їй в очі).
А пурпуру тобі не жаль?

Клїтемнес. О нї!
Не жаль менї нїчого... і нїкого!

Еґіст. Чого же се ти здрігнулась?

Клїтемнес. Адже бачиш,
як блискавка слїпить.

Вістник. (вбігає задиханий).
Цар їде! Царь!

Клїтемнес. (до рабів).
Ґей, ширше браму відчинїть! Рабинї,
готуйтесь квіти сипати під ноги!

(Чутно гуркіт колесниці. Раби одчиняють браму настежи. За хвилину увіходить в браму Аґамемнон, ведучи за руку Касандру. Рабині сиплють їм під ноги квітки. Клїтемнестра й Еґіст перестрівають Аґамемнона ще в брамі).

Клїтемнес. Мій царю! Мужу любий!
Я не вірю своєму щастю!
(Обіймає Аґамемнона).

Еґіст. Брате мій коханий!
(Цїлує Аґамемнона).

Клїтемнес. (показує на Касандру).
Се хто з тобою?

Аґамемнон. Се дочка Пріяма,
пророчиця Касандра.

Еґіст. То Ґелен
той, що приїхав з Трої і тепера
у Дельфах волю божу провіщає,
то брата їй?

Digitized by Google

К а с. А!...
А ґ а м е м н о н. Запевне. Я бажаю,
щоб їй була повага в нашім домі,
як жриці, як царівні подобає.
Для нас вона не бранка.
К л ї т е м н е с. Добре, царю.
Я звикла слухатись. Хоч я не знаю
сієї жінки...
К а с. А тебе я знаю:
ти мати Іфіґенії
(Клїтемнестра заслоняє обличчє покривалом).
А ґ а м е м н о н (до Касандри). Навіщо
ти їй про се тепера нагадала?
К а с. А на що ти про се забув тоді,
як віддавав свою дочку на жертву
розгнїваній богині? Ти забув,
хто мати Іфіґенії, хто батько.
Ти тілько памятав, що треба жертви
для того, щоб згубити нашу Трою.
А ґ а м е м н о н. Ти все на мене ворогуєш, бачу.
К а с. У тебе, царю, є сильнїйший ворог, —
то що тобі Касандра?
А ґ а м е м н о н. Розкажи,
де ворог мій і що мене чекає?
я не троянець неймовірний. Щиро
слова твої прийму до свого слуху
і в серцї заховаю. Говори!
і вироком святим слова ті стануть
для мого дому. Все, що ти порадиш,
все я вчиню слухняно!
К а с. Я? Тобі?
порадить маю? Та хіба ми в Трої?
Хіба се дім Пріяма?
А ґ а м е м н о н (трохи з досадою). Нї, запевне,
бо там би так не вірили тобі!
К а с. Менї й нетреба вірить.
А ґ а м е м н о н. Я образив
тебе царівно?
К а с. Ти спізнив ся, царю, —
було про се питати в Ілїонї.

Digitized by Google

Тепер для сих розмов не має місця
на цїлім світї. Краще нам мовчати.
Клїтемнес. Так Елїнка нїколи б не посмiла
озватись до царя!
Егїст (в пів голоса). Троянська вдача
зухвала з роду. Кажуть, Андромаха
таке показує над чоловіком,
що дивно, як він терпить.
Кас. Андромаха?
ся не була Троянкою нїколи.
Давнїйш — то жінка Гектора була,
тепер — то жінка Елїна, тай годї.
Не Елїнка вона тай не Троянка.
(До Клїтемн).
Так як і ти. Ти, правда, і не жінка.
Клїтемнес. (до Аґамемнона).
І се твоє бажанне, царю мій,
щоб так твою дружину зневажали?
Аґамемнон (стурбований, сумний).
Коли б же се була зневага тілько!...
Але тут може гірше скрито...
(до Клїтемнестри). Жінко,
чи все гаразд у нашім домі?
Клїтемнес. Все.
А що ж би мало трапитись лихого?
Кас. Так мати Іфіґенії питає.
(Клїтемнестра знов закриваєть ся).
Егїст. Вже б я давно звелїв мовчати бранцї.
Кас. Так каже той, хто звик тут буть царем,
і звички тої втратити не може,
хоча для двох царів тїсні Мікени.
Аґамемнон. Прошу, царівно, в хату завитати
(До Клїтемнестри).
Веди, нас, жінко.
Кас. (хапає його за руку).
Стій! Невже пора
ступати нам на шлях крівавий?
Аґамемнон. (до Клїтемн. й Егїста).
Що се?
ви як таке пророцтво зрозуміли?

Digitized by Google

Еґіст. Вона не важить ся ступать на пурпур,
бо тямить, що не личить се рабині.
Клїтемнес. Вона безумна, ти її не слухай.
Аґаменон (з трівогою, благаючи).
Царівно! Поясни, що ти віщуєш?
Адже тепера доля сього дому
вже звязана й з твоєю.
Кас. (з дивним спокоєм)
Знаю, царю...
Але не вір менї, цариці слухай,
вважай на те, що родич твій сказав
і не давай ваги словам рабині.
Колись була пророчиця Касандра, —
вона згоріла на пожежі в Трої,
слова її пророчі спюпелїли
і вітер їх рознїс ген-ген по морю...
Се іскорка одна була запала
сюди у серце простої рабині,
спалахнула на хвильку тай погасла.
(Дивить ся на свою патерицю).
Як чудно? де взялась ся патериця?
Чия вона? На що ся діядема?
(Здіймає з голови діядему і кидає під ноги Клїтемнестрі. Далї ламає патерицю і теж кидає до долу).
Тепер нема нїчого від Касандри.
Царице, загадай менї роботу, —
я вмію все, окрім пророкування.
Аґаменон (бере її за руку і веде вперед у дім).
Царівна ти і завжди будеш нею.
Клїтемнес. (до Еґіста пошепки).
Нам треба два мечі. Ти нагостри.
Ти бий його, а я її потраплю.
(Сильний перун і раптова злива. Клїтемнестра й Еґіст спішно йдуть і собі в дім).

Кінець.

Digitized by Google

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ВІКУ [1]).

Вступні замітки. Занепад українського життя в XV—XVI вв.

Не припадком, за браком якоїсь живійшої теми вибрав я змістом отсї подїї, віддалені від нас трома довгими, повними змісту й значіння віками.

Мене потягло певне внутрішнє спорідненнє з нашою добою тих далеких часів. В обставинах, в яких приходилось жити й бороти ся українським дїячам тих часів, в мотивах і ідеях, що одушевляли їх, — так богато близького, созвучного нам, особливо по тім, що пережили ми в останніх часах. Самі факти сього культурного руху переважно будуть вам звісні — ще з школи. Що більше — школа положила своє пятно на них в вашій уяві, звівши се житє до ряду неінтересних дат, сухих, нїчим не цїкавих імен, затасканих до тривіальности фраз. Перепустивши через прізму офіціального історичного сьвітогляду се житє, прилїпивши до його проявів свої казьонні етикетки, вона позбавила вартости його зміст, зробила його таким же сухим і нецїкавим. В сім небезпечність таких „загально звістних“ тем. Але минї власне хотїло ся вирвати сї подїї з тих казьонних рам, ввести вас в се далеке часами й відносинами, але таке близьке своїм змістом житє. Хотїлось би оживити перед вами тих людей, їх гадки, надїї й болї, скромні тріумфи й болючі невдачі, щоб разом з вами відчути те найдорожше й найлїпше, що дає нам студіоваппє минувшости — звязь і солїдарність з поколїннями наших попередників в вічних змаганнях до того, чим стоїть і живе людське житє всїх часів. І коли минї удасть ся справдї осягнути се, що в тих людях з перед трохсот лїтами почуємо наших попередників в змаганнях культурно і національно піднести наш народ, обстояти наше національне істнованнє;

[1]) Публичні лекції читані в Київі 10, 12 і 15 падолиста (ноября) 1908 р., в першій серії лекцій, уряджених київським Українським Науковим Товариством. Джерелові й літературні вказівки в V і VI томах моєї Історії України-Руси, тому тут їх не даю.

Digitized by Google

коли в їх боротьбі почуємо тіж зусилля противстати слїпій силї історичного процесу, а в цїлій тій добі — одно з огнив того неперерваного ланцюха нашого історичного житя, якого найновійше, але не останнє огниво творимо ми — я буду вважати вповнї сповненим своє завданнє.

В серединї й другій половинї XVI в. Українські землї, актом 1569 р. майже в цїлости включені в склад Польської держави, приведені в тїсну связь з її полїтичним і культурним житєм, переживали часи глубокого занепаду й розстрою свого культурного й національного житя. Так само як і білоруські — що хоч не були формально включені тим актом 1569 р. в склад Польщі, але з тїсною унїєю в. кн. Литовського з Польщею вповнї підпали теж впливам польського права й культури та напливу самих польських або спольщених національних елєментів. Взагалї завдяки тїсним полїтичним і культурним звязкам, які лучили Білорусь і Україну, в житю українськім і білоруськім тих часів — XVI і XVII в. — було дуже багато спільного, і нам нераз прийдеть ся користувати ся для ілюстрацій фактами й анальоґіями білоруського житя, тим більше, що факти й подїї в сфері тодїшнього культурного житя творили ся часто спільно, спільними силами української й білоруської суспільности. Але властивим завданнєм нашим буде — слїдити культурне й національне житє земель українських і увагу свою звертати мемо головно на факти й явища безпосередно українського житя.

Акт 1569 р., прилучаючи до Польщі Волинь, Підляше, Браславщину й Київщину з Заднїпровєм, вінчав з формального боку процес підбивання Польщею українських земель, розпочатий два столїтя перед тим. Західня Україна — Галичина, Белзько-Холмське Побуже і Поділє були включені в склад Польської держави вже в XIV — XV в., і тодї вже український елемент мусїв тут зійти далеко на другий плян перед побідником — елементом державним польським. Маса маєтностей роздано було тут особам польської народности або таким, що мали репрезентувати державний польський елемент. В містах зявили ся в великім числї привилеґіовані кольонії на нїмецькім праві, які також, наслїдком своєї католицької віри мали репрезентувати католицьку державність поль-

Digitized by Google

ську й польщили ся скорше чи пізнїйше. Ще перед офіціальним заведеннєм польського права й устрою (що наступило в 1435 р.) польське право, орґанїзація, офіціальна латинська мова і неофіціальна польська широко опанували тутешнє житє тому, що були прирожденними річами для нової польської аристократії, і ті польські адмінїстратори, якими майже виключно обсажували ся тутешнї уряди, в своїм урядованню й судї виходили з привичних норм і практик польського права й житя. Був з початку плян простої заміни і місцевої церковної православної єрархії єрархією католицькою. Плян сей прийшлось залишити з огляду на опозицію місцевої української суспільности — досить сильного ще тоді боярства. Але православній церкві, призвичаєній до становища офіціального, державного, прийшлось перейти на становище ледво толероване й випити чашу ріжних гірких кривд. Поруч неї як церкви неофіціальної орґанїзуєть ся з останньою чвертю XIV в. офіціальна, державна привілеґіована церква католицька, і в львівській епархії, до котрої належала східня Галичина й Поділє, дійшло до того, що право іменувати т. зв. намісника для управи сеї епархії присвоїв собі католицький арцибіскуп львівський, і православним тільки ціною величезних заходів і ґрандіозних хабарів на королївськім дворі удало ся добити ся відновлення православної єрархії в львівській епархії в 1530-х рр.

Українське боярство, хоч підірване конфіскаціями, в першій половинї XV в. ще представляло досить значну масу, але неорґанїзовану, відтиснену від всяких впливів, а при тім клясові інтереси дуже рано збили його з позиції яку диктували йому інтереси національні. З поглядів матеріальних, клясових, зрівнянне Галичини з польськими провінціями обіцювало значні вигоди шляхтї, бо мало зняти з тутешнїх шлятичів, а між тим — і з українського панства ті повинности й тягарі, якими була обложена шляхта галицька, а не знала шляхта польських земель. Клясові інтереси таким чином заохочували українське панство йти солїдарно з польським в головних моментах шляхетської полїтики — в змаганнях до зрівняння Галичини з иньшими провінціями Польщі, і до нерозривного з тим перестрою її на польський взір. Се в значній мірі вплинуло на те, що українське панство тутешнє не зорґанїзувалось окремо, а почало розпливатись в загальній

Digitized by Google

шляхетській масї. Відтиснене від впливових посад, від держав і надань — всього того, що в тодїшнїм житю давало силу й засоби, воно нидїло й винародовлювалось.. Єдина дорога до почестей, впливів і засобів лежала через вирeченнє від своєї національности, і багато пускало ся на сю дорогу від початків. Маєтности українські переходили з рукою їх наслїдниць в руки їх мужів Поляків, що обіцювали блискучі перспективи, звязи й впливи цїлій фамілії. Стрічаємо й такі випадки, де від жениха Українця, що сватає панну-Польку, жадають, аби перед шлюбом він перейшов на католицтво — розірвав свою звязь з своєю національністю, й він сповняє се. Завдяки всьому тому вже під кінець XV в. в цїлій західнїй Українї в вищій, шляхетській верстві український елемент не грав уже ролї. Позоставались майже самі дрібні роди, без засобів і значіння, і се було великою утратою для національного житя тодї, коли шляхта вважалась одинокою полїтично-правосильною верствою, і тільки „народ шляхетський“ вважав ся властиво народом.

По містах — головних огнищах тодїшнього культурного житя — український елемент був теж збитий на далекий плян. Міста були орґанїзовані на нїмецькім праві, а се оперте на основах строго католицької виключности і дуже неприхильне не-католикам. Православні здебільшого були вповнї відтиснені від міської управи, їм навіть у цехи був утруднений приступ — то значить утруднена дорога до технїчного образованя, до промислу, так само до торговлї. Се все — не кажучи про ріжні моральні пониженя — засуджувало міщан-Українців на упадок і заниканнє.

Таким чином у всїх тих трох верствах, що мали якийсь вплив і значіннє — полїтичне, культурне, економічне — серед шляхти, міщанства, духовенства — український елемент в західнїй Українї був відтиснений на далекий плян, подавлений, розбитий і засуджений на повільну національну смерть. Народня ж українська маса, позбавлена всякого голосу й значіння в полїтичнім житю, в сїм часї підпала цїлому ряду економічних і правних ограничень, тяжкому процесови закріпощення, що зробило з неї панський робочий інвентар. В національнім тодїшнїм буджетї вона не грала нїякої ролї.

В українських землях, що належали перед 1569 р. до в. кн. Литовського, становище українського елементу здавалось

Digitized by Google

ліпшим. Кажу тут про Волинь і пинсько-припетське Полїсе, бо східно-полудньова Україна, слабо кольонїзована, а з кінцем XV в. до ґрунту спустошена, не грала в тім часї ще нїякої ролї. Полишаючи отже її на боцї, я кажу, ще в тім волинсько-полїськім поясї український елемент стояв лїпше — особливо на перший погляд. Ще не пробитим муром стояла тут українська аристократія, князї й пани. Хоч відтиснена від управи держави, що й тут мала бути виключним удїлом католиків, замкнена в тїсну сферу свого провінціального житя, ся українська аристократія була все таки богата, родовита і держала в своїх руках всї важнїйші посади місцевої адмінїстрації. Наплив польського елементу тут був слабший, бо й статут забороняв роздавати уряди чужоземцям, то значить Полякам, а навіть не позволяв переходити в їх руки маєтностям через женячку, хоч се й не додержувало ся пильно.

Але сили тутешнього українського елементу були в значній мірі ілюзією, бо були сильно ослаблені, атрофіровані самі підстави українського культурно-національного житя. Се зараз же виявило ся в другій половинї XVI в., коли наступає тїснїйше зближенне сих земель до Польщі — одних через прилученнє, других, що зіставали ся в складї в. кн. Литовського (як Берестейщина й Пинщина) — через тїснїйшу унїю, і вони попадають в вир горячого нервового тодїшнього польського житя, партийних відносин, культурної й полїтичної боротьби. Волинь, Браславщина, Київщина стали провінціями Польської корони. Репрезентанти визначнїйших місцевих родів, в ролї новопотворених воєводів і каштелянів засїдають в сенатї, иньші беруть участь в соймованню як депутати своєї землї. По короткім істнованню місцевого трибуналу тутешнї суди піддано загальному люблинському трибуналови як вищій інстанції. Хоч забезпечне актами прилучення, місцеве право й руська урядова мова навіть в місцевім дїловодстві скоро дають місце мові латинській і польській, праву загально державному. Матеріальні інтереси й амбіції, бажання вирвати ся на ширшу арену з тїсного провінціального життя втягають і вяжуть тисячними нитками нових горожан польської корони з польським житєм. Треба було орієнтувати ся в нових обставинах, коли не хотїло ся в них пасти задньї, і українське панство Волини, Побужа, Полїся починає рішучо прощати ся з своєю патріархальною старосвіччиною, старає ся

Digitized by Google

себе, а коли не себе — хто старший був і уважав свою житєву карієру скінченою, то своїх дітей способити до нових вимог, втручати ся в круг політичних і культурних інтересів, якими жила польска шляхта, входити в близші звязи й зносини з репрезентантами польських фамілій, впливовими маґнатами, з королівським двором, коронним трибуналом. Треба було їздити на наради сенату, на сесії сойму, на „роки“ трибуналу, пильнуючи своїх процесів, котрих кождий порядний пан мав по уха, на королівський двір — пильнувати ріжних своїх справ і інтересів, заручати ся протекціями людей, впливових на королівськім дворі, слїдити за тутетшніми відносинами, мати кореспондентів і речників в ріжних урядах і сферах. Треба було подбати про те, щоб у сім новім сьвітї не виглядати медведем з полїських пущ. Староруска культура, і так зрештою занедбана й зведена ad minimum в ужитку житя, не надавала ся тут нї на що. Треба було натерти ся польською полїтурою та латинською — бо тільки латина, повне панованнє над латинською мовою в слові й письмі, давала в тодїшнїм польськім товаристві репутацію, культурного,інтелїґентного чоловіка.

В результатї з густїйшими масами волинського і полїського українського панства повторяєть ся з певними відмінами теж, що стало ся з розбитими останками боярства галицького — вони асимілюють ся з польським. Одні не розриваючи з своєю народністю рішучо, зістають ся по імени ще Русинами, задержуючи те що для того часу було minimum-ом національности — руську віру, але фактично вповнї стоять на ґрунтї польського життя. Иньші розривають і ту останню звязь, що лучила їх з народністю — кидають віру „руську“, приймають віру „польску“ та пропадають вповнї й безповоротно для своєї національности.

Понятє національности — таке елементарно-ясне для нас, в теперішнїй своїй формі являєть ся продуктом дуже нових часів. В давнїйших часах воно звичайно підмінювало ся скрізь понятями иньшими — приналежности полїтичної, клясової, релїґійної, прикметами ґеоґрафічними, культурними. В старій Руси в тій сфері, яку ми тепер розуміємо як почутє національне, ріжницю робила перед усїм полїтична приналежність — особливо на границї західнїй, в антітезї Руси й Польщі. Тодї як новоприйнята і неодомашнена

Digitized by Google

вповнї релїґія не становила ще для суспільности, для народу того, що ми називаємо національною прикметою, і католик для православного Українця перед усїм був тільки „християнин“, а не „зловірний і злочестивий“, в західнїй Українї дає вже себе чути різка антитеза Руси й Польщі як двох держав-суперників, традиційних полїтичних ворогів. І тільки пізнїйше сей полїтичний антаґонїзм загострють ся ріжницею релїґійною і культурною. Православна віра, що за ті столїтя з віри чужої, накиненої встигла глубоко війти в житє, призвичаїти людей до себе, стати вірою батьківською, одною з найвиднїйших складових частей в тій сумі навичок і призвичаєнь, що становить елємєнтарний, несьвідомий підклад національного почутя, — зробила ся „вірою руською“ в противставленню до католицтва Польщі. Руско-візантийська культура, що розвивала ся в тїсній звязи з релїґійним житєм Руси, відріжняла все глубше житє українське від житя польского, в міру того як се останнє переходить все більше під виключні впливи західньої, латинсько-нїмецької культури, бо ся останя — хоч не чужа й Українї, особливо західнїй — не мала тут такого виключного значіння як у Польщі. І так з часом контраст релїґійний і культурний покрив собою давнїйший полїтично-етноґрафічний антаґонїзм Руси й Польщі.

Часи йшли. Старої Руської держави не стало. Зрадило її традиціям і в. кн. Литовське, що було проголосило себе спадкоємцем тої старої Київської держави й обіцяло стати новою „державою руською християнською“. І знаменем украґнської народности на західнїм фронтї, що нас займає тепер, стає „руська віра“. Культурна ріжниця також, — релїґійна ріжниця властиво, з нашого становища, була тільки складовою частиною того контрасту двох культур, в якім все більше виріжняєть ся антитеза Руси-України й Польщі. Але церква була осередком і огнищем сеї культури, її найвиднїйшим знаком для своїх і чужих, і в очах сучасників покривала собою сей контраст культурний і — контраст національний. Віра ставала найбільш болючим пунктом в тих обмеженнях і пониженнях, які терпів тепер на кождім місцї український елємент від переможних польсько-католицьких кругів, і по звичайній реакції ставала для сього пониженого українського елємєнту предметом особливого привязання, найбільш дражливим місцем його національного житя і заразом національним зна-

Digitized by Google

менем і гаслом. В відносинах двох церков церква католицька визначала ся взагалї більшою нетолерантністю, виключністю супроти православних і защипляла своїй католицькій, польській і литовській суспільности такі виключні погляди, такі зневажливі відносини до православного обряду, віри, культури, моральности. Коли з польською окупацією Західньої Украіни в другій полов. XIV в. українська народність і її „руська віра“ стріли ся з привілеґіованою народністю й державною вірою польсько-католицькою, релїґійна справа стала болючим місцем сих відносин. На кождім кроцї тутешнїй Русин мав нагоду почути, що він схизматик, майже поганин, мусїв боронити свою стару батьківську віру від плянів заміни її католицькою церквою, а себе — від ріжних обовязків на сю останню. Разом з тим він почув, що його народність, мова, культура, письменність уважають ся чимсь низшим в порівнянню з польсько-латинським елєментом і що найвище — тільки толерують ся згірдливо репрезентантами нової власти й привілеґіованої народности. Він на кождім кроцї мав уступати місце заступникам сеї привілеґіованої народности, що відсували його від всяких почестних, впливових позицій і доходів, наступали на його маєткові й иньші права. І у всїм сїм вихідною точкою, найбільш конкретною була справа релїґійна. Православна віра під польським режімом не тільки сама підпадала ріжним ограниченям. Приналежність до „грецької схизми“ обмежала особисті, горожанські права тубильців-Русинів — в містах і селах, в користанню з привілеґіованого нїмецького права, в промислових занятях, в шляхетських і міських урядах, в процесах і контрактах. Чому се так? — тому, бо в середновічнім суспільно-полїтичнім устрою, перейнятім Польщею, все суспільне житє операло ся на підставах конфесійних, релїґійних. Не-католику не було місця в цеху, бо цехи були нашв релїґійними орґанїзаціями й належачи до цеху, треба було брати участь в його релїґійних відправах і церемонїях. Йому не можна було бути членом міського маґістрату чи инакшим урядником, бо й се було звязане з ріжними релїґійними церемонїями. Навіть простий процес йому було трудно вести, бо він не міг зложити законом уставленої католицької присяги. Русь бачила й відчувала, як відтискають її пани з привілеґіованої польської народности й іде вона в долину, все більше переходячи на становище парiїв — і се все йшло

Digitized by Google

під окликом віри. Антаґонізм національний загострив ся моментами економічними, клясовими, і знаходив свою вищу моральну санкцію в мотивах боротьби релігійної, а навпаки — з свого боку робив більше болючим почутє економічного гнету й заогнював релігійний антаґонізм. Такі відносини, в міру того як польсько-католицька політика давала себе відчувати тубильному елементови, а особливо в міру того — як під впливом її Русь зводила ся на сам демос, тратячи вищі верстви — сі відносини посували ся все далі й далі, обіймаючи цілу українську територію, знаходячи свій вислів в фразі католицького монаха, участника заднїпровських кампаній, свідка великих народніх рухів з-перед Хмельнищини: „як з природи своєї варвари ворожі не-варварам, майже так Русин Полякови".

І сам по собі в сумі сих моментів ворожнечі, в огні якої кристалізувало ся національне почутє сучасного Українця, мотив релігійний мав особливе значіннє. Культ, релігія — се ж для всякого чоловіка річ найбільш делікатна, найбільш вражлива на всяку зневагу, погорду, насильство, і тому на сій точці — не тільки найбільш конкретній і найбільш загальній для всеї Руси, без ріжниці її стану й приналежности, але й найбільш вражливій, — найбільш і концентруєть ся антаґонізм Руси й Польщі. Се дає найбільше відчувати всяку кривду на сім полі, а ріжні різкі факти — в роді насильного відібрання православної перемиської катедри Ягайлом, з профанацією могил небіжчиків — руських князів, духовних й т. и., в роді піддання галицької катедри під власть латинського арцибіскупа, й ріжні насильства над православними крилошанами, які при тім мали діяти ся, незвичайно загострювали се почутє, давали йому незвичайно болючу інтензивність.

В хронольоґічнім порядку грамота Казимира з 1370 р. до патріарха в справі відновлення галицької митрополії служить першим документом заходів західно-українського боярства в інтересах православної церкви — відгомоном першої кампанії з правительством, що призначало на скасованнє православну церкву. В XVI в., з упадком українського панства, боротьбу веде галицьке, передовсім львівське міщанство. В XVII релігійні утиски, польські замисли на знищеннє православної „благочестивої" віри стають аґітацийним мотивом для широких народніх мас, для великих всенароднїх, а го-

Digitized by Google

ловно селянських повстань. Під релїґійним прапором козачина веде свою боротьбу з правительством і звертаєть ся до участи й помочи в нїй, в інтересах „руської віри“, до народніх мас — з одного боку, з другого боку — лучить ся під сим окликом з репрезентантами вищих українських верств, чи їх останками — з міщанством, духовенством, навіть шляхтою. Прапором релїґійним заступаєть ся прапор національний, і під окликами інтересів релїґії ведеть ся боротьба задля інтересів національних, полїтичних, з мотивів клясових і економічних; під окликом спільної боротьби з католицтвом шукають православні союзників між польськими ріжновірцями при кінцї XVI в., під окликом охорони православної віри добувають заграничної помочи против польського уряду, против польського шляхецького режіму (уже з кінцем XV, потім під кінець XVI в., і ще серіознїйшим стає се в XVII в.). І під тоюж релїґійною поволокою переходить до пізнїйшої традиції весь сей національний українсько-польський конфлїкт, з тушованнєм иньших мотивів — економічних, полїтичних, національних.

Центральне значіннє церкви в національнім життю України сих столїть по сказанім буде ясно. Буде ясно, чому ми шукаючи проявів національного житя, будемо шукати їх в сфері релїґійного житя, і факти з сеї сфери будуть нам служити симптомами руху культурного й національного. Релїґія се прапор національности в тім часї, антітеза конфесій православної й католицької се антітеза культури руcько-візантийської й польсько-латинської. Церква се предмет особливої уваги й опіки української суспільности, заразом показчик її національної сили й значіння, пульс її національного житя, її динамічної енергії.

І от з сього становища незвичайно зловіщим симпомом стає той розстрій й упадок церкви й церковного житя, який ми помічаємо на Україні, і Білій Руси також, в середині XVI віку. Не було се спеціальним явищем українського та білоруського житя: такий же упадок церкви й церковного житя бачимо і в Польщі і в Нїмеччині в передреформацийну добу — тільки там се не мало такого важного національного значіння. На Україні на се зложили ся ріжні причини. Мав важне значіннє той факт, що православна церква прийшла в залежність від байдужного їй або й ворожого католицького правительства, яке присвоїло собі право роздавати вищі право-

Digitized by Google

славні духовні посади по своїй волї й роздавало їх за прості грошові оплати чи за всякі услуги, зовсім не церковні, людям, що дивили ся на свої церковні посади, як на джерела доходів, розхапували їх доходи й церковні маєтности. Вони доводили тим церкву до повного розстрою і заразом — своїм цинїчно-матеріалїстичним, крайно еґоістичним трактованнєм церковних справ і засобів знеохочували до церкви й її потреб і вимог православну суспільність, коли вона бачила сю церкву представлену такими непрошеними „пастирями“. Сама таки церква, призвичаєна за староруських часів до ролї церкви офіціальної й державної, до правительственної помочи й опіки, не вміла знайти ся в новім положенню, не вміла знайти собі точку опертя в суспільности й орґанїзувати її навколо себе.

Нарештї крім загального упадку церковних інтересів в державі, крім впливу реформацийних кличів против церковних доходів і маєтностей, що ширили ся в шляхетських католицьких кругах Польщі й Литви, я припускав би у сім напрямі й впливи більш трівких причин: самого понижения української, чи взагалї православної церкви, скиненої з становища державної, правительственної церкви на становище релїґії низшої, якій на кождім кроцї й правительство й репрезентанти нової офіціальної церкви давали почувати її низшість, трактували як результат непросьвіщенности, некультурности тої Руси, яка держить ся за неї. Коли в одних членах української суспільности нужденний стан української церкви викликав тим більше піклованнє, змаганнє до її подвигнення й лїпшого забезпечення, то у далеко більшого числа міг він збільшати індіферентизм і легковаженнє до неї. Навіть у тих людях, які вважали потрібним держати ся її — чи з щирого довіря до її спасенности, чи по фамілїйній та національній традициї, — пониженнє української церкви, її тяжке становище, погорджуваннє нею зі сторони чужих і багатьох своїх, мусїло викликати певне легковаженнє. Такий український маґнат, що опікував ся православною церквою, ледви чи був свобідний він почутя, що він з свого суспільного становища знижаєть ся до неї: робить їй ласку, коли держить ся сеї пониженої, малокультурної релїґії й прикрашає своїм іменем і фірмою сю релїґію низших верств, народнїх мас. І так дивили ся на себе не тільки самі репрезентанти сих панських кругів, а такимиж очима гляділи на них

Digitized by Google

і репрезентанти церкви, її вищої єрархії — се пробиває ся досить виразно в кореспонденції владиків, а навіть і митрополитів з ріжними українськими маґнатами.

Людям навіть найщирше привязаним до неї, українська церква і все звязане з нею не могло вже в сих часах дати того, що давала — у що вводила церква в часах староруських. Понад заспокоєнне в питаннях совісти — „мира чоловіка з Богом", уживаючи вислову одного з старих українських богословів, вона могла дати певне вдоволенне національному почутю чоловіка — можливість чимсь проявити своє привязанне до своєї національної традиції, як з другого боку сьвідомість суспільно-політичного упослідження і культурної низшости сеї національної церкви робила з неї вічно болючу рану національної амбіції й сьвідомости. Культурний же зміст православної церковности — себто ті сфери культури, які стояли в близшій звязи з церквою і в її опіці, слабли і упадали протягом тих століть (від половини XIV до половини XVI), — в парі з ослабленнем українського елементу, з упадком і збідненнем церкви, висиханнем його візантийсько-словянських джерел. Все меньше сей культурний зміст міг задоволяти культурні потреби вищих українських верств, все більше давала себе почувати його низшість в порівнянню з тими культурними засобами, якими розпоряджала церковність і звязана з нею культура латинсько-нїмецько-польська — католицька одним словом — і з тими потребами й жаданнями, які висувало житє.

В західнїй Україні — в коронних землях, уже з другою чвертю XV в. руське письменство рішучо не здавало ся нї на що більше окрім церковної служби та побожної християнської лектури. Руське письмо, уживане ще в дїловодстві поруч переважного латинського в другій половинї XIV і початках XV віка, далї виходить з дїловодства зовсїм. В українських землях в. кн. Литовського, лїпше охоронених від польських впливів, урядова руська мова держить ся в повній силї до самого прилученя до Польщі (1569) та забезпечаєть ся правительством і на пізнїйше. Але вже в 1570-х рр. на Волини в панських кругах знаннє і уживаннє руського письма диктуєть ся більше національним пієтизмом, як практичними, реальними потребами. Репрезентант елементів горячо привязаних до своєї народности Вас. Загоровський в своїм тести-

Digitized by Google

ментї 1577 р. уважає потрібним спеціально заохочувати своїх синів, „аби писма своего руского и мовенья рускими слови не забачали“. Значить відчувало ся вже, що з під руського письменства, руської книжности усуваєть ся ґрунт: вони тратять свою raison d'être в реальнім житю. Без латини й польської мови не можна було порушити ся в практичнім житю. Ще гірше було, що свійське письменство і що до змісту самого не давало майже нїчого цїкавого, нїчого потрібного сучасному чоловікови, що хотїв жити й іти з духом і потребами часу, і за всїм, що треба було знати культурній людинї, приходило ся звертати ся до письменства латинського, польського — одним словом „католицького“. Відчувало ся банкруцтво не тільки школи, а й самої культури свійської супроти вимогів житя.

Се ставило в дуже трудне становище українську суспільність. Приступ до латинських шкіл був як не завсїди, то дуже часто загорожений для не-католиків, а свої школи не сягали наук латинських.

Звичайним типом школи зоставала ся давня церковна школа, що найчастїйше вчила тільки читати, а як писати то церковним полууставом, рідше скорописю. Ся школа була тепер розповсюднена широко, але давала тільки перші початки, а орґанїзованих шкіл вищого типу не було — знаннє, лїтературне приготованнє здобували ся самоосьвітою, або діставали ся від більш освічених одиниць. Такі одиниці з очитаннєм і певним лїтературним образованнєм не переводили ся весь сей час, але загал духовенства і світської суспільности не підносив ся значно над ті початки, дані школою, і тому критики українського житя завважали злорадно, що воно не має иньшої школи, иньшої науки крім простого читання, і його духовенство „тільки в читанню доктори“.

Книжність і особливо книжна творчість, скільки можна судити по приступному нам матеріалу, переживала в сих часах період застою. Книжний запас зростав, як працями місцевих книжників, так іще більше напливом перекладів з иньших земель — полуднево-словянських особливо, але глохне й занепадає творчість; лїтературного руху до другої пол. XVI в. не бачимо нїчого.

Не бракувало людей з теольоґічним і лїтературним приготованнєм, які при нагоді могли себе з сього боку показати

Digitized by Google

не зле, — але по за чисто практичними потребами бракувало, видно, стимулів літературної творчости, бракувало того духового руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кождому смілійшому пробувати своїх сил на полї духової творчости. Так принаймнї виглядає з того, що ми тепер маємо і знаємо. Чи візьмемо акти собору владиків українських і білоруських з 1415 р. (в справі вибору Цамблака), чи на столїтє пізнїйшого виленського собору 1509 р. — чи посланиє м. Місаіла до папи, чи поученнє на сто лїт пізнїйшого м. Сильвестра новопоставленому сьвященику — всюди ми переконаємо ся, що в вищій єрархії не бракувало людей з богословською й літературною рутиною, але пропала енергія творча.

Виглядає се на антітезу старої Руси, коли „нові люде Христові", зачерпнувши дещо нової науки, спішили предложити її в своїй популяризації „новому стаду", — і сих переломових часів, коли церковні круги, стративши опіку в горі, а не знайшовши ще активного попертя з долини, зсїли ся й підібгали ся, стративши всяку фантазію до ширшої культурної роботи, всякий апетит до літературної чи суспільної ініціативи й замкнули ся в свого рода консерваторській дїяльности. Старали ся можливо старанно задержувати старорускую церковну традицію, староруский доробок книжности й літератури; старали ся заховати ті матеріальні джерела й засоби, якими розпоряджала православа церква, її конфесійну окремішність від латинської й єрархічну звязь з царгородським патріархатом, її правно-політичне становище в Польсько-литовській державі, її права й юрисдикцію — і консервувати можливо тихо й скромно, не наражаючи ся, не виступаючи різко, беручи пасивним опором і консерватизмом, а не відкритою боротьбою. Прав і потреб православної церкви отже боронили не полемічними трактатами, а петиціями, або фальсіфікатами — ріжними псевдо-старорускими „Ярославовими свитками", псевдо-Львовими грамотами і пів-апокрифічними „записями на евангелиях", при догідній хвилї предкладаними до правительственного потвердження.

Якоюсь сумною покорою, свідомістю своєї безсильности і безвиглядности віє звідси. Книжні запаси богословської літератури, нагромаджені віками, припадали порохом, як завважає автор Перестороги. Вони стратили інтерес, ставали архаізмом

Digitized by Google

супроти нових потреб і напрямів життя. Нова література, приноровлена до потреб і інтересів широких кругів, йшла з заходу, але цікаво — перекладів з неї на українсько-білоруську мову стрічаємо назвичайно мало. Представники книжности, літературности, почувши як житє обминає їх, безнадійно спустили руки, навіть не стараючи ся приноровити ся самим і приноровити свою книжність, літературу до тих нових потреб і вимог життя і в почутю своєї безсильности й непридатности для суспільности замикали ся в свої келії й церкви.

(Далі буде).

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

Я сонце волі викликáла
Я гасло кликала життя
І лише сум людський спіткала
І ніч без гасла, без пуття...
Краси я в темряві не вздріла,
Не відчувала в ній тепла,
Неправда серденька не гріла
І дійсність „правдою“ була...
І я од неї одсахнулась,
Уйшла від сили ворогів,
Душа в орлицю повернулась,
Душа злетїла до богів:
„Неправда й гнїт колись минуть ся“.
Бренїла пісня в ній на днї —
„Краса і гордість стрепенуть ся,
„Сіяти будуть ясно днї;
„Краса нїколи не минає
„В природї вічно молодій,
„Вона спокоєм все сповняє
„І рій спокликує надій;
„Краса не відá горя й ночи,
„Її деспотство не зміня,
„Вона зверта у небо очи,
„Де сонце вічнеє сія!“...

Digitized by Google

МАРКО ВОВЧОК.

ПРОЙДИСВІТ *).

Вже нїде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема та й нема! Де такі тихії села? де такії поважні, ставні люде? Де дївчата з такими бровами?

Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно.

Отсе ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка. Хуторець стояв під дубовим гаєм, — усього пять хаток по горі білїло; гора зелена, низька, а по-під горою річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлятись. Від хуторця один шлях вив ся — увивав ся до того дубового гаю, а другий шлях слав ся геть-геть по степу у село Рокочи.

Найкраща хуторянська хата стояла близче до гаю. Гарна була хата. Коло неї садок славний, город хазяйський. Не пусто було в оборі, весело на дворі.

Жив у тій хатї господар Юхим [1]) Чабан, славили, чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла давненько, йому зоставила дочку єдиначку Марту. Дївчинї вже полїчили сїмнадцать років, а така викохала ся дївчина, що хоч малюй, хоч цїлуй.

У Божовцї хати не стояли одна проти однієї, а стояли хати там у розсип; одна хата у право, друга геть у лїво, одна низче, на пів-горі, друга вище, на самому горбочку. Від кожної хати стежки розбігали ся попутані і поперепутувані як нитки. Найблизча сусїда у Чабана була Рясничка, удова з сином своїм парубком; далї на одшибі жили Кожушки, старі

*) По українськи був друкований тільки початок сього оповідання в „Вечерницях“ 1863 ч. 10. В перекладї з росийського видання (відмінної редакції) надрукований був кн. III Народніх Оповідань, виданих Видавничою Спілкою. Подаємо тут початок з „Вечерниць“, а по нїм ту частину, що знайшла ся в паперах пок. Марії Олександровни; вона відповідає розд. VIII—XVI росийської редакції.

[1]) У „Вечерницях“ не гаразд прочитали і видруковали: „Іохим“.

Digitized by Google

одинокі люде, а ще далїй у бік коваль Гарбуз кував, а за ковалем хирів хромий москаль Щименко, що одслужив праву ногу не знать на що, і вислужив хрестика не знать за що.

Одного весняного дня Чабан сидїв коло своєї хати на призбі, одпочивав та журив ся, що йому не вродила торік пшениця і міркував, чи вродить вона сього року. Чабан був чоловік мужнїх лїт, крепкий, високий, плечатий; шия в його була довга, а голова невеличка, горда; він підголював ся і чуб сивоватий закручував за ухо; брови в його чорнїли як пявки; погляд був соколиний, а ус такий, що вітер мав їм, як кійлом. На йому була сорочка біла полотняна — дочка її красно помережала, — і білі полотняні шаровари.

Він сидїв трохи похилившись, та не так, як хилять ся хиренні люде, а так, як сама сила клонить ся одпочиваючи, — сидїв і міркував і поглядав округи себе на степ, на поля, на гай — усе розвивало ся і розквітало. Сонечко не виходило з-за біло-димчастих хмарок, а було тепло та тепло — наче чуло ся, як трава з землї виростає. Пахло як медом солодким і первим пахучим листом. Нїкого не було видко, а чутно було, як Марта співала, у військо козака випровожала, пораючись у хатї, та чуло ся — коваль кував, а за гаєм лунало. Стукнули дверима у сусїдчиній хатї — сусїдка Рясничка вийшла з дому — жіночка жвавенька, чепурненька, кирпатенька, окатенька — а за нею парубок великого зросту, свіжий та здоровий — тільки що не говорив: „Добре їм, добре сплю, добре роблю“.

Чабан їх зачув і зобачив, хоч оком не скинув і ухом не повів. Рясничка швидко опинила ся коло Чабанової хати і повітала ся:

„Добридень, сусїдоньку! Як вас Бог милує?“.

„Спасибі“, одказав їй Чабан і повітав ся з Рясниченком.

„Отсе, як Мартуся виспівує!“ каже Рясничка. „Пташко моя! Здорова була!“ Марта почула голос і вітання, вигляну-ла з вікна і привітала ся.

„А ми отсе до гаю ідемо, — а ви ще не беретесь?“ каже Рясничка.

„Кожушки щось спізнились, та нема й коваля — нема й москаля. Чи не побрались вони поперше нас? Чи ви їх не бачили, сусїдоньку?“.

„Нї, не бачив“, одказував Чабан.

Digitized by Google

„Коваль кує, — чуєте?“ промовив Рясниченко до матусї.

„Чую, чую — кує. Якась гайна робота. Посижу я трохи біля вас, сусїдоньку“.

Та й сїла біля Чабана на призбі.

„Мартусю, виходь бо до нас, — нехай тебе побачимо!“ гукнула Рясничка. Марта вийшла з хати і сїла коло сусїди.

Рясниченко, закинувши сокиру на плече стояв проти Чабана, а очи йому так і заводило до Марти.

Марта сидїла собі вільно, як справдешня пташка.

„Отсе яка весна тепла!“ каже Рясничка. „Хлїб вродить. Вчора дивилась я на жита, то такі жита, що й вуж не пролїзе. В мене в городї так то гарно сходить усе! Тілько що товар в мене не дуже викрашаєть ся... а в инших товар то як гора! Така-то вже доля моя! Що ж! у чуже щастя не вкупитись! Чи памятаєте, як чоловік мій покійничок держався на свитї? Як жив чоловік, то й роскоші були... та вмер чоловік. Усї помремо, а поки що, то треба жити“.

У Ряснички річи були похопливі, бистрі, перебивчиві — розкочувались наче те намисто порване у всї боки й на всї сторони.

„А що, вашого наймита ще нема?“ спитала вона Чабана. — Чому ж досї не йде він? Аже ж ви погодились із ним, казали учора в вечері: він буде. Чому ж не прийшов?“.

„А прийде, так скаже, чому“, — одказав Чабан.

„Усї вони, ті наймити однакові! Не дурно то говорить ся: наймитку! чому рано встаєш? — Та я, каже, надолужу, то умиванячком, то одяганячком. Дякую Богови, що в мене свій парубок...

Марта промовила:

„Он коваль іде; за ним іде й москаль“.

„Еге ж, еге, йдуть обоє!“ каже Рясничка. „Бач, як коваль стежку міряє! А викоптив ся ж він, світе мій! А той побідома за їм коливає — блїд на виду, і вмирати йому скоро. Що вже ті москалї нещасливі, то крий Мати божа!“.

Коваль додміряв до Чабанової хати, зо всїма привітав ся, став коло Рясниченка й на Марту пильно подивив ся. Коваль світив добре очима; з себе був сухий як перець, горбоносий, русявий і наче б то похмурий од якоїсь своєї думки, а ще більш прихмуряла його сажа ковальська.

„А ми вас чекаємо“, — каже ковалеви Рясничка. —

Digitized by Google

І Кожушки спізнили ся. А вже ж старії люде охаючи йдуть на роботу. Сьогодні ранесечко я бачила, хтось до вас строкатого коника приводив кути. Такий коник славний! знакомий, мабіть, чоловік у вас був?".

„Знакомий, та ще й кум", — одказав їй коваль.

„А я свого кума давненько не бачила, — і куму не бачила — аж нудно мині за їми!".

Москаль приколивав і вклонив ся. Нездужий був се чоловік, слабий.

Він схилив ся на свої ключки й важко оддохнув. Його питали про здоровя.

„Яке здоровья!" одказав він з-тиха та з-глуха. „Гибію. Слабую дуже на голову й на очи. Було колись здоровя, та пожило ся".

„Треба б вам людей поспитати, ліків пошукати", радила йому Рясничка. „От чула я"...

Москаль тілько рукою махнув.

„Бачте, які ви"! стала вона йому дорікати. Тут надійшли старі Кожушки — вона до їх заговорила. Кожушки ті були собі тихі люде, чоловік і жінка; у їх було й хазяйствечко опоряджене, і про смерть уєе наготовлене.

Чабан взяв з хати сокиру свою — усї пішли до гаю купою, чоловіки на рубання, а жінки на збірання, — одна Марта зостала ся дома.

Вона сїла з шитвом близько своєї хати під вербою, шила та співала.

Час минав, а прохолоди усе не спадало. Сонечко не вибило ся з хмарок, — Мартї здавало ся, що як-би ще сонечко вибило ся та гаряче заблискотїло, то б ізвялило її як тонесеньку квіточку. Марта вже й співати не співала й шити покинула — почала її дрімота хилити. Коли хтось до неї підійшов — вона стрепенула ся. Підійшов парубок; стан гнучкий, ставний, сам молодий, чорнявий, гарний та смутний — він до дївчини не всміхнув ся і без жартів з нею привітав ся. Він питав її за Чабана.

„Се мій батько", одкаже йому дївчина. Батько до гаю пішли на рубання. Чи вам їх хутко треба "?.

„Я наймит".

Тодї Марта згадала за наймита, що батько погодив.

„Батько вас дожидали", промовила вона.

„Я й прийшов", — одказав наймит.

Digitized by Google

„Ви мабіть ще не обідали?“.

„Спасибі, не хочу. Коли ваша ласка, то б я води напив ся“.

Марта швидко винесла з сїней холодної води наймитови. Вона йому: „Доброго здоровя пивши, а він їй: „Спасибі вам“, та й годї. Наймит сїв на призбі та й сидїв як мурований, дивлячись у землю.

Марта взяла шитво та й нашила замісць полюховки ляховку.

Усї її думки грали коло наймита. Вона бачила, що сорочка й шаровари в його приношені, з латками, що червоний пояс вицвів, прибілїв — в думцї вона його убрала як найлучче й таким червоним поясом підперезала, що аж очи в себе бере. Красна-красна вся одежина! А наймит сам! Чи він дуже б покращав, як би чепурно вбрав ся?

Вона на його подивила ся і знов пороїли ся думки — та вжеж не за те, як його вбрати, а за його самого — мабіть вже кращого не треба було. Які в його мислї?

Хотїла вона, та не знала, яким перед ним словом примінитись.

Наймит і разу очей на неї не звів. Марта мислями далї та далї забігала — вгадувала вона, чи не покинув кого-небудь наймит, і де покинув? і яка його доля буде? і питала ся вона, яка її, Мартина доля вийметь ся в Бога? як житиме вона, з ким? як вона помре?

Чому наймит не розмовить ся? Чому б то не знати наперед чоловикови, що йому трапить ся на віку?

Почало повівати прохолодою, а хмари сизїли; у лїсї зашуміло, пускав ся [1]) дощ іти, блискавиця блискала з-рідка і грім по грому вив здалека глухим грукотом.

„Гроза буде“, промовила Марта.

Наймит не одмовив їй, тілько поглянув на хмари.

Наближувала ся гроза. Марта придивляла ся округи, наче б його хотїла мислї свої прикласти до щоденного дїяння й пеклування — і згадала, що у дворі треба сховати від дощу зерно, що сушить ся, а в садку постягати полотно, що білить ся.

„Ой лихо! а в дворі зерно! а в садку полотно! казала

---

[1]) У „Вечерницях“: с п у щ а в с я.

Digitized by Google

вона та й побігла швиденько. Наймит за нею пішов, як наймит. Разом вони зерно приховали й полотно постягали.

Почули ся голоси помішані — се з гаю поспішали ся до-дому, від дощу втїкали по хатах.

Чабана стріла дочка на порозї. „Втїк від дощу“, каже він. Побачив свого наймита.

„Здоров був, Максиме! Сїдай!

Обоє посїдали, наймит від господаря оддалїк. Марта десь у куточку.

„Трохи ти спізнив ся, Максиме“, озвавсь Чабан.

„Спізнив ся, добродїю“.

Дощ вже ливенем лив, а за дощем град сипнув, як з кошика.

„Ге-ге!“ каже Чабан: — пропав хлїб!“ [1]).

. . . . . .

Коваль був чудний собі чоловік. Любив він гарно вбирати ся, бо ставив себе, що він коваль над усїма у світї ковалями. Слухайте бо! Який же коваль не ставить себе над иншими ковалями у світї? Скажіть, признайтесь передо мною, як перед вами. Се кажу я на глум, а зараз візьмуть на ум і порішать, що коли я такеньки кажу, то вже певно що якась відьма менї кума, або якийсь з пекла родич і спокусив мою душу на віки; начеб то говорячи про вовка нїколи не кажуть і за вовка [2]). То чудний, кажу, був собі чоловік той коваль — одягнеть ся було гарно-прегарно у недїлю, розчешеть ся гладенько як бабусин унучок, уса розправить наче на сметану впова, то що ж думаєте? А посуне до гаю, у самі гущі, або до степу на самі пустинї й похожає сам у самотї аж до смерку. Що він дума, що гадає, на що замишляє, святий його знає, — а сказати на очевидь тільки хиба те, що як набреде струмочок або озерце або яку таку воду, то стоїть над нею й вдивляеть ся наче журавель цибатий — мабіть вдивляеть ся, який в Бога вдав ся.

Одного недїльного вечора коваль вбравши ся гарно та ще й до того сам у тузї тай в притузї, у думі тай у мислях надїв чорну шапку з закотами тай посунув просто до гаю.

У хуторі було тихенько як у вусї. Сонечко заховало ся. Кожушки сидїли коло своєї хати, годували чубатих улюбле-

[1]) Досї видруковано у „Вечерницях“.

[2]) Ся фраза дописана олївцем.

Digitized by Google

них своїх курей просом; москаль лежав коло свого порогу. Рясничка з сином поїхала до куми у гостину й ворота їх причинені; травиця усюди зелено зеленіє, а вечірнє проміне її покропля своїм золотим кропом, а вітерець тепленький повіває... А Чабанова хата стоїть наче пуста...

Тут скажу я вам диво: йшов один коваль, еге? Один а так наче було два ковалі. Один коваль думав, еге? Один, а наче думали два ковалї. Перший коваль бачив, що Чабана нема, а другой коваль вже чув, що Марта не в хатї; перший коваль хотїв запобігати думкою, де поїхав Чабан, а другий коваль сваволив: на що тобі Чабан? нїби говорив: на що тобі, куди він поїхав? Куди в о н а пішла? Де в о н а подїла ся — от що! Перший коваль мусїв погодитись і вже в одно почати думати.

Де вона справдї? Може гуляє? Може стрінеть ся?..

Йшов коваль присмерком. Сонечко усе низче закочувало ся. Такий теплий був вечір, що ковалеви здавало ся наче хто теплом на його дихав. Він забрав ся у саму пущу; там усе наче наслухає кого. Вітерець прошурхне, нїби ще прикаже: слухай! слухай! хутко, хутко! тут! там! й пропаде. Оглядай ся собі скільки хочеш, де дїв ся. Продирав ся коваль у пущі і здихав собі глибоко на волї, коли голоси йому почули ся недалечко — він зараз поправив шапку й подививсь округи себе зовсїм розумним чоловіком; не вбачивши душі живої, він наставив цїкаві уха й почав прислухатись.

— Та ти ж в мене одна, як у цїлім году весна! — промовлено, наче б хтось дуже втїшавсь тією весною чарівничою.

Чий се голос? Хто се промовляє? — запитав коваль самого себе й щось вхопило його за серце, як гадюка холодна й вжалила.

От одказують — се Марта говорить, се Марта кохає! Коваля наче грім вдарив — стояв наче у землю уріс — слухав. Довго він слухав й усе говорили, не вгавали.

Господи! де вона таких слів навчилась, що вони одному серце крають, а другому світ у гору піднїмають! Коваль, наслухавшись, ще побачити хотїв — потихеньку, помаленьку розгорнув віти ще тії дубові — як добре вбачив він обоїх: вони наче з золота червоного виляті блисконули йому в вічі. Сидять близенько, говорять вірненько. Він пустив віти й прихилив ся до дуба сам — нїби одпочити, постояв — наче б то

Digitized by Google

одпочив, потихесенько вибравсь з пущі й тихо пішов собі до дому...

Йшов він тай йшов, а округи все темнїло й вечеріло; нїхто не стрічавсь. Та йшли поплїч з ковалем двоє — молоді й щасливі, близенько й рідненько з собою — і в ухах у коваля дзвонили слова тії благії й палкії, одно по одному добре, врозумно, немилостиво... З великого жалю він зблудив ся з шляху знайомого й зайшов від хутора на степ, до чужого гаю, до далекого озера. Місяць вже світив, зорі сяли, роса пала — він усе ходив, тай ходив, тай ходив. То хутко йшов, наче б то утекти чогось, наче б то у пораду яку собі, то знов становивсь і стояв гірко — спробував сїсти й не в могу: чи ходив — пара кохана йшла поплїч, чи стояв — ставала поруч, чи сидїв — садовила ся о бік й усе коло його, поруч його, перед очи, усюди горіла вона як з горячого вогню, й його палила наче полумя чута розмова...

Чи нїхто з вас того не дізнав — ге? Як хто коли дізнав, нехай тільки помяне — або нї, нехай лучче не пригадує, а слуха, що буде далї... Далї зорі поховались, місяць зник і почало на день, на світ займатись. Коваль втомлений, наче збитий, занудивши своє серце, заросивши синї шаровари повернувсь до дому та й лїг на лавцї, й став обмишляти, що його тут робити, як його тут бути? Чи ж раз чи двічі він себе запитував: що ж його справдї робити? як його бути? Знаю що раденькі почати навчати з усїх боків, бо чужа біда і складна і гнучка на пораду і раду, а як своя прийде, то й розум гнїтить і серце жалить і вся вага десь подїнеть ся й всю раду хтось украде — хоч з мосту та в воду! На все замишляєш і нїчого не порішаєш, усе й нїщо, а мислї як ті пороги днїпрові крутять ся, шутять ся, нї біжать, нї стоять — а із усього виходить одне: нещасливий я, дурний і не коханий.

День настав, був і минув, а коваль і забув думати, що сонечко сходить, світить і заходить, сидїв у своїй хатї наче який темний, слїпий, глухий чоловік. Та як звечеріло й соловейко щебетнув, як же він схаменув ся тодї й вхопив шапку й помкнув ся з хати — куди? питаєте. А вже просто до гаю.

І от він у гаї, на тім самім місцї... от сеє місце... ось воно... а ще їх нема... певно зараз будуть. Чи вони разом прийдуть, чи одно по одному? Марта буде перша тут... світе

Digitized by Google

божий! то то-ж вона теперки поспішаєть ся! Зараз певно тут вже буде!

Вгадав коваль — таке, бачте, враже, ото як скажешь, наче по мальованому виходить, а як що добре... Вгадав коваль, кажу, Марта прибігла, ледве дихає, покликала: Максиме! Максиме! подивила ся у всї боки й стала дожидати... хутко й наймит прибіг ламаючи віти по дорозї, валячи кущі.

— Тут, кохана? — вимовив наймит наче скарб несподіваний набрів, а сам щасливий аж трусить ся. Як же ти встигла?

— Я поспішала ся до тебе. І чутно по слову, яково було поспішати ся, яково побачити ся...

Що дня вони бачили ся й що дня коваль теж приходив за свідка й бачив, як вони вітали ся й прощали ся, чув як розмовляли й журили ся. Що дня знав коваль, яка думка, яка сподіванка найшла ся в Марти, знав, яке лишко уразило наймита — на що вони важили, чим вони смутили ся; усе він відав сидячи по за кущами тихо, з своїм пожаленим серцем ревнивим...

Не можна потаїти сильного кашлю та доброго кохання й від дурня, — кожен се зна, то й не диво, що й Рясниченко, простий парубок, завважив якось, що в Марти очи темнїють і сїяють не по давньому, що голосок дзвенить иначій, що зацвіла вона повним цвітом, і залюбував він дївчиною не в завміру, а залюбовавши став горнутись близче, як тільки душа його насміляла. Раз у раз він їй стрічав ся, куди вона піде. „Добридень! Добривечір, добраніч, помогай біг, щастливо, здоровенькі були!“ тим усїм щедрив він, так що колиб тільки усе по його слову чинило ся, то щастя — здоровля в неї було б чорзна поки. Зпершу почавши слїдувати дївчину любуючи, він не вважав на те, що дївчина бере стежки инші як він, а тільки думав, як би її перестріти, а далї вже мусїв завважити, що дївчина просто звертає, зобачивши його. За що? Чому? — запитавсь бідний парубяка дивуючи. Може за що-небудь угнївалась? Отже як насмілю ся, то й поспитаю її... Насмілявсь він може із тиждень, вже не присуваючись близько, а ходячи здалека, мало господарством своїм тїшачись, не смакуючи вареники, у ночи перевертаючи подушку під головою...

Digitized by Google

В Ряснички на той час було багато дїла: і в городї, і в господї, з нитками, з полотнами, з ягодою й з овощами, з плодом, то можна було вберегти ся її никливого погляду, її цїкавого розуму. „Що це ти наче не здужаєш трохи?“ спитала вона парубка одного вечора, як він повернув ся з поля, та вона глянула на нього. „Голова трохи болить“ — одказав парубок звичайно, як одказують у всї віки парубки тодї, як болить у них біля лївого боку. „Напийсь молока зараз, сину, — свіженького молока“ — й зараз унесла йому молока глечик і подала: „Пий, пий, сину, більш — се добре, поможе тобі. Се мабіть в тебе від спеки.“ Пив парубок як молодий бичок, поки аж побачив денце. „А що, полегшало?“ спитала мати.

— Трохи полегшало нїби, — одказав Рясниченко. — Піду ще прохожу ся. І пішов з хати.

Самі мабуть вже знаєте, чи помага солодке молоко від жалю коханого, й поскорбите за парубка, що вийшовши з своєї хати зупинив ся й зажурив ся і не знав що робити — не вмів себе порадити.

— Ну вже тепер як тільки насмілю ся так і підійду і спитаю усе, — аж у голос промовив бідолаха. Як усе стихло й стемнїло зовсїм, він вертавсь до хати своєї й молоді сльози заросили йому обличя як дощ ливний...

— Чого він за тобою ходить? Чого він на тебе дивить ся? — промовляв наймит до Марти, аж чорнїючи на лицї з туги та з гнїву. — Він тебе сватати хоче, я знаю! Він жених, він не наймит. Що ж Марто? Може прийдеть ся на весїллї вслуговувати?..

— Що робити кажеш, коханий? — питала Марта. — Як менї бути?

— Я не хочу, щоб він усліжував за тобою! Я не хочу, щоб він на очи менї навертавсь усюди... От вже осїнь, що дня сподївайсь, тебе прийдуть сватати... Як менї погибати?

— Я не пійду нї за кого, коханий, — як не тобі, то й нїкому не дістану ся.

— А батько велить, присилує, приневолить...

— Не присилує, коханий, нї!

— Шарпатиме, мучитиме що години, що хвилини.

— Нехай й так, серце. Колиб менї мука скрутнїш нїж житє з иншим, то б присилував, а менї усяка мука згоднїш...

Digitized by Google

— Дівчино, я без тебе жити не схочу. Як розлука, то й смерть менї! Я умру за тобою!

А сам вже й зараз помірає, й хапа рученята любенько й пригорта до серця дівчину вірну.

Боже, Боже з високого неба! чи нам усїм так того коханячка треба? Що не мина, не виміча воно нї старого, нї лїтнього, нї молодого, нї мужнього у світї? А що вже лиха від нього, Боже світе! не перелїчить нїхто, скілько потопилось, подушилось, постріляло ся, порізало ся від нього, — а посохло, повяло то більш нїж билля у полї. З першу ощастить тебе наче окрилить, а там як притисне, як пригорчить, то аж не оддишеш ся...

Лїтечко вже минало ся — осїнь ішла. Ще не повяло нїщо, а вже пахло вянею та ще пізнїми квітками такеньки, що аж у голові шуміло. Темні хмари проношували ся небом грім уже не гримав, лист опадав з дерева.

— Ну вже дочекала ся я до самого краю! — зговорила Рясничка синови, як він прокинув ся ранком та смутненько зітхнув. — Отсе вже осїнь, — вже весїлля усюди ладять ся... Вже годї!

— Що ж ви, мамо, думаєте? — спитав бідний хлопець.

— А що я думаю! Нехай сказить ся той старий ворог Чабан! Щоб йому добра не вилучало ся! Бодай його з корнем вигладило!

— Що ж ви думаєте, мамо?

— Що я думаю! Треба Марту вивірити, вивідати. Ти-ж сам нїчогісечко не тямиш, — не знаєш досї, ге? — Сьогоднї йди, перестрінь де-небудь і спитай її... Чи ж менї навчити, чи що, як залицятись до дівчини! Коваля вона не кохає, я примічала й за нею й за ним.

— А почому ви примічаєте, мамо?

— Дурна дитино! По всьому — по слову, і по погляду, і по походу.

— Чи ж помилитись не можна нїколи?

— Нї, нї! Не дурно він надувсь як кулик на вітер, а вона — їй байдуже, вона не тура... Ти ж ходив усе у слїд за нею цими днями, чи ж вона не прийма тебе, чи гордує?

— Вона якось втїкає від мене.

— То й не доженеш, нещасливий! Може дівчина тільки

Digitized by Google

соромить ся, а ти вже й злякавсь! Сьогодня треба усю правду виявити. Перестрінь і запитай. Чуєш?

— Чую, мамо.

— Та чи встоїш, чи спитаєш?

— Я спитаю, мамо. Хоч умру, а спитаю.

— Здоровеньки були, голосненько промовила Рясничиха уходячи того дня до Чабана у двір і усіх озираючи. Я отсе до вас позичити кресала — загубила десь своє, а сина дома нема, завіявсь десь — то я вже до вас отсе...

Чабан з наймитом облажували воза. Марта перебирала зелені гурки.

— От вам кресало, сусїдко, — каже Чабан і подає кресало.

— Спасибі, сусїдоньку, спасибі! Господарюєш, Марто? А я ще гурків не буду сього тиждня засолювати, бо ще досї той бондар невірний дїжочок не направив менї! Двічі син в його був, двічі сама до його удавалась — пяниця такий, що Мати божа!

Цокочучи безпечненько про бондаря в Рясничкн аж в очах ясно було від цїкавого піклування, що се з Мартою стало ся. Не ті очи, не те личко, не так на добрий день промовила, иначій двигаєть ся.

— Я вже думала, поїду до куми у неділю, — цокотала Рясничка далї — у неї дїжок багато, чи не одступить. Марто, голубко, що тобі таке? батько не чує — признай ся менї, чи обидив батько, чи яке лихо? Кажи, серце, кажи, вони не чують.

Марта заняла ся, як зоря вечірня румянцем й одказала тихенько; — Нї, батько мене не обижають.

— Що ж тобі? що ж тобі? Прийди до мене, поговоримо, моє золото! Що ж тобі? Та чого ти дивиш ся туди на батька? Чого сей наймит нїкчемний на нас визирив ся? Прийди до мене! Сусїдоньку! — гукнула на Чабана, — я вашу дочку запрошаю до себе! Нехай менї старій поможе трошки, — вже не здужаю я, зстаріла... вмирати пора!

— Ще поживіть, ще поживіть, — промовив Чабан нїби вговорюючи. — Тепер время осїннє, веселоє: дочок здають, синів женять — додав він наче по тайности.

— Дай Боже й вам і менї дождати, сусїдоньку, — про-

Digitized by Google

мовила Рясничка аж іздрігнувши ся. — Що ж, Мартусю, поможеш менї?

— Добре, — одказала Марта.

— Спасибі, голубко біла, спасибі! А поки що я тобі поможу гірки обірати. А чи ви чули, сусїдоньку, що удовиця Крижка сина в малярі віддала? — спитала Рясничка Чабана.

— Чув, — одказав Чабан.

— Кожушки наші як довідали ся, то зараз забажали собі малювання; хвалили ся: поїдьмо — хвалили ся — до того маляра, й закупимо собі якесь малювання, се гарно у хатї — оповіда Рясничка.

— А гарно мабіть, — одкаже Чабан.

— Наймитку, чи ти не здужаєш? — озвалась Рясничка до наймита.

— Я здужаю, дякувати Богу одказав наймит з глуха, не знїмаючи очей з роботи.

— Якось нїби ізбляк на виду, як я от придивлюсь теперки. В мене син чогось кволить ся. Жалїєть ся на голову усе. Горенько з тими дїтьми у світї! А що се нашого коваля зовсїм не видно? Наче за гроші показуєть ся між люди. Я вже його отсе два днї нїде не набріду, де він никає... Сусїдоньку, чи ви його бачили?

— Бачив вчора в вечері, — каже Чабан.

— Де ж ви його бачили?

— Він із гаю йшов.

— Отсе гультяй який! — Та бувайте ж здоровенькі, забарила ся я. Приходь, Марто, до мене. Одвідай, серце!

І побігла до дому Рясничка, піклуючись і готуючись, що то з Мартою за подїя, по що Коваль до неї ходив, що замишля Чабан, чого се наймит так очима поїдає? А Чабан проводивши її промовив: — Ся жінка як би примогла то-б зорі з неба зірвала, або землю під собою поїдала.

Вечір осїннїй, темний й Марта виходить з хати, — ледве два ступнї ступає — перед нею Рясниченко, ввесь біленький і зовсїм смутненький. — Марто, — промовляє він — чи гнїв на мене який маєш? А сам дивить ся у шапку.

— Нї, — одказала Марта.

Мабуть хотїв додати: „чому втїкаєш?“ парубок бідний, та не насмілившись очий звернути з шапки.

— Марто, чи підеш за мене? — Почав він знов.

Digitized by Google

— Ні, — одказала знов Марта.

— І... і вже сьому не бути? Не можна ні як зарадити?

— Ні, Іване, — одказала Марта. — Не думай об мені, не займай мене, прошу тебе просьбою.

— Не буду — промовив парубок наче зварений. — Добри вечір, Марто! І пішов, сам як мала дитина заплакав.

Мати стріла ще на дорозі й питає: що? І дивить ся і з одного вже погляду бачить, що. Змінилась на лиці і очи іскрою спахнули.

— Вона за мене не хоче, мамо, промовив парубок, — годї вже її займати.

— Не хоче за тебе? Годї займати? — покрикнула Рясничка. — Кого-ж вона хоче? Кого вона обрала, гадюка? Та ще не знаємо, що Чабан сам дума. Може вона не хоче, та він жадає, то не буде вередуванню він потурати...

— Ні, вже, мамо, я її не займу більш.

— Не займеш як батько даватиме?

— Ні, мамо. Вже не кажіть про се, бо жалко дуже...

Та й дуже ж жалко йому зробилось!

— Ні, се так не буде! Ні, так се не минеться! Я довідаюсь! Я дізнаюсь! Щось тут є! Є щось! — виговорювала Рясничка сама до себе.

— Я тебе тут дожидав, — промовляв наймит над рікою стрічаючи й пригортаючи Марту. — Ти не знаєш, як я тебе дожидаю! Очи горять мої, волося наче холодний вітер зніма...

— От кого обрала собі, дівчино! покрикнула Рясничка так, що аж в берегах виляснуло. — Добре, красно! Батенько нехай втішаєть ся, нехай радуєть ся!

І Рясничка мов скажена вистрибнула з за верб, з реготом побігла від них.

— Вона зараз батькови скаже, — промовила Марта.

— Що ж, Марто, може се в остатнє бачимось? — виговорив наймит.

— Не чуєш нічого? Може вже батько гукає на мене й випхає з двора.

— А чи ж не дасть одвіту ніхто за мою кривду!

— Максиме коханий! Я твоя вірна дівчина...

І вона згорнулась до його, й він наче перед гіркою

Digitized by Google

та нїкчемною смертю пригортав до себе. Ще нїчого не чутно було з хутора.

— Ходїм, — каже наймит.

— Ходїм — каже Марта.

Ввійшли обоє у хату. Чабан сидить біля стола, наче їх дожида, спокійний як звичайно.

— Що се забарилась, дочко? — спитав.

Вони обоє стояли, наче до домовини вже приручились, або друг до друга. Чабан глянув на обох.

— Господарю, промовив наймит, чи оддаєте займене дочку свою?

— Тату, промовила Марта, — не боронїть... Я за иншим не буду, тату, тільки за ним... не боронїть, тату!

— Я не бороню, — каже Чабан, — нехай вас Бог благословить.

. . . . . .

Що се! Що се! одхрещуєтесь усї — такого батька показуєте несвітнього! Щоб багатий, розумний батько та за наймита дочку попустив іти! Се вже ви передали кутї меду!

Не сваріть ся, добрі люде! Нехай хоть на сміх один наймит за чоловіка буде поміж людьми, Христа ради.

Нехай один нетяга вишукає собі сїмю та долю, та спочине, та наболїле тїло й душу одходить, одратує... Полїчили сього одного між праведними душами, а вже незлїчимо усїх тих, що їх ходить по світу запродаючи свої сили і молодость і кріпость за хлїба шматок вкраяний, не житя проживаючи, а збавляючи, клянучи гірку долю, не сподїваючись кращої.

Digitized by Google

Д. ДОРОШЕНКО.

Марія Заньковецька.

(До 25-літнього ювилею її сценічної діяльности).

30 падолиста 1907 року минуло 25 літ, як у перве виступила на сцені, яко професіональна артистка, в ролі Наталки-Полтавки, Марія Заньковецька, сей найбільший талан, який має український театр за весь час свого істнування, і взагалі одна з видатнійших артисток, яких бачив цівілізований світ у XIX столітті. З де-яких причин, між тим і на бажанне самої ювилятки, прилюдне пошануванне 25 років її сценічної діяльности перенесено на біжучий місяць сїчень, і в той час, як уся свідома Україна і взагалі всї прихильники талану Заньковецької вітати-муть її в театрі Товариства Грамотности в Київі, де вона зараз грає в трупі Садовського, ми складаємо славній артистці отсї наші рядки, яко вираз найщирійшого признання й привіту, скромний дар на її ювилейне свято.

25 років сценічної діяльности Заньковецької припадають на весь час істування нового українського театру. Доля її яко артистки так тїсно сплелась з долею самого українського театру, і їй належить така значна частина в утворенню сього театру і в його славі, що говорячи за двадцять пять літ служення Заньковецької українській сцені, не можна не сказати хоч кілька слів про самий театр, про його початок, про його великий успіх, котрий він завдячує у значній мірі славній артистці, і про його ролю в нашім культурно-національнім життю, особливо на початку 80-х років.

Орґанїзованне постійного українського театру стало ся в найбільш глухий і, здавалось, безнадїйний період нашого національного життя, одкритий ганебної памяти указом 1876 року, яким разом із забороною уживання українського слова в письменстві наложено заборону й на український театр. Із усїх наслїдків того указу, мабуть, найменш дошкуляла тодїшне українське громадянство заборона українських театральних вистав. До 1876 року постійного українського театру не було, а тільки ставились по ріжних містах аматорські вистави; репертуар був занадто примітивний і обмежений, і про

Digitized by Google

заснуванне спеціяльної української трупи ніхто певно й не думав. І одже саме в той час, як вороги української народности справляли тризну над нашим національним рухом, знищивши його „одним почерком пера“, творчі сили нашої нації блискуче заявили себе в новій сфері, висунувши цілий ряд визначних артистичних талантів, які склали першу українську театральну трупу, як тільки часова пільга 1881 року дала змогу орґанізувати українські вистави. Історія зародин українського театру, його перші кроки й ті тріумфи, які судили ся йому від свого й росийського громадянства докладно змальовані в мемуарах його головних дїячів і творців — М. Кропивницького (За тридцять пять лїт, „Нова Громада“, 1906. IX) і М. Садовського (Мої театральні згадки, Лїт.-Наук. Вістник, кн. V, VII-VIII, X, XII) і ми тут зазначимо тільки те, що молодий український театр в скорім часї став значним культурно-національним чинником, може, навіть на-пів свідомо й для самих його дїячів. Після кількох років примусового нїмування, українське слово з нечуваною експресією озвалось прилюдно з нової для нього катедри, доступної широким громадським кругам, — зо-сцени, і театр на довго прикував до себе увагу українського громадянства. Взірцево поставлений, пишаючись великими таланами, він справляв глибоке вражінне, і не одному з помосковлених земляків посїяв в душі зерна національної свідомости, — про се маємо й документальні свідоцтва де-кого з відомих наших дїячів, що пробудженнем інтересу до українства, розбурканнем в собі національного почуття завдячують впливу молодого українського театру 80-х років. І сей великий вплив української сцени на тодашню суспільність спостерегли зараз же адміністраційні арґуси, заборонивши українським трупам грати в межах пяти головних українських ґуберній, і з того ж часу почались особливі утиски над українською драматичною лїтературою, які відограли таку фатальну ролю в дальшій історії українського театру [1]). Утиски сї стримували нормальний розвиток театру, замикали його у вузьких межах народнього репертуару, і то виключно в сфері родинних відносин, де над усїм панувало коханне; примусове виставлюванне росийських пес поруч з українськими важким тягарем лягало на антрепрізу; все се, в звяз-

[1]) Про се багато цїкавих фактів подає Л. Старицька-Черняхівська в своїй статї „Двадцять пять років укр. театра“, див. „Україна“, 1907, кн. XI—XII.

Digitized by Google

ку з усякими иншими адміністраційними причепками деморалїзовало українських артистів; первісна велика трупа Кропивницького-Старицького розкололась на силу дрібних труп, і сей процес дроблення йшов дуже в швидкім темпі. Не минуло й десятка років, як народилась сила „русско-малорусскихъ“ труп, український театр звів ся на комерційні підприємства, і рівень дїячів занепав страшенно низько [1]). І тільки ґрупа корифеїв українського театру, таких як М. Кропивницький, М. Садовський, О. Саксаганський зуміла зберегти славні традиції перших років і донесла прапор українського театру чистим через довгі роки тяжкого лихолїття аж до наших часів розкріпощення українського, яке розкриває широкі перспективи й для обновлення нашого театру. Яскравим контрастом до нового ряду темних років життя українського театру блищить доба початку 80 рр.; назавжди зостанеть ся вона світлою сторінкою в його історії, і ми тепер з вдячністю згадуємо заслуги перших наших театральних дїячів, котрі в найбільш важкі часи пригноблення рідного слова зуміли високо піднести ідею національного театру і розбудили своєю справою живі зацїкавлення й симпатії до українства навіть далеко за межами рідного краю.

В чім же полягав такий значний вплив українського театру в перші медові роки його розцвіту? Можна сказати з певністю, що нї репертуар його, котрий здавав ся в перші часи новиною з своїм правдивим з етноґрафічного боку малюваннєм народнього життя, нї чудово поставлена режісура, ансамбль, дивний навіть для столичної росийської сцени, — не змогли б так опанувати увагою суспільства і утворити нашому театрови таку широку популярність, як би не те дивовижне скупленнє таланів, які одразу стали на чільнім місцї трупи: М. Кропивницький, Г. Затиркевичка, М. Садовський, Оп. Саксаганський; і над усїми ними — сонце української сцени — Марія Заньковецька. Се щасливе поєднанне свіжости й новини щиро-народнього театру, в кращім розуміню сього слова, і великих могутнїх таланів було найбільшою принадою, яка вабила широкі круги прихильників українського театру й утворила йому таку славу.

---

[1]) Див. інтересну статю М. Ярчепка „Сучасний український театр“ в „Зорі“ 1893 р., чч. 11, 12, 14, 15.

Digitized by Google

Вповні зрозуміти й оцінити могутній талан Заньковецької може тільки той, хто бачив її на сцені; передати враження від її гри так само важко, як переказати словами музику Шопена або Бетховена. Сказати, що Заньковецька — незрівняна драматична артистка, що вона вміє з недосяжною правдою передавати на сцені глибокі пристрасти, що вона примушує глядача переживати разом з нею усі емоції, всі почуття, які хвилюють героїню драми, що її сльози й сміх однаково заражають глядача і глибоко проймають його серце, — сказати се все дуже мало. Заньковецька — творить на сцені. І бути свідком таємничого процесу, який доконує ся в душі артистки, коли вона інтерпретуючи ролю сама втілює ся в неї і живе, в самім точнім розумінню сього слова, усіма болями й радощами персонажу пєси, бачити перед собою шматок живої людської драми, вихопленої з дійсного життя, — се робить виїмкове враження і зворушує надзвичайно. Доля української артистки дає Заньковецькій в руки невдячний матеріял; вона мусить оперувати над пєсами, серед яких майже нема ні одної цілком бездоганної з психольоґічного боку, де б усе було правдиво умотивовано, де б висока ідея проходила через усю пєсу, розкриваючись у словах і вчинках дієвих осіб. Але в виконанню Заньковецької забувають ся усі недостачі, усі дефекти пєси. Як ґеніяльний скульптор різьбить з мертвої глиби мармуру чудові постати, так і вона з сухого й необробленого матеріялу утворює живі істоти з плотю й кровю; її натхненна гра дає те, чого не може дати автор пєси — показати живого чоловіка в моменти найбільшого напруження, драматичної колізії і в хвилини тихого щастя або бурних веселощів. Коли ви дивитесь на артистку, як вона грає палку циганку Азу, дочку вільних південних степів, тиху безталанну Софію, горду в своїй чистоті душі Лимерівну — і десятки инших креацій Заньковецької, то вам і в голову не прийде критиковати композицію ролї, обробленнє її автором; ви бачите перед собою живих людей, ви стежите за виявленнєм найбільшої пристрасти, яка може ворушити серце жінки, — коли вона любить, і їй зраджують, коли вона вірить і її обдурюють й поневіряють ся над нею. Ви бачите дійсні сльози на очах, чуєте не актьорський голос, а живий крик болю й одчаю, і ви, нїмуючи, переживаєте хвилини глибокого душевного зворушення. Як справедливо завважив А. Суворін,

Digitized by Google

дивлячись на гру Заньковецької, — „се вище над змалюванне, вище над те вражінне, яке підказує оплески й вигуки „браво“. Ви не будете апльодувати, коли перед вами бєть ся людина в страшних муках“. Описуючи гру Заньковецької в „Наймичці“, він каже: „се була сама страшна правда, і глядачі переживали її з слїзми в горлї і з палким співчутєм до безталанної. Се був той одчай, ті муки, коли жінка забуває про все, про свої пози, свої рухи, про своє волоссє, коли вона памятає тільки своє страждання, памятає, що життє її скінчилось і загублене на віки“. [1])

Заньковецька утворила цїлий ряд постатей, з яких кожна оброблена до найменьших детайлїв, кожна виявляє свої оріґінальні питомі риси, а всї разом дають глибоко правдивий і поетичний образ душі української жінки, з усїми прикметами її духовного обличча. Се — апотеоз тієї гіркої жіночої долї, яка оспівуєть ся в народніх піснях, недолї, що має свої коренї у вікових тяжких умовинах життя українського народа. Українка або Українець, дивлячись на Заньковецьку — наймичку Харитину, Софію, Олену, Катрю („Не судилось“) і т. д. серцем почувають свою духову спорідненість з тими страдальчими образами. І сї артистичні креації Заньковецької стоять в нашій уяві поруч з постатями шевченковських героїнь — Катерини, Наймички, Марьяни. Широкий талан нашої артистки виявляєть ся і в утворенню типів комічних; ролї Вустї (За двома зайцями), Ївги (Чорноморцї), Пріськи (По ревізії) належать до таких же коронних ролей в репертуарі Заньковецької, як і типи драматичні. Гра Заньковецької — високий зразок і школа для всїх українських драматичних артисток, на котрій вони виховують ся і котру здебільшого наслїдують.

Заньковецька — талан глибоко національний. Національність для неї — та сама мітична стіхія, що додавала Антеєви сили, коли він доторкав ся матери — землї. І коли Заньковецьку запрошувано перейти на росийську сцену, вірний інстинкт підказував їй одмовитись від того, бо на чужій сценї, на чужім ґрунтї вона була б просто талановитою, видатною артисткою, яка могла б бездоганно грати найтруднїйші ролї світового репертуара, але не була б тим ґенієм,

[1]) Хохлы и хохлушки. СПБ. 1907. Ст. 17.

Digitized by Google

яким вона виявляє себе в ролях з українського життя. Але разом із тим Заньковецька — талан всесвітньої сили, гра її зрозуміла людині кожної національности, як зрозумілі нам муки й сльози чоловіка, коли він і чужої нації, і балака чужою мовою. Тому то зрозуміли Заньковецьку і з ентузіязмом привітали чужі критики; холодна петербурська публїка, яка бачила всесвітні талани, захоплювалась Заньковецькою, і речником її виступив А. Суворін. Він рівняв її з Елєонорою Дузе і ставив вище від Сари Бернар, — найвища похвала, яку могла висловити нашій артистці росийська театральна критика устами одного з визначних своїх представників.

Як би ми схотїли уяснити собі ґенезіс, розвиток таланту Заньковецької, довідатись про впливи, які зложились на те, щоб зробити її українською артисткою, то ми знайдемо мало документальних оголошених друком джерел. Але те, що відомо, свідчить, що ми маємо дїло з ґенїяльним таланом, що одразу розвернув ся в усїй своїй красі, скоро лише почув себе у своїй сфері, і ознаки котрого були ясні на артистці ще в її дитячі роки. Талан її не виробляв ся від довгої практики, артистка не „вигравалась", вона тільки поширювала свій репертуар і обробляла нові детайлї в своїх старих ролях. Але се саме старанне обробленнє, продуманість і умотивованість кожної риси, кожного руху, де нема нїчого зайвого, що розбивало б гармонїю, свідчить, що артистка клала і кладе багато праці над собою. А ми знаємо ще й те, що обмірковуючи свої народнї ролї, вона підчас свого побуту в рідній сторонї обсервує народнє життє, народнї типи, звичаї, говірку, не згірш од фахового етноґрафа. Се обмірковане, заздалегідь зважене трактуваннє ролей знаменитою артисткою видно хоч би з того, що її костюми в ріжних ролях з фотоґрафічною точністю вірні народнїм зразкам, і тільки вправне око етноґрафа може вловити характерні відміни тих костюмів артистки в залежности від того, в якій місцевости відбуваєть ся дїя пєси: чи на лївім березї, чи на Подолї, чи в Галичинї.

Інтересні подробиці про нахил Заньковецької до сцени, про виявленнє драматичного темпераменту ще на шкільній лаві дає нам статя С. Петлюри в XI — XII кн. „України". Там оповідаєть ся, що Заньковецька, бувши ученицею дївочого пансіону в Чернигові, брала участь у спектаклї, поставленім силами самих учениць; вона грала ролю Феї і мала

Digitized by Google

великий успіх. Чеастнько складала вона й сама малі пески і відограваля їх вкупі з товаришками. Се була, як оповідала нам одна з її колишніх подруг, дуже нервова, вражлива дівчина, велика аматорка співу, музики, танців, взагалі — тонка артистична натура, яка здавалась усім на перший погляд неуравновaженою, ексцентричною. Вже тоді кидалось на очи уміннє її надзвичайно тонко володіти своїм голосом, захоплювати присутніх своїми співами і танцями. Учитель музики Прушинський находив в ній талан балєрини, тоді як його жінка — талан співачки.[1]) 14 літньою дівчиною вона, як оповідає д. Петлюра, з таким запалом, з таким почуттєм читала на лекції словесности „урок“ — монольоґ з Антіґони, що вчитель, український поет, М. Вербицький, був глибоко здивований і сказав своїй ученицї: „просіть батька, щоб він оддав Вас до театральної школи“. Але батьки до театральної школи її не оддали і взагалі були противні тому, щоб їх донька зробилась актрисою. На сцену вона вступила вже тоді, як стала цілком самостійною людиною. Але при нагоді брала участь в аматорських виставах, і всї радили їй вступити на сцену, пророкуючи славну будучність.

Чому Заньковецька (як відомо, вона походить з дворянської родини Адасовських, що мала свій маєток в Ніженськім повітї на Чернигівщинї), дворянська дитина, вихована в панському пансіонї, вступила на молоду українську сцену, що тільки що ставила свої перші кроки, де їй доводилось грати ролї самих „мужичок“ ?.. Чи се був випадок особистого характеру, чи свідомий вчинок? В здогади не будемо пускати ся. Але те, що вона на зенітї своєї слави не перейшла на росийську сцену, зріклась почестей, матеріяльних вигод і всеевропейської слави, показує краще від усяких инших її вчинків, що вона свідомо розуміла свої обовязки, як української артистки. На умовлянне вступити на росийську сцену, навіть імператорську, вона відповіла, що Україна занадто бідна, щоб її можна було кинути... вона занадто любить її, свою Україну, її театр, щоб могла згодитись на улесливі пропозиції.

Натура, окрім великого, ґенїяльного талану, обдарувала Заньковецьку ще й усім тим, що так потрібне для сцени: дзвінкий, альтовий, металїчний голос, чистий і свіжий у співі,

[1]) С. Петлюра. До ювилея М. К. Заньковецької „Україна“, XI—XII, ст. 55.

Digitized by Google

рухливі, виразні риси обличча, гарного й правильного; стрункa, ґраціозна постать; се все збільшує ефект від її появи на сцені, де вона чарує глядача і своєю грою, і самим голосом, співом і танцями.

Як ми сказали вище, Заньковецька у перве виступила як професіональна артистка 30 пад. 1882 р. в трупі М. Кропивницького. З нею вона побувала в головнїйших містах України й Росії, і нарештї в Петербурзї, де вона подїляла кольосальний успіх трупи, виступаючи як перша її сила й окраса. В 1888 роцї Заньковецька перейшла до трупи М. Садовського, де грала рівно 10 років аж до роспаду сїеї трупи в 1898 роцї. Вона перебувала після того в трупах Суслова, Квітки, Кропивницького, Волика. В 1905 — 1906 рр. вона разом із М. Садовським їздила до Галичини, де грала в трупі Руської Бесїди, побувавши крім Львова в головнїйших містах австрійської України, а з кінцем 1906 р. вступила до обновленої молодими силами трупи М. Садовського, найкращої і найбільш інтелїґентної з усїх сучасних українських труп. Її вічно-юний талан сяє по прежньому як чистий алмаз і чарує серця глядачів з такою ж силою, як і 25 років тому назад.

Репертуар Заньковецької — українські драми Старицького, Кропивницького, Мирного, Карпенка-Карого, Яновської. Найчастїйше виступає артистка в отсих пєсах, де є „коронні“ її ролї: „Не судилось“, „Чорноморцї“, „Глитай“, Доки сонце зійде, роса очи виїсть“, „Лимерівна“, Безталанна“, „Наймичка“, „Бондарівна“, „Лїсова квітка“ та ин. Останнїми часами, коли трупа Садовського почала помалу переходити до світового репертуару, Заньковецька виступає і в нових ролях („Євреї“ Чірікова — Лїя, „Надїя“ Геєрманса — Іо).

Імя Заньковецької належить до найбільш популярних і улюблених українських імен. Де б вона не виступала, її зустрічають і проводять безконечні овацїї. Українська преса й критика величають її „ясною зорею“ нашого театру, його „світлим сонцем“. І в сїм нема прибільшення. Заслуги її перед рідною штукою і взагалї перед нашим культурно-національним рухом останнїх десятилїть вповнї оправдують сю голосну назву. Свято її ювилею — наше національне свято, на котрім цїле наше свідоме громадянство шанує найбільшу силу і дорогоцїнну окрасу рідної сцени.

Digitized by Google

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Море.

Я прийшов до тебе, море,
Необмежений просторе,
Таємниче з таємниць,
І клонюсь, впадаю ниць!

Я прийшов сюди з дарами.
Ті дари збирав годами
Скрізь і всюди, де бував,
Де сміяв ся й сумував.

Я принїс тобі їх, синє,
І на хвилї, на камінне
На підводяне твоє
Кину я добро своє.

Се — чуття мої, що вмерли,
Обернувшись в ясні перли, —
В пісню першую мою.
Я тобі їх оддаю.

Се — жалї, що серце ссали.
З їх зробили ся корали
Нерухомі, мовчазні —
Буть в морській їм глибинї.

Се — ті радощі мінливі,
Ті усмішки жартовливі,
Що горять, мов іскри, мить,
Любо в морі їх топить.

Ось дари мої, безкрає!
Все несу тобі, що маю,
А заміcто сих дарів
Я бажав би, я б хотїв,

Щоб мене ти освіжило,
Надихнуло в душу сили,

Digitized by Google

Щоб під твій бурхливий шум
Геть розвіяв ся мій сум.

І вернусь тоді я, море,
На життя крівaве теє,
Впивши грудьми любий дар,
Нїби сокіл із під хмар.

На південь до моря я линув душею,
І вільна стихія ввижалась менї,
Вявлялось — лїтають чайки понад нею,
З-за обрію хмари зринають ясні.

Тепер я побачив. О, скільки простору,
І сяєва, й блиску се море таїть!
Як вільно на ньому і серцю, і зору!
Як груди тріпочуть, як хочеть ся жить!..

Коли пароход наш вріза своє чорне
Залїзнеє рало, мов велетень-плуг,
У хвилю зелену і геть її горне,
У смугу тремтячу, неначе утюг,

І слїд прокладає, — здаєть ся: нїчого,
Нїчого на світї широкім нема,
Що встояло-б против напору людського,
Чого він не зрушить, чого не злама.

Нїчого!.. І серце напружено бєть ся,
І хочеть ся працї, важкої борнї...
А хвиля зелена шумить і смієть ся,
Скидаючи з себе брилянти дрібні.

Вал за валом йде у море,
Вал за валом бризка шіну,
Ляже й встане ту-ж хвилину,
І смієть ся, і говоре:

„Попливімо геть відсюди
У простори безбережні

Digitized by Google

На ті рівняви безмежні,
Де вода сама повсюди!

Геть від мертвого каміння!
Геть від берега сумного!
Попливімо геть від його
Ген туди, де далїч синя!..“

Йдуть вали, шумлять і грають.
Сяють їх перлові гриви,
І пісні вали бурхливі
Морю вільному співають.

У жовтий берег бєть ся хвиля
Рожево-бірюзова.
Одна розбилась, слїд за нею
І друга вже готова.

Ідуть і грають вільні хвилї,
Мов дїти яснозорі,
Встають із моря і счезають
Безслїдно знов у морі.

Встають і грають вільні хвилї,
Так само, як і люде:
Одні счезають, прийдуть другі...
І так до віку буде.

Хвиля грає і співає,
І виблискує, мов скло.
Скеля слухає й питає:
„Що ти, море, принесло?“

— „Принесло я добрі вісти:
Грали дїтоньки мої,
Мили кучері перлисті
Там, далеко од землї,

Digitized by Google

І юнака молодого
На легенькому човні
Перестріли... Й не самого —
В двох він плив у тумані.

Віз він кралю чорнооку —
Із гарема викрадав.
І украв було, нївроку,
Та не вдержав, — їм оддав.

Тільки як же він змагав ся,
Як пручав ся!.. Та дарма:
Той, хто хвилям раз попав ся,
Не втече, — шляху нема!

Як не бєть ся, як не споре,
Не злетить од хвиль, мов птах!..“
І смієть ся сине море
Піна грає на вустах.

Під темним небом сиве море
Сьогодні тихе і хмурне.
Якесь бліде — неначе хворе...
Мов хоче спати й не засне.

І мляво плеще сонна хвиля,
Байдужно, знехотя шумить...
Немов дере бабуся піря:
Рука дере, а думка спить.

Дощ припинив ся, а вітер ще віє,
Хвилї проваде все в ход.
В млистім просторі ген-ген ледви мріє
З диму стовпом пароход.

Не розгадаєш, — чи в море він плине,
Чи підпливає сюди.
Зором пильную: чи з-віч моїх згине,
Чи все ростиме з води.

Digitized by Google

Хвилї ж на захід ідуть без упину,
Білі встають буруни.
Встануть, пограють єдину хвилину
І пропадають вони.

І пропадають, щоб в друге піднятись,
Гривою знову пограть...
Нам же один раз на світ нарождатись
І що — хвилини вмирать...

На збуренім морі важкими валами
Здіймають ся хвилї і грізно ревуть.
Ревуть, і регочуть, і грають гребнями,
І в слїд парохода зневажно плюють.

А він, бідолашний, од їх утїкає,
Тїкає, сердешний... Тремтить на нїм снасть.
І він то в один бік, то в другий влягає,
І став би то рівно, так хвиля не дасть.

Стою на кормі я — весь вітром пронятий,
Забризканий морем, запльований їм,
Увесь мов розбитий, увесь мов зімнятий —
І чую образу у серцї своїм:

Я так поривав ся із степу до моря,
Я нїс йому співи і серце своє,
Я ждав, що розважe воно моє горе,
Воно ж замість того — на мене плює!..

Лежу над морем, немов розбитий,
Розбитий ввесь.
І чую голос гука сердитий
На хвилї десь:

„Чого сумуєш? Які дурницї
Тебе смутять?
Шпурни їх в море, або йди звідсїль, —
Чого лежать!..

Digitized by Google

О море, рад би втопить у хвилї
Я всї жалї,
Так океани, мій друже, цїлі
Для їх малі!

Померхли хвилї. Одягає
Їх нiч туманом прозірним,
А море все ще не стихає
грудьми повними зітхає,
І я стою один над ним.

І знов у степ вернувсь на горе,
І над Днїпром сумую я,
І рвусь до тебе, синє море,
Стихіє любая моя!

В останнє, море, оглядаю
Безмежну просторінь твою,
В останнє гомін твій вчуваю,
Останнї ритми вже ловлю.

Мов тягнеш ти мене до себе,
Мов кличеш в свій принадний край...
І я прийшов на час до тебе,
І вже кажу тобі: прощай!

Прощай, безкрає! За тобою
Я так в степу колись тужив
І душу мрією ясною —
Тебе побачити — живив.

Прощай!.. Але я знов прибуду,
Прилину скоро!.. І в степах
Я памятать про тебе буду:
Бо все стоятиме в очах —

Я сподївав ся на твоєму
Ясному березї почать
Нову життя свою поему...
Але прийшло ся кочувать

Ясний твій простір, синї хвилї,
Вітрила білі, і димів
Стрічки, розтягнені на милї,
І скелї жовтих берегів,

По пісках півночи убогих,
Її бодотах і лїсах,
І сумувати по розлогих
На сонцї спечених степах.

Де я журив ся в самотинї,
Де я душею оживав
І де пісні свої складав
Тобі на честь, о море синє!..

Digitized by Google

ІВ. ФРАНКО.

Сучасні досліди над святим письмом.

Між працями, що ведуть ся систематично новочасною наукою, дуже визначне місце займають критичні досліди над Святим письмом у загалї, а особливо над книгами Нового завіта. Ті книги, які ми привикли називати Біблією (з грецького Βιβλία — Книга в загалї) здобули собі від мало не двох тисяч лїт величезне значінє, особливо від тодї, від коли покладені основою християнства і разом з його запанованєм у римській імперії зробили ся міродайними не лише для пануючої церкви, але також для загалу народів і суспільностий у трьох частях світа, вникнули своїм духом і світоглядом глибоко в серця незлїчених мілїонів людий і творять ще й досї одну з основ людської цівілїзації.

Супроти сего факту буде зрозуміле бажанє всякого чоловіка, дізнати ся дещо близше про походженє і авторство тих книг, про їх долю протягом многих столїть і про те, що люди ріжних віків робили і зробили для їх витолкованя на ріжні мови і для їх як найкращого зрозуміня. Таке зрозуміне тим потрібнїйше, що ті святі для нас книги повставали ступнево і були випливом духа і змагань певних історично означених поколїнь, у деяких також відомих нам часах та історичних обставинах, і хоча найбільша і найважнїйша їх частина говорить мовою простою і зрозумілою кождому чоловікови, хоч би й найпростїйшому, то все таки їх загальний характер, їх лїтературна композиція, їх вияснюванє в ріжних віках і ріжних напрямах виявляє таку надзвичайно цїкаву картину, якої не виявляє може жаден инший твір людського духа.

Праця над поясненем, коментованем і витолкуванєм святих книг нового завіта почала ся, можна сказати, разом із самим початком апостольських місій та їх проповіди. Проби толкованя старозавітнїх книг бачимо вже в наших евангеліях, чуємо з уст самого Ісуса, стрічаємо в найстарших апостольських дїяннях. Під імпульсом апостольської проповіди повстає вже в перших віках церкви оживлена лїтературна дїяльність, яка майже від разу появляєть ся у всїх головних центрах тодїшнього цівілїзованого світа — в Александрії, Афінах, Ефесї,

Digitized by Google

Коринті та в Римі, в північній Африці та південній Франції. Високий стан просвіти, на якім стояли тодішні інтелігентні а навіть декуди й прості люди, сильно причиняв ся до розповсюдженя христіянства і викликав подив з боку найученійших людий того часу для тої живучої сили, що плила від христіянської науки, якої вони, мудрці, звичайно не могли, або може лише не пробували зрозуміти. Повстають у важнійших центрах, особливо в Александрії, Римі та в деяких містах північної Африки формальні школи, де христіянські книги студіюють ся з широким науковим і філософічним апаратом не згірше Гомерових епопей та афинських і римських клясиків, і численні слїди тої першої критичної праці дійшли й до наших часів. Не говорячи вже про те, що ті книги, списані переважно грецькою мовою, вже вчасно були перекладані не лише на латинську, але й на ріжні инші мови, на єгипетську, сирійську, вірменську, ґотську і т. д., їх значінє зросло безмірно від часу запановання христіянства в римській імперії в початках IV столїтя нашої ери і здобуло собі великий авторітет, якого не могли мати нїякі инші книги старинного світа.

Се високе значінє христіянських святих книг, до яких ще перед новозавітнїми були інтеґрально долучені і старозавітні, що творили основу найдавнїйших Канонів (про їх повстанє та розвій буде у нас мова далї), довело по кількох столїтях загарливої праці та широкої дискусії до остаточного сформованя їх тексту й комплексу і до признаня їх святости як творів „богодухновених“, вітхнених самим Богом, а значить тим самим, висших по над усяку людську критику. От тим то й зрозуміємо, що санкція соборів західної і східної церкви (в західній церкві при кінцї IV віку декретом папи Ґелязія 495—6 р., а в східній церкві дещо пізнїйше) тим самим поклала кінець усякій критиці тексту й композиції святих книг. У середнїх віках вони зробили ся зовсїм недоступними для читаня світським людям і церков ревниво оберегала їх як свою власність, яку лише сама вона має право використувати, пояснять і удїляти частинками, в міру потреби народнім масам.

Аж на склонї середнїх віків новоповсталий гуманїзм з його відновленєм традицій греко-римської старовини, зробив святі книги христіянської віри з иньшими старинними творами більше доступними завдяки друкарським станкам. Правда,

Digitized by Google

досить довго ще, майже до кінця XV в. друковано тілько усвячені церквою латинські та грецькі тексти, але елементарна історична сила, що перла народи західної Европи тисячними способами і шляхами до обнови і перебудови середньовікових порядків, звалила також, певно не без завзятого опору церкви, ті завади, які ставлено розповсюдженю біблійних книг. „Біблія на рідній мові!“ се стаєть ся головним боєвим окликом усіх чільних народів Европи, і вже в XVI віці виходить перед виступом Лютера звиш 30 перекладів усеї Біблії в самій Німеччині. З тих перекладів до недавна майже нічого не було відомо тай у загалї значна їх часть заховала ся лише в унїкатах або в відривках, або їх память збережена в старих друкарських та книгарських рахунках, — така сильна була, як видно, боротьба з боку католицької церковної орґанїзації.

Реформація розпочата в Німеччині виступом Лютера на початку другої чверти XVI в. (Лютер зрештою мав дуже впливових попередників, таких як Англїчанин Вікліф і Чех Ян Гус) зразу повалила всї перешкоди ставляні доси ширеню святого письма. Вона бухнула мов велика пожежа не лише по Німеччині, але й по всїх її сусїднїх краях, по Франції, Анґлії, Польщі, Литві, не минаючи й нашої України, і скрізь під її подихом бачимо зусиля чи то одиниць, чи більших корпорацій — дати народнім масам повну Біблію виложену по змозї чистою народньою мовою. Тому змаганю завдячує також наше письменство такі неоцінені памятки, як Біблія Скорини 1519 р., як рукописні, доховані до нашого часу популярні переклади евангелій (Пересопницьке, Дмитра з Зінькова і инші) та недокінчений друк Тяпинського. Більше консервативне становище в тім біблійнім русї XVI в. заняв кн. Константин Острожський, що видав вправдї повну Біблію (1580—81 р.), але мертвою церковно-словянською мовою.

Що торкаєть ся до критичної працї над текстами святих книг христіянської віри, то дещо цінне, хоч не дуже сміло робили вже гуманїсти. Випускаючи в світ свої виданя вони старали ся обставити текст кождої св. книги як найбогатшим критичним апаратом, черпаним чи то з цитатів старих отцїв церкви, чи з порівняня найстарших відомих їм рукописів тих книг. Особливо богато працї вложив тут дуже вчений муж Еразм Роттердамський, якого виданя довго мали велику славу в Европі.

Digitized by Google

Але великі заворушеня і політичні бурі викликані реформацією (згадаймо лише жорстоку 30-літню війну в Німеччині та Варфоломеєву ніч у Франції) на довго підкосили розвій усякої наукової праці, так що аж коло половини XVIII в. треба класти початки спеціяльних студій над текстами і композицією Біблії, а особливо новозавітніх книг. Не входячи в деталї я зазначу лише деякі цікавійші події в тім півтораста-літнім розвою, що попередив наші часи.

Десь коло р. 1770 одержав визначний німецький поет і критик Ґотгольд Ефраім Лессінґ від одного знайомого Гамбуржця декілька уривків із більшого твору і зацікавив ся ними до тої міри, що бувши в осени 1771 р. в Берлїні показав рукопис своїм приятелям Мендельсону та Ніколаї (відомому тоді накладцеви) і заходив ся одержати цензурне одобренє на друкованє рукопису. Приятелї радили Лессінґу друкувати сих уривків, а з цензури прийшла відомість, що вона не думає спиняти друку книжки, але свойого одобреня на неї не дасть. Тодї Лессінґ задумав видавати маленьке періодичне виданє пз. „Beiträge zur Geschichte und Litteratur aus den Schätzen der herzöglichen Bibliothek in Wolfenbüttel", випросивши собі у князя для сих причинків повну безцензурність, яку князь у своїй резолюції на його просьбу мотивував тим, що „він певний у тому, що проситель нїчого не дасть до друку, що моглоб образити релїґію і добрі обичаї". Справдї перші випуски тих вольфенбіттельських причинків, видані в роках 1772 і 1773, не містили нїчого небезпечного. Аж у третїм випуску, опублїкованім 1774 р. після звістки про Адама Наузера, де говорило ся про факти страшного переслїдуваня сего унїтарія, Лессінґ надрукував перший уривок свойого гамбурського знайомого пз. „Von Duldung der Deisten, Fragment eines Ungenannten", рекомендуючи статю (вона займала 22 сторінки) як уривок незвичайно цїкавого твору, що належить до найновійших придбань князівської бібліотеки. Четвертий „Причинок", виданий аж 1777 р. був уже досить грубою книжкою і містив на стор. 261—494 працю пз. „Mehreres aus den Papieren des Ungenannten, die Offenbarung betreffend", до яких Лессінґ додав 49 сторінок своїх уваг, в оглаві книжки названих „Gegansätze des Herausgebers". Се „Mehreres" обіймало пять розділів, а власне: Про окричуване розуму з казальниць; про неможливість обяви, якій би всї

Digitized by Google

люди однаково могли вірити; про перехід Євреїв через Червоне море; про те, що книги старого завіта не були написані задля того, щоб обявити якусь релїґію; про історію воскресеня Христового.

Перший уривок пройшов ще без вражіня, але сї дальші викликали в цїлій Нїмеччинї страшенний галас і стали початком завзятої боротьби протестантських ортодоксів, з ославленним пастором Ґеце в першім рядї, не стільки против самого безіменного автора, скільки про смілого його видавця. Лєссінґ дав доказ великого геройства і сили характеру, достойно і талановито видержавши сю боротьбу, яка з його боку, не вважаючи на ріжні викрути, що ними старав ся заслонити свойого знайомого, автора „уривків“, дала нїмецькій лїтературі незрівнані і неосягнені ще й до нинї взірцї полємічної прози, острої як бритва, влучної і вбійчої як шпада в руцї першорядного майстра фехтунку.

Свою боротьбу він розпочав нападом, опублїкувавши зараз же на початку 1778 р. окремою книжечкою ще один уривок невідомого, „Про мету Ісуса і його учеників“, у якім автор силкуєть ся доказати, що Ісус і його ученики мали метою полїтичний переворот у Єрусалимі. Не треба й говорити, який крик та лемент розбудила та публїкація в Нїмеччинї. Князь вольфенбіттельський зараз у липнї 1778 року відібрав Лєссінґовим „Причинкам“ безцензурність не тільки для видаваня дальших причинків, але також для всяких його дальших писань, та Лєссінґ запротестував проти сеї заборони, хоча й мусїв уступити з Вольфенбіттеля. Характерна річ, що в тих часах цензурного тиску опублїковані ним „Уривки неназваного“ розходили ся нечувано швидко, в р. 1784, зараз по Лєссінґовій смерти передруковано їх у Берлїнї, а 1835 р. вийшли вони ще четвертим виданєм. Автором їх виявив ся ще при кінцї XVIII в. Герман Самуіл Реймарус, Гамбуржець, уроджений 1694 р., ректор і професор східніх язиків у Гамбурзї від р. 1728, чоловік незвичайно вчений і поважаний, ученик першорядних тодїшніх учених Вольфа і Фабріція, що вмер у мартї 1768 р. Лєссінґ не знав його особисто, хоча ще рік перед його смертю був у Гамбурзї і познайомив ся з його сином і дочкою Елїзою, що правдоподібно удїлила йому відривки з рукопису свойого батька і була вірна його

Digitized by Google

приятелька аж до його смерти і по тім, лишивши ся до своєї смерти старою панною [1]).

Чим же були, що містили в собі Реймарусові уривки, що могли викликати таку бучу в цілій Німеччині в її „найпросвітнійшу“ пору? Були, сказати по просту, першою пробою „чистого розуму“ німецького вченого (значно перед Кантом, бо деякі части сеї книги ходили по руках учених ще в 40-их роках XVIII в.), прослідити характер, мету і композицію святих книг старого і нового завіта, з виразним наміром, добити ся повної толеранції не лише для „деістів“, тобто людий, що вірують тілько в Бога, а відкидають усю велику надбудову над ідеєю чистої релігії, в безпосередні відносини людської душі до Бога, але загалом для самої свобідної думки і свобідної критики. В тім велике культурне значінє сеї першої проби раціоналістичного трактованя святих книг, але в тім же й основна хиба Реймарусової книги і причина того, що вона в пізнійшім часі вже не зацікавила нікого до тої міри, щоб опублікував її в цілости, так як 1770 р. зацікавила була Лессінґа, що він з нараженєм своєї свободи і посади опублікував із неї деякі виривки [2]). Хиба була в тім, що Реймарус оперував Біблією як суцільним, одностайним і свідомо, по одному пляну написаним твором, одним словом як документом для арґументації, а не як продуктом довжезного історичного розвою, який уперед треба вповні зрозуміти й оцінити бодай в головних деталях, поки можна важити ся щось судити і комбінувати на основі тих деталів. Раціоналістична критика Реймаруса дала й його Апології повний доказ авторового розуму, але заразом ще

---

[1]) Реймарусова книга, що в рукописї захована досї в гамбурській міській бібліотеці і займає два здорові томи дрібного але виразного письма (972+1072 стор.) пз. Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes, не була досї опублікована. Знавці, що переглядали той рукопис, висловили погляд, що Лессінґ мав у руках відривки із значно старшої редакції твору Реймаруса, так що деяких уступів опублікованих Лессінґом у остатній редакції зовсім нема. Уривки зі статями Лессінґа можна прочитати в гемпелевім виданю творів Лессінґа, доконанім 1873 том 15. Див. про се Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche herausg. von B. Albert Hauck, т. VI, стор. 136 — 141, статя Карла Берто, та прегарну монографію тодї ще віденського, а тепер берлінського професора Еріха Шмідта зп. Lessing, т. II.

[2]) Цікаво зазначити, що Лессінґ до самої смерти не покидав думки опублікувати всю книгу, але сему рішучо спротивила ся дочка Реймаруса Еліза, найбільша приятелька Лессінґа.

Digitized by Google

повнїйший доказ цїлковитої нездібности того „чистого розуму“ до розуміня складних суспільно-полїтичних, а особливо релїгійних явищ.

Друга проба в тім же роді була зроблена Давидом Фрідріхом Штраусом, учеником бляубаєрнської духовної семінарії, що з разу хотїв зробити ся членом духовного стану, а потім перейшов на поле теольоґічної науки і габілїтував ся в Тїбінґенї на катедру теольоґії при тамошнїм унїверситетї (урд. д. 27 сїчня 1808 — столїтнїй ювилей його уродин сего року святковано недавно статями в нїмецьких часописях). Як здобуток своїх теольоґічних студій, у яких видно повне опановане всеї дотичної лїтератури, видав молодий, 27-лїтнїй доцент 1835 р. свою першу і найдозрїльшу працю „Житє Ісуса“, в якій підійшов до своєї теми з досить орігінального боку. Признавши три перші євангелія (Матвія, Марка і Луки) одинокими жерелами з історичним характером (Іваново євангеліє мало наскрізь теольоґічну тенденцію), він попробував прослїдити всї факти з Ісусового житя, подані в тих євангеліях. І тут він наткнув ся на непоборні трудности. Значна часть фактів у поодиноких євангеліях оповідаєть ся відмінно, декуди явно суперечно, без якої будь хронольоґії, нераз без докладно означеного місця; в трактї оповіданя видно скоки і неконсеквенції, яких годї вияснити собі, так що властиво анї одного факту з житя Ісусового крім факту його мученицької смерти ми не знаємо точно і в звязку з його дїйсним житем. Щоб самі євангелисти пофальшували до тої міри основу фактичного житя великого Вчителя, сего Штраус не хотїв допустити; вони писали наївно і в найлїпшій вірі, черпаючи з устної традиції, яка вчасно, ще за житя Ісусового ослонила його постать цїлою сїтю мітичних уяв, чи то запозичених із житій инших старих героїв, таких як Мойсея, Самсона і т. и., чи то свіжих, утворених мимовільно людьми, що може й самі були свідками подій, але передавали чутки про них у збільшеній, чудами прикрашеній формі. Отсе мітична теорія, що мала заповнити люки євангельських текстів, зведених його бистрою аналїзою просто ad non sunt. Се характерні прикмети Штраусового „Житя Ісусового“. Його заслугою було, що вказав дїйсні і майже непоборні трудности там, де доси панувала в уяві теольоґів повнїсїнька гармонїя чотирьох євангелистів (в дусї нашої народньої приказки: „Чо-

Digitized by Google

тири орли одно яйце знесли") і заставив учених близше придивляти ся до тексту евангелій та докладнійше слідити повстанє та філіяцію тих текстів. Та були в його конструкції також великі хиби, які докладно вияснили ся аж з пізнійшим поступом наукових дослідів. Одною з найважнійших хиб було нерозуминє синоптичного характеру трьох перших евангелій. Штраус уявляв собі кожде з тих евангелій як окреме документальне свідоцтво, зачерпнене з якогось одного жерела, з одної традиції, зложене по певній системі і з певною тенденцією, і для того вважав себе в повнім праві протиставити одно свідоцтво другому і бачити в них суперечности і неточности. А тим часом евангельські тексти мають зовсім инший характер, як се буде вияснено далі, і до такого контрадікторного поступуваня зовсім не надають ся.

Другою хибою Штраусової конструкції була власне його мітична теорія, яка в разі кождої більшої трудности замісь заостреня його уваги давала йому дуже легкий і дешево осягнений вихід. Певна річ, дещо тут, прим. про запозики старших, фолькльорних мотивів для конструкції житя Ісуса як „мессії" вказав зовсім вірно і пізнійша наука поставила сю теорію тзв. традиціонізму значно ширше, та все таки Штраус прикладав її занадто поспішно навіть у таких місцях, де синоптичне трактованє текстів від разу усуває всї трудности. Закидувано йому надто, що не зробив навіть проби зложити з провірених даних позитивний образ житя Ісусового, але він доказував, що се при теперішнім стані наших позитивних відомостий зовсім не можливо. Його твердженє має й доси свою силу.

Не треба й говорити богато про те, що Штраусова книга зробила величезне вражінє і стягла на її автора офіціяльні переслідуваня. Зараз по її появі його усунено з катедри і перенесено на адміністраційну посаду до Людвіґсбурґа при її професорській раді. Заразом консісторія відмовила йому раз на все квалїфікації до духовного стану. Швидко Штраус, гонений загальним обуренєм своїх найблизших і незадоволенєм власного батька покинув свою посаду в Людвіґсбурзі, переніс ся до Штрасбурга і заняв ся дальшою літературною працею та працею над новими виданями, яких протягом трьох літ вийшло чотири. Вольна Швайцарія покликала його на цюріхський університет за для теольоґічних викладів, але заходом Єзуітів удало ся підбунтувати селян і міщан і зняти формальну революту проти Штрауса, при якій повалено правитель-

Digitized by Google

ство цюріхського кантону, що законтрактувало його до викладів. Штраус одначе виправував у кантону на підставі того контракту пенсію 1000 швайцарських франків, яку й плачено йому аж до смерти, та яку, як додає його біоґраф, „він тихцем повертав на гуманітарні цїли в самім Цюріху". Він умер 1874 р.[1]).

І ще про одну пробу годить ся нам сказати в отсьому вступному оглядї, про Ернеста Ренана. Сим разом проба проломати лїд байдужности, шкаралющу тїснодумства була зроблена у Франції. Зроблена католиком, який зразу призначений для духовного стану і поздававши всї екзамени, перед самим висвяченєм жахнув ся чогось і відступив від духовної ряси, в тім сильнім переконаню, як каже один його біоґраф, „що може бути вірний Ісусови лише тодї, коли виречеть ся його церкви". Сим парубком був Ернест Ренан, з роду бретонських моряків. Він уродив ся в бретонськім містечку Треґє д. 27 лютого 1823 р., а маючи 5 лїт від роду стратив свойого батька, що ще перед смертю стратив увесь свій маєток на моряцтві. Вихованєм сина заняла ся мати і особливо старша о 11 лїт сестра Анріета, що до смерти була його правдивою опікункою. Виростаючи в архикатолицькій атмосфері він проняв ся також католицьким духом і навіть зрікши ся духовної ряси не зривав звязків з ріжними католицькими колеґіями. В 1838 р. він переселив ся до Парижа, де вже перед тим жила його сестра. Ним заняв ся епископ Дюпанлу, його принято до духовної колеґії, де він почав знайомити ся з середньовіковою фільософією й теольоґією. Тут пізнав також декого з новійших фільософів і вперве прочув та продумав їх закиди против правовірної доґматики. Ренан кинув ся до вивченя єврейської та нїмецької мови, щоб міг читати св. письмо в оріґіналї і слїдити за новою нїмецькою теольоґією. Нїмецька наука зробила на нього велике вражінє і певне була одною з тих причин, що пхнули його відступити від духовного стану. Доконавши сего в р. 1845 він опинив ся в Парижі майже без удержаня, нехотячи рушати предложених йому сестрою, ощаджених нею зі службових доходів 1200 фр. Він перебивав ся приватними лекціями в дрібних єзуїтських колеґіях і працював рівночасно з запалом над своєю дальшою осьвітою. В маї 1848 р. викінчив дісертацію про студії грецької мови в середнїх вікаx і за те дістав місце „асистента фільософії". Не покидав при

[1]) Hauck. Realencyklopädie, Bd. XIX. стр. 76—92.

Digitized by Google

тім студій єврейської, арабської, сирійської та санскритської мови і до того спеціялізував ся на семітських язиках, що по смерти свойого вчителя Катрмера (Quatremère) подав ся на його катедру в Collège de France; його приняла колеґія, але затверджено її ухвалу аж 11 сїчня 1862 р.

В р. 1860 він зі своєю сестрою поїхав до Палестини на студії. Тут і вмерла вона 1861 р. в Библосї від пропасниці, і тут „у салаші маронїта на Ливанї“ Ренан написав першу частину головного свойого твору „Початків христіянства“, свою ославлену Vie de Iésus, видану вперве по французьки в Берлїнї лїтом 1863. Ся книжка зробила його від разу европейською знаменитістю і викликала скрізь таке вражінє, якого не зазнала ще жадна теольоґічна праця в жадній лїтературі. Папа Пій IX назвав Ренана „клеветником Европи“; посипали ся рефутації з усїх таборів католицьких і протестантських і робили мимоволї книжцї реклямy, якої вона по своїй річевій стійности зовсїм не була варта.

Ренанове „Житє Ісуса“ мало бути простим противенством Штраусового: там сама неґація, самі сумнїви, тут сї сумнїви збуто зовсїм сумарично в елеґантній передмові, а в книжцї саме „позитивне“, саме оповіданє перетикане чудовими описами палестинської природи, історичних та культурних образків. Замісь мітів, яких уживав і надуживав Штраус тут леґенда, чиста і прозора, повна місцевого кольориту, а на її тлї ясно рисуєть ся постать Ісуса. Ся постать зложена не по правилам історичної науки, а з самих естетичних мотивів. Ренан знав синоптичні евангелія, знав наукові закиди против евангелія Іванового, а про те в передмові мов капризний хлопчик заявляє: а все таки я найлїпше люблю Івана і беру його за основу своєї праці. Його чарувала ясна простота пляну четвертої евангелії: рівно три роки дїла Ісусового. З подібної причини він немилосерно нагинає і перекручує тексти синоптиків для своєї цїли і малюючи Ісуса як чоловіка, у якого була „la qualité essentielle d'une personne distinguée“, тоб то мало що не як париського панича-арістократа, рівночасно приписує йому ріжні дуже сумнївні прикмети, як честолюбство, пиху, змислову любов і простї ошуканства, малює його особою без моральних основ, а тілько з естетичним смаком. Одним словом, твір Ренана — не історична біоґрафія, а поетичний роман. По стрічі з Іваном Хре-

Digitized by Google

стителем Ісус із веселого фантаста робить ся релїґійним революціонером, бере на себе ролю Мессії, пророка і візіонера, робить сильні уступки забобонности своїх дуреньковатих учеників і остаточно гине в боротьбі з правовірним жидівством. З хвилею, коли Ренан починає у Ісуса зазначувати сю зміну, кінчить ся й симпатія читача до його героя.

Для самого Ренана мало виданє його „Житя Ісусового“ досить прикрі наслїдки. В р. 1862 зараз по першій прелєкції з університетської катедри його суспендовано, а 1864 Наполеон III зовсїм усунув його з посади. Він не приняв предложеної йому дуже визначної посади при Національній бібліотеці і усунув ся на якийсь час зовсїм у домашнїй куток. По війні 1871 републїканський уряд покликав його знов на професуру, а 1879 вибрано його членом французької Академії. Вмер 7 жовтня 1892 р.[1]).

Отсї три епізоди з історії студій над новозавітнїми святими книгами характеризують три головні фази їх дотеперішнього розвою: плитку, чисто раціоналїстичну критику та самовільні догади в початку, різку та також не глибоко умотивовану неґацію оперту на досить механічній аналїзї, і невдалі проби скомпонованя чогось позитивного з тих матеріялів, що були просїяні крізь критичне решето. Таких проб у половинї XIX в. майже аж до остатньої десятки лїт було дуже богато і в Нїмеччинї, і у Франції. В Нїмеччинї визначила ся такими пробами особливо тзв. тюбінґенська теольоґічна школа, заснована проф. Хрістіяном Бауром, що написав кілько-томову історію христіянської церкви і оброблював також в окремих моноґрафіях ріжні питаня новозавітної історії й лїтератури. До сеї школи належав і Гаусрат, автор просторої „Neutestamentliche Zeitgeschichte“, твору дуже подібного до Ренанової „Origines del christianisme“, якої перша часть дає також досить бліде „Житє Ісуса“, в якому варта уваги хиба постать Ирода Великого, друга занята ап. Павлом, а третя розвоєм церкви від початків до кінця II віку. Певну славу в 70-их роках здобули собі також „Житє Ісуса“ проф. Кайма та невеличка книжка Швайцарця Фольмара Jezus Nazarenus, Zürich 1882. Тепер і ті твори перестаріли.

(Далї буде).

---

[1]) Hauck, Realencyklopädie, т. XVI, стор. 649—655.

Digitized by Google

НАТАЛЯ РОМАНОВИЧ.

Лїлїя.

Вона вмерала. Вже кілька день лежала нерухома, блїда, і з кожною годиною зменшувались її сили.

Коло її кімнатки в коритарі метушились люди — лїкар, сестри милосердя та де хто з пансїонерів сеї санаторії для слабогрудих; вони тихенько снували повз дверей, прислухуючись, напружено чекаючи якого небудь звука з тої нїмої хати.

Не насмілювались увійти до вмераючої, бояли ся потурбувати її, боялись зустріти її повний туги й захололого одчаю погляд, побачити її тоненьку нерухому постать, що якось безнадїйно витягнулась на ліжку. Часами лїкар, забігав до неї; сидїв 5—10 хвилин; виходив задуманий, стурбований; біг до салї, не відповідаючи на питання, якими закидали його всї, що цїкавили ся хорою, і ходив там з кутка в куток, повторяючи!

— Elle mort! Elle mort!

Вона, ся дївчина з Росії повинна була одужати. Так постановив він ще тодї, коли перед двома роками весела, з ясними очима і червоними щоками, без одного легкого вона бадьоро й легко піднїмалась по сходах санаторії. Він памятає радісний усміх її і повний запалу покрик, коли вона побачила з вікна призначеної для неї хати далекі гори і мальовничі рівнини. Він не зрозумів, що вона сказала на чужій мові (росийську мову знав, але якоюсь иншою, невідомою мовою говорила вона; потім дізнав ся, що то мова була des petites russes), але зрозумів її: вона молода, енергічна, жизнерадісна свою неволю в санаторії зустрічає весело, з надїєю зовсїм одужати. І він присягнув собі, що вона буде здорова і знов вернеть ся до житя, яке покинула в Росії.

Лїкар, як і вся санаторія, мало знав про неї; знав лише те, що з шіснадцяти років по тюрмах тинялась вона — там і сухоти придбала. Про себе не любила оповідати, але коли розмова велась про Росію, про ту боротьбу, що так інтензивно провадилась там останнїми часами, очи їй запалювались полумем, голос дзвенів і слова котились безпереривним гарячим

Digitized by Google

потоком. І не марно: вона привчила санаторію цікавитись тими страшними, величезними подіями, що відбувались в Росії, довела далеких від всякої політики Швайцарців і хорих, що цілковито поринули в собі, слідячи за своїм здоровлем, до того, що вони не могли дня перебути, щоб не перечитати у всіх ґазетах, які тілько одержувались, про Росію і ще потім роспитували її, що вона з росийських ґазет вичитала. Але лікар забороняв їй часто виголошувати свої політичні промови — се втомляло її і зле впливало на її здоровле. Спочатку обурювалась, сперечалась з ним, а потім скорила ся переконана, що так треба... треба для того, щоб вона швидче могла повернутись до того житя, про яке з таким запалом оповідала перед своєю авдіторією. І терпеливо слухала лікаря, зносила весь режім лікування, аби лиш зовсім одужати.

Що дня вона читала ґазети, ходила на прогульки, писала листи, читала книжки... Два рази на рік їй робилось зле; тоді тримали її цілими тижнями в ліжку. Тепер, сеї зими начеб трохи одужала — одне легке вдалось загоїти — і збиралась літом покинути санаторію, сю восьму тюрму, як жартуючи її називала, коли застудилась і мусіла лягти на цілий місяць. Їй дуже зле було; тоді через силу написала кілька слів комусь в Росію і чекала, що хтось приїде. Довго лежала й чекала — не приїздив ніхто — тільки лист одержав ся з звісткою, що той, кого вона чекала, не може приїхати, бо сидить в тюрмі. Цілими днями лежала вона сумна й слаба і лікар не відходив від неї; потім нагло енерґія повернулась до неї, ожила й одужала, і останній тиждень справді дуже гарно виглядала. Коли встала, житє так і кипіло в ній, метушилась, говорила багато про останні події в Росії, про Думу, ґазети читала всім, промови в Думі. Лікар любував ся нею, радів за неї.

І ось несподівано знов заслабла; коли він увійшов, покликаний до неї позавчора, то злякав ся: немов смерть — блїда, непорушна була на ліжку, а в хаті стояли спаковані куфри; на столі купка паперу, записаного її рукою на невідомій йому мові des petites russes, з плямою засохлої крови на нім. Що вона хотїла? Що задумала? Їхати? Божевільна... зачекала б ще трохи, може була б зовсім здорова. А то слаба, тільки оживлена енерґією, обхоплена бажаннем життя, поспішила, і ся напружена метушня звалила її — мабуть на все...

Digitized by Google

І ходячи з кутка в куток лїкар повтаряв в розпуцї:

Et maintenant elle mort, elle mort! І він довго, довго ходив по салї, не відвідуючи хорої, бо коли він був у неї в останнїй раз вона, як здавалось йому, спала: лежала з заплющеними очима, і злегка хвилювались її груди.

— И давно она спитъ?

Лїкар здрігнув ся від несподїванки і підвів голову: молодий чоловік, високий, чорнявий, з серьозно сумним виразом блискучих очей, які вдивлялись в нього запитуючо, стояв в двох кроках від нього, в руках тримав обережно білу лїлїю. Збуджений від своїх думок, в які він так глибоко поринув лїкар тепер змішав ся і не міг одразу зрозуміти, хто се і чого від нього вимагають. Вдивляючись в молодого чоловіка, що виборно вбраний, чисто виголений і елеґантний стояв, не зводячи з нього свого сумного погляду, лїкар механїчно повторив його питанне: давно она спитъ? і слова чужої мови, які він сам вимовив, повернули його до дїйсности.

— Да, да — хутко почав він, не зовсїм добре вимовляючи слова чужої мови, — она давно спит, часа 2, я думаю... Я заходилъ къ ней послѣ завтрака, она ничего не ѣла; молчала, смотрѣла въ стѣну передъ собой, потомъ закрыла глаза... слаба она очень. Вы...

— Я Петръ Линицкій, ея другъ; она мнѣ писала раньше, но я не могъ пріѣхать тогда... Мнѣ сказали внизу, тамъ, гдѣ вещи оставилъ, что къ ней нельзя, что она спитъ. А я хотѣлъ бы... можно къ ней?

— Можно, якось безнадїйно махнув рукою лїкар, але Петро не бачив сього руху і хутко вийшов до коритаря; там не було вже нї душі; шукав кімнату Настї; він памятав, що вона писала йому, що її „камера“ в санаторії під № 6.

Коли знайшов, запукав тихо до дверей.

— Можна увійти? — ледви стримуючи свій неспокій, що оволодїв ним ще під час подорожи і все збільшував ся, запитав він тремтячим голосом.

Тихо.

— Можна? і відхилив двері, просовуючи туди голову.

Тихо.

Очевидно спить.

Digitized by Google

Він увійшов і став коло порога. Лїлїю все держав обережно перед себе. Щось утримувало його зробити крок далї, навіть порушитись з місця. „Най спить“... Розглядав хату.

„Висока, біла, чиста і багато повітря — гарно для неї“ думав про себе.

Коло вікон стояв стіл з книжками й паперами, порозкиданими в безладї, у всїй же хатї була чистота й порядок. Мармуровий вмивальник, білі занавіски, чисті, ясного колїру меблї, білий полог, крізь який невиразно було видно ліжко. Очи Петра знов упали на ліжко і на нїм зупинились.

— Настю, спите? несамохіть вилетїло з уст його. — Не чуєте?

Тихо.

— Настю, ти спиш, ти не чуєш мене? трівожним звуком розлягло ся в кімнатї і два кроки зовсїм непомітно приблизили його до ліжка.

Тихо.

— Настусю! Петро вже відкинув занавіску коло ліжка — ти спиш?

Схилив ся. Біла лїлїя затремтїла і впала на ліжко.

— Нї! Бачу... Не спиш ти... Очи твої так виразно дивлять ся на мене... Ти мене бачиш, правда? Ти ж дивиш ся на мене.

Дві важкі сльози тихо скотились по блїдих щоках і впали на вмерлу.

Очи її були широко розкриті і наче вдивлялись в сї другі, що схилились над нею; ще теплі руки простягнуті були вздовж тїла. Спокійне обличче звернене було до стелї.

Так, моя кохана... ми нїколи не мали часу для себе, для свого життя, не мали права на своє щастє. Ти так казала. Тепер може маємо час... Тепер можу тебе цїлувати, цїлувати, моя кохана! Тепер ти тільки моя...

Клякнувши коло ліжка, він несамовито обнїмав і цїлував мертве тїло.

— Тепер, тепер я тебе зацїлую...

Бистрі поцїлунки розлягались серед мертвої тиши, і звуки їх — нїжні й легкі — губились самітні, не знаходячи відповіди... назавжди зникали без слїду.

Digitized by Google

Петро підвів голову і уважно подивив ся ще раз в великі блакитні очи, наче шукаючи в них слїду останньої думки. „Що думала перед лицем смерти? Чим занята була останнїй час перед тим, як лягла в ліжко?“ Він окинув зором хату, жадаючи знайти що-небудь, щоби вказувало на самочуттє її останнїми днями. „На столї так багато паперів... може що писала“. І кинувсь до столу, схопив купку паперів, що посередині лежала. „Дорогий Товаришу... так, се до мене!“

Присївши на килимі коло ліжка, впив ся очима в рясні рядки дрібненьких, не зовсїм рівно роскиданих букв.

„Дорогий Товаришу! Я вчера послала вам телеґраму, щоб не приїздили. Тепер же хочу докладно пояснити Вам, чому се. Та до того хочеть ся вам богато написати; давно вже я се зробила.

Знаєте, тодї як я до вас писала, прохала вас приїхати, не знаючи, що ви в тюрмі, менї було дуже зле, так, як ще нїколи тут не було. Я застудилась і надзвичайно ослабла — не знати було, чи виживу. І тодї менї так забажалось кого-небудь з близьких побачити. Могла б попрохати мати, та бояла ся турбувати її: вона наплакалась би тут коло мене — тяжко було б їй. З братів би кого хотїла побатити, але я знала, що обидва в тюрмі. Зостались ви, Товаришу, і менї здавалось, що ви приїхали б, знайшли б вільний час — хоча коротенький, тілько й ви не на волї були, як я вже пізнїйше пізнала. А останнїй час чекала вас, так чекала; тепер же прохаю — не їдьте, не треба. Я вже одужала.

Не смійте ся: справдї одужала!

Розумієть ся, я не така здорова, як на шістнадцятім роцї, коли мене у-перше посадили в камяний мішок, з якого опівночи водили „на допрос“ перед очи цїлого ареопаґу, що поважно сидїв коло столу, вкритого зеленим сукном. І не так здорова, як була до тої осїнньої ночи, коли мене везли під дощем 20 верст до мійської тюрми. І все-ж таки я одужала. Я почуваю в собі таку жизненну силу, таку енерґію, таку бадьорість... І тїни немає тої Настї, яка не що-давно лежала на ліжку безсила й слаба.

Не треба, щоб ви приїздили ще й тому, що я їду... Так, я постановила зовсїм покинути санаторію, і я їду. До товаришів, до того життя, без якого так нудьгую. Не знаю, чи зрозумієте ви, чому я власне тепер хочу їхати. Бачите, се

Digitized by Google

й для мене несподіванка. Мене мали випустити з санаторії в літку — мені передавали, що лікар казав так (знаєте, лікар такий симпатичний, так чудово відносить ся до мене), і я доси покірно чекала того щасливого дня, коли вийду на свободу, як покірно і терпливо перебула сі 2 роки в санаторії... Які роки!

До речі: не легко ж се було мені, Товаришу! Мене, яка звикла од ранку до ночи кипіти в окропі життя, цілком віддаючись своїй роботі, одірвали од нього, завезли в се спокійне місце, де мушу, підлягаючи режіму майже не все святкувати. Пильнувати свого здоровля, бути спокійною, виконувати всі приписи, зосереджувати всі думки на своїй особі, застерегаючись доста почитати, щоб не пошкодити собі — таким життєм я повинна була жити і терпливо чекати: коли кінець йому. Від тої хвилі, як я вступила тут в свою хату, мене не покидає бажанне й віра: мене тут вилічать, я одужаю... І тому покірно чекала. Та ще тоді, як привезли мене сюди — слабу, з кашлем, що розривав мені груди, без одного легкого і з нецілим другим — я перший час дійсно спочивала після останньої тюрми. Але що ліпше почувала себе, то більше хотілось повернутись до життя, особливо останній рік, коли таке дивне, величезне й захоплююче робилось в Росії. Мітінґи, забастовки, масовий рух до чогось нового, прекрасного й свобідного... а тут ліки, турботи про здоровле, термометри. Іноді, я іронізувала з себе; се я, переконана пролетарка, проживаю в санаторії 100 рублів в місяць, що мати присилає і здалека стежу за тією боротьбою, що так напружено провадить ся тепер, читаючи ґазети між снїданком і обідом. Але вгамовувала себе: терпливости, терпливости...

І ось на початку весни вже значно поліпшило ся здоровле моє, і я вся поринула в мріях про будучину, про те житте, до якого мала повернутись небавом. Успіх робітничого руху, перші виступи наших товаришів в Думі, вплив сього на маси — звістки про се так гарно впливали на мене і надавали мені енергії. Але нагло я захорувала; така дурниця — застудилась і пролежала в ліжку цілий місяць. Справді, дуже зле було мені, але я боролась уперто з хоробою і перемогла її. Тепер же я така здорова, повна сил і енергії. І тяжко вже мені тут... хочеть ся розгорнути всі свої сили, ужити, використувати їх, замість того, щоб марно гинули тут. Вся та

Digitized by Google

робота, якій я віддавалась, як ще здорова була, видаєть ся тепер менї такою маленькою: ті спілки грамоти, реферати, конспіративне друкованнє відозв... Тепер широкий шлях, тепер маса заговорила, тепер лунає голос народнього депутата, ґазети наші друкують ся отверто — яка багата і плодюча, величезна і важна перед нами робота! Я їду, їду!

Не знаю, що лїкар скаже... мабуть не дозволить. Та то все одно...

Довго обмірковувала: яка здорова, а в сїм я майже переконана — то час вже повернутись до справжнього життя; як я ще хора, — то, очевидно, й зовсїм не можу як слїд одужати і тодї, для чого ж чекати смерти тут? Краще ту решту життя віддати своїй дорогій працї, най там я помру — серед свисту куль і нагаїв, під звуки гордих пісень рідного народу. Най там — як не витримає тїло моє — перерветь ся моє життє... лиш не тут конати. Та для чого про смерть? Я повна сил, я відчуваю їх, що клекочуть в менї, і не занапащу їх в сїй тихій щилинї. Памятаєте, товаришу, в Надзона:

Воздуху, простору, пламенныхъ рѣчей,
Чтобы жить для жизни, а не для могилы,
Всѣмъ біеньемъ сердца, всѣмъ огнемъ страстей.

Сї вірші я деклямувала з надзвичайним запалом перед 7 роками, коли ще була в останнїй клясї ґімназії; памятаю, я й товаришка поїхали човном і десь на зеленім острові я сими віршами висловила свій потяг до життя правдивого, повного, до боротьби енерґійної і завзятої за все прекрасне й справедливе. Тодї ще багато де чого не розуміла; тепер же, коли я дуже добре знаю за що і як боротись, чого домагати ся, вся істота моя переповнена бажаннєм жити для життя, а не для могили, і як та 15-ти лїтня Настя я рву ся до того життя всею душею.

Але ви все-таки не розумієте, чому я не можу ще посидїти 2—3 місяцї, коли я витримала тут при всїм тім 2 роки.

Се вже просто випадково. Читаю ґазети що-дня, і ось вчера прочитала, що одна полїтична Д. задушилась своєю косою в тюрмі. І дивно: розстріли, шибеницї, нагаї, катування — все се про що читаєш що-дня, бо сим наповнені всї ґазети, знаєш все се, бо сим наповнено зараз життє нашої вітчини — не збентежили мене так, як сї сухі й короткі стрічки. Звикла вже я до всього сього „безумія і ужаса“, як що можна до

Digitized by Google

нього звикнути; але се... Чи є що більш жахне й глибоко траґічне, як вбийство себе, знищеннє себе?

Чи є стан більш тяжкий і страшний, як той, коли нема куди йти і лишаєть ся одна смерть... Смерть... А життє таке глибоке й прекрасне само в собі!

Знаєте: коли я читала про се, я сидїла в нашім садї коло санаторії, який ожив, відродив ся, повний сонця і пахощів весни.

І ся смерть... Вона, ся жінка, що сама перервала своє життє, була повна сил і радости життя... і всеж таки відібрала собі його. О! яке ж мусить бути тепер житте! Тодї я й відчула, що неможу довше тут сидїти, що поїду... І я зібралась; поспішно поскладала річи і сїла вам писати.

Тепер як вже рішила їхати, я думаю про силу всїляких річей: як мати зрадїє, коли побачить мене здоровою, і ви, Товаришу, також, правда? Хочеть ся швидче побачити всїх, і мою маленьку кімнатку і ту лїлїю, що під вікном моїм цвіла; я її так любила, ту білу лїлїю. Я писала щоб ви привезли її менї; правда, в тім листї, я багато зайвого написала. Даруйте менї, Товаришу, того листа — тодї, коли писала його, дуже слаба і знервована я була і не могла взяти себе в руки... Ах, як я мрію тепер, про свою будучу роботу, як я рву ся до неї. Вже швидко, швидко... Як давно ми не бачились, правда? І я дуже хочу вас побачити! Будемо знов укупі працювати!

Знаєте, хоч я зараз під дуже тяжким вражіннєм самовбийства Д., проте я захоплююсь мріями й думками про будучину і як ранійш так палко вірю в краще життє, яке колись настане і до якого ми прокладаємо шлях величезним числом жертв упертої боротьби. І час, давно вже час спинити сю річку крови, що так широко розливаєть ся. Товаришу, руку! Як швидко побачимось".

Петро перегорнув останню сторінку: засохлий крівавий струмочок перерізував її вздовж. „Значить, зараз по листї лягла і більше не встала", якось механічно промайнуло в його голові.

Поклав лист до кишенї і підвів ся.

— Ти хотїла мене бачити? Стиснути руку менї? Ось я! І ти жалуєш за тими нїжними щирими словами, що написала менї, як дуже слаба була! А я дякую тобі за них. Нїколи не

Digitized by Google

чув їх від тебе, хоч знав, що любиш мене, бо ти сувора була до себе, до свого особистого життя. Аж тепер написала — і я дякую тобі.

— Ти так рвала ся до життя... „Чтобы жить для жизни, а не для могилы“... А для чого ти жила? „Для жизни, а не для могилы“... і ти вмерла... вмерла... А я і лїлїю тобі привіз; яка нїжна, як пахне, — і Петро підніс квітку до губ мертвої; струмок крови, ще не зовсїм засохлої офарбував край пелюстка.

— Знаєш, — тихо-тихо вимовив Петро, вкладаючи квітку мертвій на груди, знаєш, чому ти лїлїю сю так любила? — Ти сама лїлїя — нїжна, суворо-чиста, ідеально прекрасна...

— Чи ти знаєш, як багато зробила ти для нашого спільного дїла? Як свято шануєть ся імя твоє серед товаришів і того люду, для якого робила ти і за який житте своє віддала?

Чи ти знаєш, як я люблю тебе!

І припав до мертвої, тихими поцїлунками вкриваючи сукню, руки, щоки.

Осяяне сонцем, яке кидало останнї промінї на ліжко, блищало золотом волоссє; тїло наче ожило, щоки світились, і тільки блакитні спокійні очи з непорушним виразом, та біла лїлїя з крівавим пелюстком утворювали загадкову дізгармонію.

Digitized by Google

О. ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ.

Нові гадки про походженнє людини.

Питанне про походженє людського роду завжди цїкавило спеціялїстів і публїку, проте воно на довгий час за браком фактичного матеріялу було залишене і антропольоґія займалась виясненнем ріжних другорядних та треторядних питань.

Між тим в науцї було зроблено кілька нових відкрить, які знову привернули до сього питання увагу вчених і дали надію докладнїйше та глибше зрозуміти його. Через те стало потрібним переглянути попередняї погляди, зробити оцїнку новим винайденям та сполучити їх у цїле.

До такого роду праць належить статя д. Kollmann-a: Neue Gedanken über das alte Problem von der Abstammung des Menschen, уміщена в Corresp. Blatt d. D. G. Antrop., Ethnol. und Urgeschichte XXXVI Jahg. № 2/3.

В статї сїй д. Кольман, зводячи до купи здобутки останнїх часів, разом з тим висловлює свою гіпотезу про піґмеїв, як перехідну форму до сучасної людини.

Після переконуючих праць C. Vogt'a, Huxley'a, Darwin'a, Haeckel'я, Schaaffhausen'a та инш. в питаню про походженє людини, як ми сказали, настав більш як на чверть столїття певний спокій.

До сього не мало причинив ся R. Virchow, який радив більш займати ся ріжними питаннями, що легче дають ся до розвязання; дякуючи тому антропольоґами було зібрано величезний матеріял з камінних, бронзових, залїзних річей, кераміки, черепів, цїлих кістяків і т. и. і все се було описано і складено до музеїв. А ґрунтовне питанне тим часом лишало ся нерозвязаним. Тай обекти, що сюди стосують ся, трапляють ся дуже нечасто, найбільш у вигляді незначних фраґментів, і треба дуже гострої думки, аби на підставі їх зробити більш менш певнї висновки. Через се в оцїнюванню вже знайдених фактів між вченими панує непримиренна ріжниця поглядів. Особливо се треба сказати що до так званого неандертальського черепа, який спочатку вважав ся безперечним доказом істнування особливої перехідньої раси, аж поки Р. Вірхов не переконав майже усїх, що особливі прекмети його спричинені патольоґічним процесом, і через се він не має особливого значіння.

Digitized by Google

Погляд Вірхова панував більш як чверть століття, аж поки Klatsch та Schwalbe не вернули черепу сьому приналежного місця.

Значний крок в питанню про походженє людини було зроблено, коли лїкар Dubois коло Trinil на острові Яві, в матеріялї вулканїчного походженя, знайшов кістки мавпи (власне було знайдено: покришку черепа, кість стегна та зуб), яку було названо Pithecanthropus erectus і було встановлено, що жила вона в кінцї третичного періода, власне в плїоценову епоху. — Далї Schwalbe встановив ґенетичний звязок між нею та неандертальською расою. За расові ж прикмети неандертальської раси вважають: довжину черепа, низький лоб та надбрівні дуги, що випинають ся далеко наперед. Мавпа з Trinil, що безперечно належить до антропоїдних, виявляє у своїм далеко меньшім черепі велику схожість з неандертальським.

Через те то Schwalbe та деякі инші вчені вважають, що вона є missing link — посередній член між людиною та мавпами. Одначе точнїйші дослїди показали, що череп мавпи з Trinil стоїть по своїм розвою далеко низше від найнизшого представника людської раси — неандертальця.

Так показчик покришки черепа сїеї мавпи 34,2, що відповідає index'у у шімпанзе, тодї як у неандертальського черепа він 40 — 44.0, а у сучасної людини що найменьш 52; теж і лоб у неї далеко більше подаєть ся назад, як у неандертальця.

Взагалї мавпа з Trinil по відносинам форм виявляє багато схожости з сучасними мавпами, хоч форма черепа її і не ідентична з формою нїякого сучасного антропоїдного.

Перед всїма антропоїдними видаєть ся вона кількістю мозку — 850 к. ц., про те навіть для неандертальського черепа треба признати її 1230 к. ц., для сучасного Европейця 1480 — 1550. Значить і в розвитку мозку між Неандертальцем та мавпою з Trinil істнує дуже велика ріжниця, не на користь останньої. Цїкаво далї, що нижня (третя) лобна закрутка — центр мови у мавпи з Trinil, хоч і розвинена вдвічи більше, як у антропоїдних, проте досягає лише половини розвою людської. Зросту вона мала 170 ctm, і ходила на заднїх ногах, як людина, хоч могла жити та лазити і по деревах.

Значний розвій черепа та мозку, проста хода, високий зріст — усе се дає вченим підвалину вважати її за посереднього члена між антропоїдними та людиною.

Digitized by Google

Далі поступ у питанню про походженне людини знову спинив ся, і Schwalbe належить заслуга, що відновив цікавість до нього. Сей вчений вважає, що нащадки мавпи з Trinil, розвиваючись усе далі, дали початок людини, найнизшим представником якої є особливо неандертальська раса — homo primigenius, що з нього згодом витворила ся висша раса — homo sapiens.

Опріч сеї мавпи, як відомо трапились ще ранійше инші знаходки, які складають з себе важний матеріял до розвязання питання про походженне людини, се власне два черепи з Spy в Бельгії; один з їх має всі ознаки неандертальського, другий належав до індівідуума вже більш розвиненого. Опріч того проф. загребського університету Kramberg-ом в Крапині (північна Кроація) теж було знайдено цікаві кістяки. Частину їх безперечно можна віднести до раси схожої з неандертальською.

Сі знаходки назавжди розвязали питанне про неандертальський череп і довели, що він не має у собі нічого патольоґічного, коли такі самі черепи розсіяні на великім обшарі скрізь по Европі: в Німеччині, Бельгії, Кроації і переконали про істнуванне особливого неандертальського типа.

Коли роскопи в Крапині було проваджено далі, то виявило ся, що тут власне трапляють ся дві ріжні раси: одна з широкими та високими черепами, друга з довгими та плескуватими, що характеризують неандертальський тип, хоч треба зауважити, що і вони все таки не мають тої грубої форми, як останній.

Опріч того по инших місцях Европи: в Egisheim-і, Tilbury, Denise були знайдені черепи та фраґменти їх, що хоч не схож з неандертальським, та проте в звязку з знахідками роскопів в Крапині набирають певного значіння.

З усіх сих фактів виникає важний висновок, що вже в ділювіяльний період по Европі, а може і по инших місцях, рід людський подїляв ся на кілька галузок і що в усякім разі в сей період поруч жили люде з високими та плескуватими черепами.

Такі факти. Але на підставі їх та ще инших міркувань головне питанне про походженне людини і часткові питання, що належать сюди, розвязують ся ріжними авторами зовсім не однаково.

Попереду питанне про те, чи має вся людськість єдиний корінь, дістає ріжну відповідь.

Проти єдности походженя приводять той факт, що деякі народи Африки мають таке звіряче обличе, настільки висунуте наперед

Digitized by Google

підборіддя і такий низький стан культури, що для їх неначе б то не можна прийняти того самого коріня, як і задля висших рас.

Але проти сього погляду говорять факти про брак ріжниці в будові мозку диких та культурних людей, тоб то відріжняють ся тільки продукти діяльности мозку, а не самий апарат.

З другого боку треба було дуже щасливого складу обставин, аби утворилась хоч одна форма, що мала в собі зародок розвою до людини, і нема ніяких шансів, аби той самий щасливий склад обставин трапив ся у друге.

Друге питанне про те, через які етапи, або форми мусїла перейти людина у фільоґенетичнім розвою, викликає теж велику незгоду між вченими.

Так Klaatsch веде людину просто од ссавців еоценового періода минаючи антропоідних мавп. Про те сьому суперечать данні ембріольоґії, особливо після праць Selenka, та досвіди з змішуваннем крови антропоідних та людини.

Суть останніх у тім, що при змішуванню сироватки крови з кровю близьких ґатунків перша не виявляє гемолїтичних властивостей, тоб то в ній не роспускаєть ся гемоґльобін — червона матерія — червоних кульок (ерітроцітів), тодї як при змішуванню сироватки з кровю далекого ґатунка вона розпускаєть ся і виходить з кульок в сироватку.

І от виявляєть ся з праць Nuttal-я, Friedenthal-я т. и., що тільки сироватка антропоідних (шимпанзе, оранґ, ґібон) не гемолїтична до крови людини. Се найяскравійший і найпевнїйший доказ безпосереднього, близького споріднення антропоідних та людини, тоб то ми мусимо признати, що в фільоґенетичнім розвою людина мусїла пройти через стадію антропоідного.

Далї виникає питанне, а чи можна вважати яку небудь сучасну антропоідну мавпу пращуром людини? Автор рішуче заперечує сьому, кажучи, що сучасні антропоідні є тільки незначним паростом колишнього великого кодла антропоідних, що вже досяг меж своєї змінливости і нездатний до дальшого розвою, а навіть може пішов назад у своїм розвою рівняючи до своїх пращурів.

Коли не можна нїяку з сучасних мавп вважати пращуром людини, то чи була ним мавпа з Trinil, Pithecanthropus erectus?

Schwalbe думав, що нащадки її, розвиваючись усе далї, витворили з себе ту людську расу, найвидатнїйшим представником якої є Неандерталець і відносить її до фамілії гомінідів. Неандерталець — homo primigenius був скрайнїм продуктом розвою сїєї

Digitized by Google

мавпи і специфічно відріжняв ся від решти людскости — раси homo sapiens.

Д. Кольман же передовсім не визнає такого відокремлення і вважає неандертальську расу тільки боковою нерухомою галузю загально людської раси. Хоч сьому наче б то суперечить факт, що черепи з Spy та Krapina мають змнякшені риси неандертальського — тоб то їх можна вважати за продукти поступового ступеня розвою неандертальського. Але на думку д. Кольмана певнійше вважати, що високі черепи ділювіяльного періода були нормою, а неандертальський плескуватий повстав з їх і був скрайнім випадковим наслїдком натурального добору.

На думку автора pithecanthropus не міг бути перехідною формою. Він був тільки незначним послїдком мавп третичного періода о. Яви, нездатним до дальшого розвою, хоч би вже через свій великий зріст — 170 ctm.; він не міг навіть забезпечити собі дальшого істнування і знайшов свій неславний кінець в третичнім періодї.

Людськість задля свого розвою потрібувала иншої більш гнучкої форми, що здатна була підлягати околишнім впливам. Розуміють ся, що процес сей підлягав звичайним законам еволюції і йшов від простїйших форм до складнїйших та висших.

Не згожуючись нї з якою попередньою гіпотезою про походженнє людини, д. Кольман пропонує свою власну.

Він кілька років назад знайшов, що в Швайцарії в неолїтичнім періодї опріч великої раси людей жили піґмеї. Пізнїйше було доведено росповсюдженнє їх по усім світї, і тодї вже не стало можливо вважати їх за рарітет — за lusus naturae, треба було знайти серьозні причини такого зявища. Далї виявилось, що піґмеї не вимерли ще й досї. Так sir Harry R. Iohnston в книзї своїй: The Uganda protectorate, каже що такі людцї живуть і в наші часи по незалюднених лїсах Конґо. Вони обличчем зовсім скидають ся на мавп; воно має брудно жовтий колїр; очі їм глибоко позападали, надбрівні дуги далеко випинають ся наперед, верхня губа довша, як у муринів, проґнатізм дуже значний; до того мають вони густу бороду і тїло, вкрите рудоватою вовною. (Малюнок сей якраз відповідає нашому уявленю про те, якою повинна б бути перехідна форма).

Опріч того антропометричні дослїди людських рас доводять, що усї люде, що до зросту, подїляють ся на три типи: зрост одних коло 170 ctm., других — коло 160 ctm., третїх — коло 140 ctm. —

Digitized by Google

отсе то і піґмеї. Се факт надзвичайної ваги, бо паралельно до зросту хитаєть ся обем черепа та кількість мозку і через те треба визнати, що з початку повинна була витворитись раса низька на зріст, як меньш інтеліґентна.

На підставі сих фактів можна утворити таку схему розвою од антропоідного до людини. По трошічних лїсах Індії або Африки жило маленьке антропоідне, заввишки у 1 метр, з пропорціональним тїлом, простою людською ходою. З його повстали нащадки з більш розвиненим черепом та мозком, вже більш схожі на людей. У той спосіб поступаючи, що до своєї фізичної та духової орґанїзації, через кілька ґенерацій витворили вони з себе піґмеїв, що інтелєктом своїм переважали усїх антропоідних.

Жадоба до мандрівок та недостача їжі примусили сїх піґмеїв розселити ся по усїм свїтї, і таким способом повстали білі, чорні, жовті піґмеї. Нарештї частина їх розвинулась у велику расу, а решта же таки не вимерла, а жила поруч з великою.

Для антропоідного, що з його повстали піґмеї автор дає назву proanthropus.

Нарештї автор дає відповідь на закиди, які можна зробити супроти його ґіпотези.

Попереду, каже він неможливо пояснити, як то роблять, росповсюдженє піґмеїв по цїлім свїтї присутністю по ріжних країнах однакових умовин для витворення їх, бо країни сї дуже відріжняють ся своїм ґеоґрафічним положеннєм, клїматом то що за для того, щоб можна було навіть припустити подібну думку. І коли піґмеї утворились від якогось сполученя висше згаданих обставин, то через що ми не бачимо такого ж процеса тепер? сучасні дуже малі на зріст люде повстають тільки в наслїдок патольоґічних процесів (Krümmerzwerge, як каже автор) і нїколи, як окрема раса.

Далї д. Кольман повстає проти погляду Schwalbe, який думає, що піґмеїв не можна вважати за первітню расу вже через те, що вони мають високі гарно сформовані черепи, тодї як первітня раса повинна мати плескуваті, як у мавпи з Trinil та неандертальця.

Перш над усе, каже автор, мавпи з Trinil та Неандерталець не стоять одно з одним у ґенетичнім звязку, не стоять у прямім рядї форм розвою від мавпи до людини, вони тільки нерухомі, бокові галузки, що випадково витворились на головнім стовбурі, не були здатні до дальшого розвою і нарештї вимерли. Значить, зовсїм не можна по формі їх черепа робити висновків про те, яка повинна бути форма його у первітньої раси, відповідь на останнє питанне

Digitized by Google

може дати порівняна ембріольоґія, яка встановлює, що черепи зародків та молодих антропоідних мавп високі, гарно сформовані і більш схожі з людськими аніж черепи дорослих індівідуумів. А маючи на увазі досвіди з штучним добором, які показують, що дані за для дальшого розвою мусять матись у зародка вже в лоні матері, коли повинен бути досягнений більш високий результат добору, треба признати, що висша форма, яка витворила ся з мавпи — первітня людина, не повинна була в дорослім віці знову спускатись до грубої плескуватої форми черепа своїх батьків — дорослих мавп, а навпаки утримувати форму черепа зародка.

Тоб то первітня людська раса повина була мати не плескуваті, а навпаки високі черепи, як у зародків антропоідних піґмеїв та великої раси людей.

Раса з плескуватими черепами повстала пізнійше і була боковою парістю людського роду.

Автор і сам признає, що ґіпотеза його потребує ще фактичних доказів, а на читача вона робить вражінне деякої штучности. Перш над усе д. Кольман надає занадто велике значінне зросту, вважаючи, що малий зріст треба брати за ознаку первітнього становища, за ознану низшої форми.

Проте ся прикмета не може взагалї бути крітерієм високости розвою, бо се річ дуже мінлива.

Багато є прикладів, що ріжниця в зростї зовсїм не провадить за собою яких небудь помітних варіяцій в анатомічній будові. Напр., як каже Klatsch, кістки лева остільки схожі з кістками кота, що їх можна вважати побільшеними котячими, проте ріжниця в зростї сих звірів дуже велика.

Треба додати і те, що зовсїм невияснено, які фактори впливають на великість тїла і чи можна сю властивість вважати завжди корисною для розвою ґатунка. Apriori можна припустити, що тут головну ролю грає багатство їжі і легкість здобування її, і часом великий зріст може бути корисним у боротьбі за істнуванне, а дуже часто і шкодливим, загрожуючи самому істнуванню ґатунка; досить тільки згадати скільки вимерло ґіґантів звірячого царства.

Проте автор скрізь рішуче, наче се вже цїлком доведено, висловлює, що первітня форма повинна була мати малий зріст, а позаяк pithecanthropus був значного зросту, то за для потреб власної ґіпотези, д. Кольман визнає його боковою паростю, нездатною до дальшого розвою, не вважаючи на те, що ся мавпа мала велику

Digitized by Google

кількість мозку, що здавалося б, повинно мати рішуче значінне в сім питанню.

Опріч того д. Kollmann принижує для тоїж мети значінне неандертальської раси і легковажить широке її росповсюдженне, що їй не зовсім пасує, аби вона була якимсь випадковим зявищем і не була здатна до дальшого розвою, чому між иншим суперечить вказівка, що черепи з Spy та Крапини мають змнякшені риси неандертальського, тобто повинно значить, що ся раса власне і була здатна до розвою і справді еволюціонувала.

Треба сказати ще й те, що автор не довів своєї думки, буцім то черепи первісної людини повинні бути гарно сформовані, як у сучасної людини. Що з того, що у зародків мавп форма черепа гарно сформована? се не перешкоджає їй у дорослім віці набувати прикмет, які характеризують низший тип.

Правдоподібно, що хоч черепи якогось proanthropus'a були теж гарно сформовані, про те у дорослих субектів вони спускались до низшої форми і тільки в деяких рисах мали перевагу над черепами малп, а не були цілком схожі з черепами сучасної людини.

Се б суперечило всьому загальному ходови розвою орґанічних форм, де нема нїяких різких переходів та раптових змін.

Такі закиди на нашу думку, можна зробити супроти гіпотези д. Kollmann'a; про те у всякім разї треба визнати, що розробленє сього важного та цїкавого питання з нового становища може бути тільки корисною, бо істина виясняєть ся тільки в боротьбі ріжних напрямків і між иншим можна сподївatись, що сей важкий та темний шлях освітить та розчистить ембріольоґія, бо орґанїзми у своїм онтоґенетичнім розвою коротко переходять безкраю путь, зроблену їх прадїдами у фільоґенетичнім.

Digitized by Google

КУРД ЛЯСВІЦ.

Блискавка в жеволї.

Я вродилась —

Уродилась? А се що знов за безглуздє? Одна з тих дурниць, якими пишають ся люди. Я не родилась, не родилась нїколи. А ти, може ти родилась, стара щитальнице?

— Тік-так, тік-так, — відповів часовказ у дзиґарі електричного току.

— Скажи виразнїйше, я не розумію, — крикнула жарова лямпа.

— Або я знаю, чи я родилась! — відповіла щитальниця. — Я про се не думала нїколи. Та я бачила вже не одну так скляну грушку, як ти, як згарала на смерть, — то певно вона мусїла й уродити ся.

— Не плети дурниць! чи то я скляна грушка? Чи може я вугляна нитка? Певно, ти така нужденна пружина: як тебе накрутять, то біжиш, а нї, то станеш. Але я — я зовсїм не те.

— Тік-так! Тік-так!

— Тепер справдї я сиджу в отій лямпі, свічу лишень на отсей стіл, на синї зшитки і білі аркушї, і на чоловіка — але колись — розповісти тобі?

— По що питаєш? Тиж і так розповіси.

— Правда твоя, ти нудна рахубо! Не кождомуж день і нїч отак тикати та такати. Буває таке, що й я розговорю ся — адже так довго мушу мовчати. А коли жарю ся, то також говорю. А коли ти не захочеш слухати, то я скажу оттому чоловікови, хоч він і родив ся.

— Тому? І він зрозуміє тебе?

— Чи зрозуміє? Яж йому свічу.

— Бо мусиш.

— Мушу? Не сердь мене! Не перебивай менї! Я тремчу, то його мозок мусить тремтїти. Тому він і бачить усе довкола. Се моя мова. Барва! Барва! Ось що я даю. Ти не бачила нїколи, коли він пише в синїх зшитках, то з його пера пливе червоне, а на чолї темна смуга, а лице блїднеблїдне. Та коли пише в малій, чорній книжочцї, то пише

Digitized by Google

чорно, а його лице зарумянить ся, а очи світять ся синїм.

— Як ти то все знаєш! Але тепер він пише на великих аркушах. Сего ти не розумієш.

— Що, яб не вміла читати? Ми світові духи прояснюємо світ, наше знанє таке широке, як батькове велетенське рамя. Там на великім аркуші поданє, просьба, щоб йому щось дали — щоб своє здоровлє — він так дуже запрацьований — запра —

— А бачиш, не вмієш прочитати.

— Вмію, але не хочу! Не люблю того слова.

— Що се за слово?

— Годї! на другім аркуші стоїть, хто він такий. „Я Карло Хведір Матгоф урожений у Вальденбурзї, син купця Еміля Матгофа і його жінки Катерини, уроженої“ — Знов урожена! Досить мінї того. Я не врожена, нї! Слухай!

Там у горі у просторі, де планети шлях верстають, там то мати мене зі сну будить, мати сирая земля, коли в танечному вирі батька мого безконечний вітер у лице цїлує. І я в низ несу ся, а воздух здіймаєсь, і клублю я мряки в летючії хмари, і гоню я бурю ночами лїтними в горячу жадобу — жива і безсонна.

„Жива і безсонна“, так записав чоловік у своїй автобіографії, якої початок стояв на папері. Потім ухопив себе за голову, з дивом поглянув на слова написані ним, відсунув лист на бік і кинув перо геть.

Простяг ся в своїм кріслї і вяло опустив руки. Його великі, ясні очи звернули ся на лагідний блиск лямпи над його столом і йому здало ся, що лямпа відсуваєть ся все далї й далї від нього. Оси його очий звільна розхилили ся, поки його зір не впив ся в безмежну далечінь, а все близьке не щезло перед ним. Лямпа моргнула тріумфальним розблиском до щотницї і говорила далї:

— Я не вроджена — я лише збудила ся, і знов засну і знов збуджу ся. Бачиш там на малюнку білі шпилї вистають над темними скелями. Бачиш, як із ледівця вискакує пінистий потік? Пізнаєш розтрісканий пень карловатої смереки? Таке було там, де я уперве збудила ся.

Там пнї я здибала в пралїсї гірському, — тріщали, валились вони, а з гуркотом я долини засївала все градом ледовим. Я була та туча, я була та блискавка. У світлому строю

Digitized by Google

від хмари до хмари скакала я бистро, а з хмари на землю грохітливим громом, лупаючи скелї, і знов виринала у гору до темної хмари в грі духів степових. Ти бідна, стара тикавко, що ти знаєш про небесну свободу етерової доні? Знаєш ти тиху, парою ситу нічку липневу, з важким тужливим запахом цвітів, коли закохане місячне проміне ллєть ся по стеблах луки? Тодї я втиснусь тїсно-тїсненько в спокійне повітрє і ваблю принадами к собі його. А як несли ся в тїсних обіймах, то плакали слїзми роскоші. Маленькі краплиночки мряки, що я їх полохала своїм віддихом горячим, клубили ся в місячнім блиску, мягко закруглюючи білу хмару. Я притягла її до себе і палко обі ми запалали з кождим поцїлунком, як миготливі блискавки липневої ночи.

Чоловік на своїм кріслї стиха зітхнув. Знов узяв ся за перо, але великий аркуш і синї зшитки відсунув нерадо на бік. Взяв свою маленьку книжечку і писав у нїй. А лямпа говорила далї:

— У сонїчнім блиску для іграшки я огорталась серпанком розкропленого водоспаду. І бачила людий у самотній долинї гірській. Чудний якийсь шлях будували, скелї розбивали, понад безодню струнký міст перекидали. Залїзні шини клали на землю — далеко-далеко. Тут їхать чудово чи в гору, чи в низ, ще лекше і гладше, нїж коли я моргаючи краю повітрє. Тодї напяли блискучі, червоно искристі дроти по над шини у гору. Вони мене ваблять, могутно по них погуляти, коли я в шумливому вихрі летїла понад ті висоти. Про теє здавалось, що сила моя послабає, коли наближу ся до них. Мов заказ невідомий спиняв мене, розтанцьовану в вольній забаві між водами й хмарами. Мене остерігала мати земля; її голос грізний чула я у громах, вона кликала розпустовану доню:

— Не торкай ся до дїла рук людських! Не торкай ся до дїла рук людських!

Се була її осторога.

Та я не розуміла, чого вона хоче.

— Чому нї? — питала я в неї. — Щож таке люди?

— Твої пани й мої.

Я з дивом і з дрожю се вчула. „Пани? Чому пани? Чи я не проміняста етерова доня, що блискає над висотами, як їй до вподоби? Що той чоловік, що стогне в поросї, той маловічний червяк, що він має мінї до росказу?

Digitized by Google

— Як хочеш послухать, скажу тобі, тількож чи ти зрозумієш? В найтяжшій пригоді не взнаєш нїколи, чому він твій пан, лиш теє відчуєш, що пан він. Верткий, безтурботний твій ум, хоч маєш ти силу, та сила та — гра. Йогож сила праця.

— Праця? Що таке праця? — запитала я зухвало. І з хмари скочила на землю крізь пень високої сосни, аж полумя бухнуло зразу.

— Бережись! — сердито окликнулась мати. — Не торкай ся дїла рук людських, щоб тебе не вчили, як смакує праця. Бережись, щоб не мусїла ти працювать! Бо твоя праця буде не як людська праця. Я чула темну загадку, що праця веде чоловіка до свободи. Та твоя праця буде праця раба. Бережись доторкати ся до дїла рук людських!

„Бережись!“ Раз у раз бренїла в мині та осторога при моїх забавах. Праця — праця! Се мусить бути щось страшне. Але що в нїй страшне? Від людий я колись чула се слово, коли раз по метальовім дротї під вікном їх пролїтала. Я бачила, як вони тремтючи стояли в покою, і мала те темне почутє, що тут щось такеє для мене чужеє. Та я не піймала, не знала, що се. Що мало бути страшно? Глибока безодня гірська, в якую котить ся лявіна? А я пролїтала над нею. Чи темний простір той у горі, отой безконечний? Живе там мій батько, князь етеру, сонця собі там звістки подають. Значить, к низу, де люди живуть? Там чатує праця. Який її вигляд? Певно ті довгі, прості, чотирокутні стрічки, раз чорні, раз зелені, раз жовті, що там простяглись по рівнинї й почерез горбки, — се мабуть праця. Вони все лежали покотом на землї і не ворушились — то певно дуже страшно. І я мала-б бути такою стрічкою? Се погань. А таки мати казала: чоловік твій пан, а його сила то праця. Мій пан? Працею він би мав моїм паном стать ся? То мусить же праця та бути щось лїпше, як я? Хто відгадає мінї сю загадку? Не раз я довго в холоднім просторі отам спочивала й замислена хмари біжучі та искри блискучі свої забувала. А всеж таки се небилиця, щоб мав чоловік панувать надімною — чи тим своїм полем в низу? Дурниця!

З розбурханим вітром на море лечу я і в танцї скаженім у хмару свою я хвилї втягаю і блискаю з здутої тої труби і в моря питаю:

Digitized by Google

— Що таке праця?

— Беріг! Беріг! — глухо стогне до мене море.

Пізнала я, що не богато довідаю ся. Бо беріг, сеж його обрій, а що по за тим, то все для моря „беріг“.

— Що таке чоловік? — запитала я далї. — Чи він наш пан?

— Не знаю пана, — булькотїло море. — Щось тут десь-колись плаває по мінї, але мене се не болить. Зрештою чоловік звичайно труп. На жир для риб не згірший. І що таке „пан“? Не будь така цїкава! Беріг! Беріг!

І я знов дмухнула з над моря. З морем нїдочого не договориш ся. Занадто велика і тяжка маса. Кого б мінї запитати?

Я мусїла шукати дїла рук людських, бо мої товаришки не знали більше як я. Але до дїла рук людських я не сміла доторкати ся. Може до шин? По них я сковзалась не шко, дячи їм. Та вони не вміли говорити, се вже я пізнала. А що як би на червоний дріт? Чи насмілюсь? Я не мала спокою.

Глупо се! Ся одна думка вже вязала всю мою свободу. Чи се вже була праця? Чи може праця те власне й значить, що спиня мою вольную волю?

Одного дня я знов гуляла по хмарах над шпилем гори. Аж бачу, по шинах щось лїзе чудне. Чіпаєть ся за зубцї середньої шини, та довгою шиєю сягає до червоного дроту і лиже його блискучим язиком. А в нїм сидять люди. Що їм тут у мене за дїло? До того ще й веселі, короговки треплють ся в вітрі і пісні звенять із нутра. Тїшать ся люди. А я скрізь вітрю працю, — чи й сей ваґон, то також праця?

В щитальниці щось захарчало.

— А се що? — запитала лямпа, сердита, що їй перебили.

— Тік-так, — відповіла машина байдужо. — Я лише здивувалась. Люде були веселі — кажеш, — і ваґон, то праця — кажеш — і праця, то щось страшне? Се нїсенїтниця, ти архидотепне світло. Що скажеш на се?

— Люди не те, що ваґон, ось що скажу тобі, стара педантко. І загалом я не розуміла сего дїла. Я власне хотїла дізнать ся про працю і подумала, що ваґон може мінї се сказати.

— От як би ти мене була спитала, — мудро сказала

Digitized by Google

щотниця. — Я вже тепер нарозумила ся. Скажу тобі, що таке праця — се онті синї зшитки. Чи бачиш, як чоловік отсе підіймає зір від чорної книжечки, позирає на годинник і боязко зиркає на синї зшитки? А ти, як ти могла бути така дурна і зневажити осторогу перед працею?

— Говори мудро, тепер, коли я навчила тебе. Я власне вже зовсім не бояла ся небезпеки — попасти людям у неволю, і так мінї щось мішало в моїх забавах. Раз хотїла я пізнати, як виглядає та праця, чи справдї може спромогти мене.

Чоловік скочив на рівні ноги, неспокійно заходив по кімнатї. Вже лямпа боялась, що схоче її закрутити. Та він усїв знов і підпер голову рукою. Лямпа могла кінчити своє оповіданє.

— Міцно склубила я хмари і стисла їх у низ по скелї, поки ваґон повзав у гору, в мою мряку. Я хтїла силу зібрати, щоб з повною міцю грянути на ваґон і на людий у ньому. Але зо мною знов сталось щось дивне: в близу дрота, бачилось, моя сила малїє, мої хмари стратили пружність. Та більше їх, усе більше котила я із ледових верхів, і ось почула ся сильною доволї — і метнула ся в низ і з громовим гуркотом вдарилась до воза.

— Ґа — що се таке? Я думала, що з воза й людий і пилинки не стане, та за те побачила лише, як у ваґонї світло запалало, і бачила ще лише, як безсоромні люди засміяли ся, але до воза не могла дібрати ся. І на дротї я не могла вдержатись, полетїла по нїм і опинила ся в високій галї, де шалено крутили ся колеса. Я надумала порозбивати їх, та попала в лапку. В галї затріщало і залускало, снопи іскор сипались, чули ся оклики, один чоловік прискочив і обернув одну рукоять — і я почула себе роздертою, моя сила послабла. Хотїла назад утїкати до мами землї і не могла; хотїла знов підскочити до хмар, що несли ся отам пару миль надїмною високо, та не могла. Мене звязали, привязали до сих крутих мідяків, до довгих і темних дротів — я вже не блискавка, я зловлена, піддана людська.

— Тік-так, тік-так! — потакувала щотниця.

— Так, так, ти нудна щотнице, утраплене пудло, і ти належиш до моїх мучительок. Мене міряють, а коли понаставлють лямпи, я мушу світити.

Digitized by Google

— І що з того? — мовила щотниця. — Маєш в усякім разї дуже корисне заняте і приемну переміну. Тобі геть лїпше, як мінї, а я про те зовсїм собі байдуже.

— Ти не знаєш иншого житя і нїколи не зрозумієш мене. Тепер я знаю те страшне — працю. Не те, що горю, а те, що м у ш у, ось що! Мушу, мушу! Отсе болить!

— Мушу! Мушу!

Глухий стогін. Чоловік застогнав.

— Бачиш, і чоловік мусить! — потїшала її щотниця.

— То й я подїляю з ним його долю, а про те він мій пан. Як він сміє силувати мене, вольну душу етеру, ненароджену, незнищиму силу всесвітню, як він сміє силувати мене до працї, до якої змушений і сам?

— Мусить.

Чоловік випрямив ся. Відсунув на бік папери і малу книжечку і взяв ся за синї зшитки.

— А бачиш, — мовила щотниця, — яку я правду сказала.

Щотниця тукала, лямпа горіла, мусїла.

А чоловік узяв ся за перо і сказав:

— Х о ч у.

Ю. БУДЯК.

ЛЮБОВ.

Якби я знав твої думки —
Чужих країн квітки,
Бажань твоїх дївочих рай —
Щасливий був би вкрай!
Якби твій погляд на менї
Спинявсь як на рідні, —
Я б вищим полумям понявсь —
І піснею б пославсь.

Якби я знав, що ти моя,
То богом став би я,
Яснїшим богом меж богів
І всїх би в рай увів.
Якби хоч раз тебе обняв —
Я б паром хмари став,
Увесь би мир тодї обняв
І ласкою б ростав!

Digitized by Google

М. ГЕХТЕР.

Чи можлива в нас інтенсифікація селянського хліборобства?

З легкої руки уряду, в Росії останніми часами стали дуже багато балакати про інтенсифікацію [1]) селянського хліборобства. „Ніякого додаткового наділення землі нашим селянам не треба“ — на кождім кроці запевняють вороги примусового відчуження. „Подивіть ся на французького або бельгійського селянина, — кажуть вони — як він благоденствує на дрібнесенькім клаптику землі в $^1/_2$ або в $^3/_4$ гектара (гектар = $^9/_{10}$ десятини), в той час, як наш селянин ніяк не може справити ся з голодом на 3 — 5 десятинах. Через що се? — запитують вони. А через те — зараз же відповідають, — що закордонний селянин освічений, культурний, вміє добре ходити коло землі, а наш — темний, некультурний, тільки псує землю, а не обробляє її“. Висновок із сих міркувань завжди один: треба навчити селянина, як вести з користю своє господарство, й тоді ніякого додаткового наділеня не треба буде.

В сих порадах було б дуже багато правди, коли б вони не стояли на цілком хибнім ґрунті. Річ у тім, що наші порадники забувають одно елементарне право політичної економії: ніяка система сільського господарства ані абсолютно гарна, ані абсолютно погана. Кожда система звязана тісно з загальним економічним ладом даної місцевости. В історії господарства — каже видомий економіст Каришев — бували приклади сміливих скоків до високо-інтенсивних сістем, минаючи посередні, — але кінчали ся сі сироби завжди невдало. Такі випадки трапляли ся найбільше при кольонізації (переселеню). Хлібороби, які звикли в рідним краю до кращих систем господарування, пересажували їх на нові місця, при цілком відмінних економічних обставинах; але практика здебільшого примушувала їх пристосовувати ся до місцевих обставин. Німці, що переселили ся до Росії, мусїли приняти росийські системи хліборобства. Де-які остзейські (надбалтийські) дідичі запрошували до себе

[1]) Господарство зветь ся інтенсивним або екстенсивним в залежности од того, в якій мірі затрачують ся на нього сили природи, праця та капітал. Екстенсивне господарство — таке, в якім першу ролю грає перший фактор (здебільшого кількість землі); інтенсивне — таке, в якім головну ролю грають праця та капітал.

Digitized by Google

кольоністів з Німеччини, щоб від разу піднести інтенсивність господарства — і сі кольоністи часто-густо повертають ся старцями до дому. Така сама доля спіткала анальоґічні спроби в де яких частинах Бельґії, Мекленбурґа, Данії, Злучених Держав.

Чи назріли ж в Росії взагалі, а на Вкраїні зокрема умови, які сприяли б заведеню в нас інтенсивних систем хліборобства? На сей запит можемо, не вагаючись, відповісти неґативно: т е п е р у нас нїчого й балакати про інтенсифікацію приватно-господарського, а особливо селянського хліборобства. На перешкоді сьому стоять дві причини, яких поки що рішучо не можна обминути: се, насамперед, загальне економічне положенне країни, а потім — брак засобів і знання у нашого селянства.

Загальне економічне положенє Росії нї з якого боку не може приняти інтенсифікації сїльського господарства. Неминучі передпосилки її такі: велика густота людности, низька норма прибутку на капітали, дешевість капіталів, яка являєть ся наслїдком низької норми прибутку, велика кількість городських осередків, високі ціни на хліб, висока заробітня платня й багато инших. Далї ми постараємо ся більш-меньш докладно розглянути кожду з сих передпосилок, в якій мірі вони необхідні й яке їх становище в нас в Росії.

Почнемо з густоти населення. Кождому відомо, що коли людність живе не дуже густо, коли її потреби невеликі, вона задоволяєть ся меньшою продуктивністю землї. Інтенсивні системи бувають у таких випадках невигідними, бо вони збільшують видатки тодї, як ціни на продукти не зростають, через малий попит на них. Навпаки, велика густота людности дуже сприяє розвитку інтенсивних систем сїльського господарства, бо тодї зростає попит на продукти, в звязку з сим зростають і ціни на них і, значить, господарі мають підставу вкладати в землю більше капіталів, маючи певну надію, що вони дадуть добрий прибуток. Отже звертаючись до Росії, ми бачимо, що вона з боку густоти населеня стоїть майже за всїма країнами. Так, Бельґія — та сама Бельґія, на яку так люблять покликати ся наші порадники — має $220,_7$ душ на 1 кільометер. Голяндія має $148,_5$ душ на 1 кільометер, Анґлія — $124,_8$, Італія — $108,_7$, Німеччина — $96,_0$ Швайцарія — $73,_2$, Франція — $71,_6$, Австро-Угорщина — $66,_2$, Португалія — $57,_6$, Данія — $57,_5$, Україна — $50,_2$, Сербія — $47,_9$, Румунія — $45,_0$, Еспанія — $36,_6$, Болгарія — $36,_1$, Греція — $35,_4$, Турція — $32,_4$, Чорногора — $27,_5$, Росія — $19,_5$, Швеція та Норвеґія — $9,_0$.

Digitized by Google

Таким чином, тільки в Швеції та Норвегії людність рідша, ніж у Росії; і тільки в 8 другорядних або й третьорядних — ніж на Вкраїні; у всіх же инших країнах, в тім числі і в тих, де розвинене інтенсивне господарство, людність живе незрівнано густійше.

Та чи иньша система сільського господарства також залежить од того, який прибуток мають капіталісти даної країни: малий чи великий. При низькій нормі прибутку капіталістам є рація заміняти перемінний капітал постійним, себ-то заводити дорогі сільсько-господарські машини, вживати штучне удобрене, переходити од зернового господарства до капіталістичного-молочного, сироварного, цукроварного, винарського. З другого боку, низька норма прибутку робить капітали дешевими так, що небогата людина, прим. селянин, за невеликий відсоток легко може дістати необхідні йому видатки для поліпшення свого господарства. Таким чином, низька норма прибутку сприяє інтенсивній системі сільського господарства, яка вимагає великого напруженя праці та капіталів, а висока норма прибутків сприяє екстенсивній системі, яка головним чином тримаеть ся на силах природи й на невеликих затратах праці та капіталу.

Звертаючись до питаня, як стоїть справа з нормою прибутку в Росії, ми бачимо, що ніде в світі вона не досягає таких великих розмірів, як у нас. „Росийські та польські промисловці — каже д. Роза Люксембург на ст. 19 своєї праці „Промышленное развитіе Польши“ — мають дивовижні („чудовищные“) прибутки на внутрішнїм ринку. Приблизне понятте про сї прибутки можна собі виробити вже на підставі офіціяльних дат самих фабрикантів. В 1887 році, напр., чистий прибуток виносив.

Для „Русской бумагопрядильни“ в Петербурзі	15%
„ „Товарищества мануфактуры Морозова“	16%
„ „Товарищества мануфактуы Балина“	16%
„ „Нарвской Льнопрядильни“	18%
„ „Сампсоніевской бумагопрядильни“	21,3%
„ „Екатерингофской бумагопрядильни“	23%
„ „Рабененской бумагокрасильни“	25,4%
„ „Измайловской бумагопрядильни“	26%
„ „Мануфактуры Саввы Морозова“	28%
„ „Невской бумаготкацкой фабрики“	38%
„ „Кренгольмской мануфактуры“	44,9%
„ „Фабрики Торнтона“	45%

Digitized by Google

Для останніх часів маємо не меньш вражаючі дані про прибутки в росийській метальовій промисловости. Металюрґічні підприємства південного (українського) району дають пересічно 50% (курсив автора) прибутку, великі ж заводи Анґлійця Юза (Hughes) дають навіть 100%.

На жаль, ми не маємо тепер під руками відповідних даних що до размірів норми прибутку в росийським сільськім господарстві, але з наведених вище цифр можемо зробити висновок, що і в сільськім господарстві капітал приносить чималий прибуток. В противнім разї в нас помічав ся б одплив капіталів з сільського господарства до фабрично- заводської промисловости, в той час, як такого процесу в нас не помітно.

Таким чином, і з сього боку — збоку розмірів норми прибутку на капітал нема жадних підстав гадати, що перехід до інтенсивних систем сільського господарства був би в нас можливим.

Що до кількости великих городських осередків, то нїчого й казати, яке величезне значінне вони мають для інтенсифікації сільського господарства. Великі міста творять найприроднїйший ринок для продажі продуктів сільського господарства, особливо інтенсивного: овочів, ярини, молочних продуктів і т. и. Через се ми й бачимо, що в Західнїй Европі дрібне інтенсивне господарство розвинене навколо великих міст. Парижа, Брюселї, Льондона і т. д. Чим дальше од великих міст, тим сільське господарство стає меньш інтенсивним. Ще Г. фон-Тінен в своїй знаменитій книзі „Самотня Держава“,[1]) виданій в 1826 роцї, виходив із сїєї аксіоми. Він пропонував уявити собі державу цїлком відокремлену від всього світа. В центрі його є велике місто — единий ринок для продажі продуктів сільського господарства. Держава має спеціяльно хлїборобський характер, по всім своїм просторі має однакові шляхи, однаковий ґрунт, на якім можуть рости всякі рослини, однаковий клїмат. Словом, всї умови господарювання в нім однакові для всїх місцевостей, крім одної — далечини від ринку. В містї встановляєть ся базарна цїна на хлїборобські продукти. Одкинувши видатки на доставку продуктів, цїна ся однакова з місцевими цїнами. Останнї, очевидно, зменшують ся, чим дальше місцевість од центра. Через се од осередка держави до периферії системи господарства

[1]) H. v. Thünen. Der isolierte Staat. Росийський переклад переробив і видав М. Волков під назвою: Фонъ-Тюненъ. Уединенное государство въ отношеніи къ общественной экономіи. Карлсруе, 1857.

Digitized by Google

стають все меньше і меньше інтенсивними: виходить, що місто оточене концентричними колами, од найвищих систем культури до первістних. Найближче до осередка коло, користуючись городським удобренем, може завести вільну систему.[1]) Друге коло заняте плодозміном[2]), бо брак штучного удобрення примушує шукати засобів до відновлення урожайности у власнім господарстві. Третє коло заняте ріжними відмінками зернових сістем, бо далечінь од ринку не сприяє розведеню коріннєплодів, які не витримують далекого перевозу. Четверте коло — місцевість, з якої навіть зерновий хліб не можна приставляти до ринку через дорогий фрахт. Через се тут найвигіднійше продавати зерно в переробленім виді (напр., в виді спірту). Се — коло технічного господарства. В решті кол сіяти хліб стає все меньш і меньш вигідним, і центр ваги господарства переносить ся помалу до скотарства, бо де-які його продукти, а також живу скотину лекше перевозити до ринку. Пяте коло заняте переложною[3]) системою, шосте — пасовисками. Нарештї, ще дальше починаєть ся коло полювання.

На практиці, розуміють ся, важко знайти таку ідеальну країну, яку намалював Тінен, але його схема має иньше значінне: воно очевидячки показує, як впливають великі городські центри на ту або иньшу систему сїльського господарства. Прикладаючи сю схему до Росії, ми бачимо, що і з сього боку наші обставини не дозволяють завести в нас у більш або меньш широких розмірах інтенсивні системи сїльського господарства — плодозмінну або тим меньше вільну. Зрівнюючи кількість нашого мійського населеня з сим самим населенем трьох значнїйших европейських держав, одержуємо ось яку картину[4]):

---

[1]) Вільна система сїльського господарства найбільш інтенсивна з усїх які є. Вона характеризуєть ся великими затратами капіталу на штучне удобренне та ще тим, що дає спроможність легко переходити од одної культури до другої, в залежности од вимог ринку.

[2]) При плодозмінній сістемі рослини чергують ся таким чином, що попередня удобрює ґрунт для дальшої. Сим усуваєть ся виснажане ґрунту, яке являєть ся наслїдком одноманїтної культури. Така сістема вимагає великих затрат праці й капіталу.

[3]) Переложною зветь ся така сістема сїльського господарства, при якій поруч із скотарством розвинене також і хліборобство, але під культурними рослинами занята ще порівнюючи невелика площа землї. Після кількох засівів землю або зовсїм кидають або випускають під лїси чи під пасовиська.

[4]) Цифри для укладеня сієї таблиці взято по части з енцикльопедичного словника Брокгауза-Ефрона, а по части з „Статистич-ного Справочник-а".

Digitized by Google

	Росія [1].			Німеччина [2].			Франція [3].			Англія [4].			Рос. Україна [1].		
	кількість міст.	кількість людности.	% до кільк. всієї людн.	кількість міст.	кількість людности.	% до кільк. всієї людн.	кількість міст.	кількість людности.	% до кільк. всієї людн.	кількість міст.	кількість людности.	% до кільк. всієї людн.	кількість міст.	кількість людности.	% до кільк. всієї людн.
Міст з людністю звиш 1 міл.	2	2.302.687	1,82	1	1.579.244	3,19	1	2 660.550	6,80	1	4.591 000	12,11	—	—	—
Міст з людністю од 500 тисяч до 1 міл.	1	638.208	0,50	—	—	—	—	—	—	3	1.589.000	4,19	—	—	—
Міст з людністю од 100 до 500 тис.	16	2.856.898	2,25	25	4.415.126	8,88	14	2.649.667	6,97	11	3.036 000	8,01	5	1.068.424	4,01
Міст з людністю од 50 до 100 тисяч .	37	2.401.000	1,89	21	1.575 000	3,18	22	1.474.621	4,08	40	3.892.000	10,27	10	655.776	2,40
Усього	56	8.198.793	6,46	47	7.569.370	15,80	37	6.788.838	17,85	55	13.108 000	34,58	15	1.724.200	6,41

1) По перепису 1897 р. 2) По перепису 1890 р.
3) По перепису 1901 р. 4) По перепису 5 цьвітня 1891 р.

З сієї таблиці читач може пересвідчити ся, на скільки в нас нерозвинені мійські центри: на 126.411.736 душ всієї людности

Росії набирається всього 8.198.793 або $6,_{46}\%$ міського населення, тоді як Анґлія на 37.888.153 душі всього населення має 13.108.000 або $34,_{58}\%$ міської людности. Що до дуже великих міст, то в Росії на них припадає ледви ледви $2,_{32}\%$ людности, тоді як в Анґлії в однім Льондоні живе $12,_{11}\%$ людности країни, у Франції — в однім Парижу живе $6,_{90}\%$, а в Німеччині — в однім Берліні $3,_{19}\%$. Крім того не слід забувати, що цифри, наведені в нашій таблиці, тепер — бодай, що до Анґлії та Німеччини — значно перестаріли й що останніми часами міська людність тих країн іще більш зросла і абсолютно, і відносно. Але коли справа з розвитком великих міст стоїть дуже погано в Росії взагалі, то на Вкраїні вона стоїть особливо погано. Як видно з наведеної таблиці, великих міст (з людністю звиш 500 тисяч) на Вкраїні зовсім не має. Є 5 міст з людністю од 100 до 500 тисяч, але навіть всі вони, взяті в куші, не можуть відограти тієї ролі, яку грає Петербург, Москва або навіть Варшава. Ясно, що при такім нерозвиненім ринку буде занадто сміливо покладати якісь надії на інтенсифікацію сільського господарства.

Розміри заробітньої платні, яку одержують наші робітники, теж лишають бажати багато кращого. Наводимо кілька цифр для характеристики:

	Щорічна заробітня платня.	
	В сільськім господарстві	В фабрично-заводськім промисл.
Злучені Держави	500 карб.	694 карб.
Анґлія	310 „	408 „
Франція	250 „	350 „
Німеччина	180 „	310 „
Росія	61 „ 20 коп.	240 „
Україна	50 „ —	147 „

При такій мізерній платні, як 50 карбованців робітникови за цілий рік праці, при чім в де-яких місцевостях і в де-яких випадках ся платня понижується до 30 і 25 карбованців, сільським господарям, особливо великим, нема ніякої рації заводити дорогі машини, будувати великі будівлі, — взагалі заміняти перемінний капітал постійним або живу працю машинною. З другого боку низька заробітня платня свідчить про низький рівень потреб людности та про низький рівень її культурного розвитку, а сих обох факторів, гадаємо, ніхто не порахує до тих, що сприяють інтенсифікації сільського господарства.

Digitized by Google

Ми розглянули найголовнїйші умови, яких вимагають наука й досвід для інтенсифікації сїльського господарства. Результати нашого розслїду приводять до єдино льогічного висновку: інтенсифікація сїльського господарства, особливо селянського в більш або меньш широких розмірах, тепер у нас не можлива, і всякі проби в напрямі її заведення мусять скінчити ся невдало. Додатковий наділ і тільки додатковий надїл, на яких не було б умовах, може полїпшити положенне нашого селянства: инакшого виходу не має.

ПИЛИП КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

Школї.

Ми недужі, ми хорі, скалїчені вкрай, —
А за віщо, коли — не питай, не питай!
Чи ж такими, брати, ми з початку були?
Жвавий розум і серце батьки нам дали;
Вся істота тремтїла бажаннєм життя,
Пориваннєм до працї, до світла й знаття.
Ми уміли кохать, ми бажали кохать,
За братів ми збірали ся душу віддать,
Мали серденько чуле, й здавало ся, в нїм
Кождий рух викликавсь почуттям молодим;
Мали віру в людей, мали віру в житте
Намагались мерщій роспочать боротте,
Щоб навіки пітьму і неправду змести,
Щоб до спільного світла усїх піднести.
А тепер? Без пуття свій принизили дух
І бажаннїв вогонь в хорім серцї потух.
Ми надїї зріклись, в серцї віри нема,
Мов безсилим рабам світ усїм нам тюрма.
Деж подїло ся все? Від чиєї руки
Враз зівяли в душі дорогі квітники?
Хто житте молоде нам понївечив вкрай?
Коли хочеш прощать, — не питай не питай!
Ті усї, що взяли ся нам дати знаття,
Показати шляхи до борнї, до життя,
Серце чуле ущерть нам коханнєм налить
І огонь провідний на душі запалить.
А вони і сами вже мерцями були:
Замість світла й знаття нам отрути дали,
Тай покинули геть без шляху, без мети...
О, проклятте на вас, безсоромні кати!

Digitized by Google

АЙТОН СІНКЛЄР.

НЕТРИ.

ПЕРЕДМОВА

(з нїмецького видання).

Коли Айтон Сінклєр видав в Америцї свій роман: „Нетри“ — зняла ся страшна буча. Скрикнула з жаху вся республїка. Сей роман відкрив прилюдно страшенну рану сучасного громадянства, яка — без тямущого і сміливого лїкаря — могла ширити ся далї, ховаючись від ока людського.

Сінклєр служив за простого робітника в Чікаґо на різницях і все, що він там витерпів, він переказав своїому народови. Власники тих величезних різниць набивали свої такі-ж величезні кишенї коштом життя і здоровя своїх робітників. Перероблюючи всякими способами ті харчі, разсилаючи їх потім по всїм світї, вони не звертали нїякої уваги на чистоту: нехтували найперші вимоги гігієни. Здрігнеть ся з огиди всякий, хто прочитає сю повість, коли довідаєть ся, як сї пани власники, не боячись суду, толочать ногами всякі людські права ближнїх своїх.

У країнї свободи виявив Сінклєр ті темні справи і уряд американський зараз заходив ся провірити все, і виявилось все, і виявилось, що Сінклєр правдиво описав життє робочих на різницях. І зробив уряд кілька проб, щоб полїпшити долю тих робітників. Але всякий, хто прочитає сю повість, зрозуміє, що всї ті заходи уряду не здадуть ся нї на що. Бо ся повість лиш одно зернятко з великого намиста, поодинока подїя з цїлої системи визиску працї у тій країнї свободи. Повість Сінклєра виразно нам се виявляє і в сїм велика її вага і заслуга. Та на сїм ще не край. Коли-б повість Сінклєра виявляла на світ божий тільки таємницї чікаґських різниць, вона зацїкавила-б людей тільки на один день. Але ся повість є пісня злиднїв американського робітника, стогін нечуваного, неописаного страждання борцїв за життє у водокрутї поденної роботи, плач утоми, калїцтва і безнадїйности... Сї нещасні люде проводять увесь вік свій у темряві; вони їдять тільки для того, щоб сила була робити, а роблять для

Digitized by Google

того, щоб було що зїсти та голову де на ніч прихилити, а пють — щоб хоч на час про лихо своє забути. Тільки в Америцї, країнї свободи, могла пролунати ся смілива пісня боротьби за світло і людські права. Смілива, правдива пісня! Проста — як пісня народня! Вона розсказує про людей, які помандрували з світлими мріями у ту країну великих надій, та обдурили їх ті мрії і надії — і вони, ті нещасні люде, тиняючись по нетрах та печерах, ловлять хоч один маленький промінь світла. І нема їм рятунку, нема виходу з тих темних, огидних нор, дарма, що гірко працюють вони від досвіту до пізньої ночи.

Яка-небудь нещасна пригода вириває їх з того водокруту поденної роботи — і вони пропадають з голоду прилюдно, серед стотисячної юрби байдужого народу. На гнилім ґрунтї живуть робітники в країнї свободи, гнилим мясом годують ся, а всю силу з них ссуть капиталїсти, для котрих нема нїяких законів. Там, у тій країнї великих надій, суддїв можна підкупити грошми, а полїція держить руку здирців — дукарів; людей середнього достатку там нема: тисячі людей там бенкетують, а мілїони — з голоду пропадають. Про лихе житте тих мілїонів злидарів розсказує у своїй книзї Айтон Сінклєр, друг людей. Він, Американець, писав для Американцїв; але він дав всьому світу книгу, яка кричить про потребу добрих законів для оборони працї.

Сінклєр розсказує про долю одної семї переселенців, з Литви, розсказує просто й не химерно, як дитина: пригода за пригодою, з невмолимою льоґікою життя, або-ж, може, і без неї. З незвичайним мистецьтвом малює він окремі події, — і далеко треба оглянутись навкруги серед сучасного письменства, щоб знайти рівний йому талант по силї реальної, дїйсної правди.

Молодого американського письменника можна рівняти з великим французьким письменником Золя. Повість Айтона Сінклєра внесе в Америцї нову течію у той рух обурення і протесту, що високою хвилею підняв ся тепер у країнї свободи.

Е. Ріттер.

Digitized by Google

I.

Була четверта година, коли скінчив ся шлюб і почали підїздити карети. За ними увесь час бігла юрба цїкавих, яких привабила метушня Марії Берчинської. На її широких плечах лежала вся вага весїльних клопотів: їй доручено було доглядати, щоб усе було, як слїд, як ведеть ся звичаями далекої батьківщини. Марія клопоталась увесь день, мов несамовита, кричала, гукала і поштовхувала всїх, дбаючи, що б усї шанували стародавнї звичаї — і так замоталась, що сама раз-у-раз переступала і нехтувала ті звичаї — але на се вже у неї часу і снаги не ставало. З церкви вона вийшла остання, але хотїла перша зявитись у світлицю, що її найнято було для весїлля; то-ж і підганяла вона жваво свого візника. Він не дуже зважав на її гукання і Марія не видержала: спустила віконце карети, витріщилась до половини і почала лаятись. Поки вона лаялась своєю рідною, литовською мовою — він мовчав; тодї вона перейшла на польську мову, яку він розумів і він почав відповідати їй лайкою зі своїх високих козлів. Лаялись вони всю дорогу і ся лайка прибавила юрбу вуличників, які бігли по обох боках каретки мало не пів милї. Бачивши се Марія покинула лятись. Підїхали до будинку, з якого лунала вже музика: дві скрипки та віольончеля; перед дверима стояла юрба цїкавих. Марія вийшла з каретки і протиснулась через юрбу у залю. Там, оглядївшись, вона зараз почала давати порядок: юрбу цїкавих вона витиснула назад, щоб дати дорогу тим, кого було запрошено і голосно гукала: „ейк, ейк! Уздарик дуріс! (се значить по литовськи: іди, іди! Зачиняй двері!“). А голос її був такий гучний, що заглушав музику.

На таблицї, що була над дверима, стояло написано литовською та англїйською мовою, що там продаеть ся вино й иньші напитки. Сей трактир стояв у тій частї Чікаґо, що зветь ся: „За-різницями“. Яка гребля — такий і млин, — кажуть люде; яка була часть міста, такий і той трактир. І в такім непоказнім місцї переживала хвилини найбільшого щастя свого життя маленька Она Лукошайте — гарненька і нїжна божа істота.

Молодий і молода стояли у дверях по ряд із тїткою Марією, яка важко відсапувала ся після боротьби з натовпом

людей. Личко Они було радісне і щасливе, в очах було неначе якесь здивованнє, віки трошки премтїли і закрасив її тонке обличчє румянець. Вона була у білій простенькій сукнї, а з голови на плечі наміткою спускав ся білий серпанок, заквітчаний папіровими рожами з яскраво-зеленими листочками. На руках Они були білі нитяні рукавички і вона нервово скубла їх, а руки її тремтїли. Ій тільки що минуло шіснайцять лїт, вона була така маленька, тендїтненька — зовсїм ще дитина. І отсе вона вже одружена, — те ще з ким! З Юргісом Рудкусом, котрий стоїть тепер ось тут, поруч із нею, з білою квіткою, припятого до чорного сирдута, такий здоровенний і плечистий, з такими дужими руками, як у велетня.

Вона — білявенька, з блакитними очима, а Юргіс — з карими очима, густими чорними бровами, з чорними кучерями. З поверховного вигляду вони були зовсїм не до пари, та дарма: хіба се вадить для щастя подружжа? Юргіс міг лехко взяти на плечі цїлу яловичу тушу в сїм пудів і без усякої натуги, навіть не думаючи про вагу, занести її у ваґон, але тепер вигляд його був зовсїм не показний: він несміливо тулив ся до стїнки, наче заляканий звір, в ротї у його пересохло чогось і він на превелику силу міг вимовити скілька слів, коли приятелї підходили здоровити його.

Помаленьку якось удало ся нарештї оддїлити гостей від цїкавих глядачів і трохи зробити простору у свїтлицї, щоб можна було по нїй ходити; а проте у дверях та по кутках товкли ся ще ті цїкаві, і як котрий з них підходив близше або господарям здавало ся, що він голодний — його зараз підводили до стола і частували. Бо такий вже святий звичай литовський на весїллях — щоб нїхто не виходив з господи голодний. Того звичаю не трудно додержати у литовських лїсах, але зовсїм инше дїло з ним у фабричнім кварталї Чікаґо, де живе мало не чверть мілїона народу; а всеж таки господарі старались по змозї додержатись того батьківського звичаю: і дїтей, що забігали з улицї, і навіть собак приймали ласкаво і наділяли хоч шматочком їжи. І всї гостї почували себе на тім весїллї любо, весело і зовсїм вільно. Чоловіки сидїли у шапках або, хто хотів — той скидав і шапку, і сурдут, їв кожний, коли і де хотїв, підсїдали до стола і вставали від стола — коли кому було до вподоби. Говорили

Digitized by Google

промови, співали, а хто не хотів — той не слухав; а як сам захотів співати, або промову сказати — нїхто йому не боронив. Був такий мішаний гомін, що нїчого не можна було розібрати, але се нїкому не вадило, опріче хіба маленьких дїтей, яких тут було стільки, скільки їх мали всї гостї: забрали їх усїх на весїллє, бо не було з ким лишити їх дома. Для найдрібнїйшої дїтвори призначено було окремий куток і стояли там колисочки і возики і лежало у кожнім по троє і по четверо; дїти спали або не спали і кричали, як їм до вподоби було. А старшенькі, котрі могли вже ходити і достати руками до стола, товкли ся між дорослими гостями круг стола, обгризали кістки і доїдали шматки ковбаси.

Світлиця була чимала — сажнів по чотири вдовж і впоперек. Побілені стіни були голі, тільки на одній стїнї висїв калєндар, малюнок кінського біговиська і таблиця родоводу хазяїв хати у золотій рамі. Праворуч були двері у пивний трактир і звидтіля заглядало скілька чоловіка цїкавих; а за дверима у кутку був прилавок і за ним стояв чорнявий, вусатий чоловік у не дуже білім і не дуже чистім фартусї. Він шинкував пивом.

А навпроти стояли два великі столи, що займали третину кімнати; на них було наставлено мисок з холодним печеним мясом. Гостї підходили і закусували. На тім місцї, що було для молодих, стояв на столї великий весїльний коровай, заквітчаний рожами, з двома цукровими янголами на верху. Геть у кінцї світлицї були відчинені двері у кухню, де у хмарах пари шугало кілька жіночих постатей. У лївім кутку на невисоких підмостках сидїло троє музиків і напружували всї свої сили, щоб заглушити музикою гомін людських голосів. Дїти, зо свого боку, старались перекричати музику, а цїкава юрба перла ся у вікна і двері, любуючи тим видовиськом.

Втім із хмар пари, що наповняла кухню, виступила жінка, держучи високо в руках полумисок з печеною качкою. Се була мачуха Они; звали її всї „тїтка Елїзбета“; за нею йшла, обережно ступаючи, Катерина і несла другу качку на полумиску; трохи згодом за ними вийшла маленька бабуся Маюшкіне з величезною мискою вареної картоплї; жовта миска була завбільшки мало не така, як сама бабуся. Потім подали на стіл свинину з капустою, варений риж, макарони, болонську ковбасу, цїлу копицю булок, пряжене молоко

Digitized by Google

і кухлї з пивом. Так той розкішний бенкет ставав чим раз бучнїйший; всякий, хто хотїв, підходив, їв і пив — що йому було до вподоби — і нїчого не платив. А Марія Берчинська припрошувала гостей: „ейкс! граїціан!“ (ідіть же! швидше!), їла сама, щоб заохотити їх і сміючись говорила, що у кухні є ще багато де-чого і треба все зїсти, щоб марно не пропадало.

В сам-перед посадили молодих. Юргіс соромив ся, але старі підштовхували його і він сїв праворуч молодої; потім посїдали дружки у вінках з паперових квіток, за ними приступила й молодь, що була збила ся купкою по під дверима; попросили до столу й шинкаря, що наливав пиво за прилавком; присїв край стола і грубий полїцейський, якого назначено буле сюди, щоб розбороняти бійки під кінець весїлля. Дїти кричали, ті що були в колисках — вищали, гостї голосно гомонїли, сміялись, співали, а над усїма голосами видавав ся голос тїтки Марії, яка заохочувала музиків, щоб грали веселїйше. А вони й так старались з усїєї сили, грали — мов несамовиті, аж волоссє їм позлипалось на лобі і очи рогом лїзли.

Перша скрипка був Тамошіус Кушлейка, маленький, худенький чоловічок, самоучка. Він цїлий день робив на різницях, а вечерами грав на скрипку. Тепер він скинув сурдут, щоб зручнїйше було грати; на нїм була біла камзелька, гаптована золотими підківками, рожева сорочка у смужках і світло-синї салдатські штани, такі короткі, що не доставали йому до кісточок. Грав він страшенно завзято і немилосердно фальшиво; здавало ся, що грали всї частини його тїла: і маленькі очі, і зморщене лице, і губи; і головою хитав він, і всїм тїлом вихиляв ся на всї боки, і ногами тупотїв.

Не такі завзяті музики були його товариші. Друга скрипка, Словак, був високий, огрядний чоловік в окулярах у чорній оправі. Він грав зовсїм байдуже, неначе та зморена коняка, яку вже й батіг не бере. Третїй, гладкий, череватий, з грубим червоним носом, грав на віольончелю замісць баса. Він поводив очі в гору і, не вважаючи на своїх товаришів, незмінно тягнув одну протяжну ноту від четвертої години дня до четвертої в ночи і брав за се третину заробітку цїлої оркестри, по доляру за годину.

Digitized by Google

Дарма, що скрипка Тамошіуса шипіла на низьких нотах і вищала немилосердно на високих, дарма, що був гомін, і гармидер, і душно, і чадно — гостї залюбки слухали ту музику; деякі з них заплющували очі і задумувались. Ся музика нагадувала їм далеку, покинуту батьківщику — се була їх рідна музика: за нею забували вони на короткий час Чікаґо з його різницями, брудними й смердячими, з його трактирами та иншими нетрями на передмістях; ся музика дивними чарами переносила їх з чадного пивного трактира геть у далекі поля і ниви рідного краю; вони бачили свої столїтнї лїси і блискучі річки, згадували свої дитячі лїта, радощі і любов, турботи і злиднї, що вигнали їх у ту далеку чужу країну...

Дехто з гостей просив Тамошіуса заграти стару литовську народню пісню. У Тамошіуса роспалились очі — він махнув смичком своїм товаришам і заграв ту пісню. Усї гуртом почали приспівувати, стараючись перекричати один одного. І довго так співали вони, аж поки деякі похрипли. Потім Тамошіус заграв литовську весїльну пісню і, злїзши з підмостків, почав просовуватись поміж гостей до того місця, де сидїли молоді. У тїснотї маленькому скрипачеви не трудно було просунутись; але як потягнулись за ним товариші, то череватий віольончелїст застряг між стільцями і мусїв перестати грати, щоб пробитись далї. Нарештї всї троє станули коло молодої; Тамошіус став праворуч і заграв так, неначе всю душу свою вклав у той спів.

Серце маленької Они обняв такий жаль і смуток, що вона не могла нїчого їсти; вона сидїла задумавшись і затопивши у даль свої здивовані, наче перелякані очи, що були повні слїз, мов зачудована; тїтка Марія штовхала її під лікоть, припрошуючи зїсти що небудь, тїтка Елїзбета, як метелик кружила коло неї, сестри і дружки підбігали до неї і шептали їй щось на вухо — але вона, мабуть, не чула їх і не розуміла; вона соромилась витерти сльози і вони бігли їй по виду; притиснувши рукою серце, вона обернулась до Юргіса, зустріла його погляд і так засоромилась, спалахнувши румянцем, що хотїла встати, бігти, втікати кудись...

Скінчили грати весїльну пісню і тїтка Марія почала свою улюблену пісню про несщасне коханнє. Сеї пісні музики не знали грати; вони почали пробувати приграватн за

Digitized by Google

тїткою Марією, але нїяк не могли потрапити в тон. Марія Берчинська була жінка невисока на зріст, але дужа і кремезна. Вона служила на різницях у тім віддїлї, де роблять мясні консерви і цїлий день вертїла в руках бляшанки з консервами, що важили по чотирнадцать фунтів. Лице її було славянське — широке, червоне; одягалась вона у синю фланельову юбку, міцні, гдадкі руки її були заголені по лїктї.

Співала вона голосно, вибиваючи такт ложкою по столї і нїхто не здужав-би перекричати її.

Коли переспівала тїтка Марія свою пісню, гостї трошки передихнули і почали ся промови.

Перший встав і почав говорити дїд Антон, Юргісів батько. Антонови Рудкусови було не білш, як шістьдесят лїт, але виглядав він на вісїмдесят. В Америцї він жив тільки півроку. У рідним краю він довго служив на ткацькій фабрицї, але мусїв покинути сю роботу, бо дуже кашель його душив.

Поживши у селї на чистім повітрі він поправив ся був трошки. Але біда загнала його в Америку і він поступив на фабрику консервів Дургема; довело ся йому працювати у віддїлї пікулїв, цїлий день стояти у холодних і високих сутеренах — тай знов погіршало йому. І тепер, як тільки він устав, щоб говорити промову, напав його той кашель і довго мучив; аж посинїв старий, поки відкашляв ся і віддихав.

Дїда Антона вважали всї за людину вчену; йому і листи доручали писати. І промови говорив він гарно. Навіть дїти, що досї гуляли і пустували, замовкли і підійшли близше, щоб слухати, а жінки плакали, утираючи сльози фартухами. Антон Рудкус говорив сумно, наче прощаючись зо своїми близькими; він казав, що недовго вже проживе коло своїх дїтей. Всїх зворушила ся промова, сумна і безнадїйна, аж не видержав один з гостей, Якуб Шедвіла, що держав харчову крамницю на Гольстет-Стрітї, добродушний товстун: він встав і почав говорити, що життє людське не таке вже сумне і бувають в нїм иноді й радісні хвилини; потім він здоровив молодих, бажав їм щастя і всякого добра і договорив ся до таких подробиць, що молодь почала весело усьміхатись, а Она ще більше почервонїла і не знала, куди очі подїти. У Якуба, як говорила його жінка, була дуже палка фантазія.

Гостї, наївшись, почали вже вставати від стола. Де-хто підходив до прилавка і пив пиво; инші похожали по світлицї,

Digitized by Google

розмовляючи і сміючись; де-які, зібравшись купкою, починали співати, не вважаючи на те, що співали инші гуртки і що грала музика. Але видко було, що всї дожидали ся ще чогось. Так воно й стало ся.

Як тільки гості всї повставали од мисок, зараз зо столів поприймали посуду, столи і стільцї позсовували в купки, прийняли з дороги дїтей і почала ся друга частина весїлля— танцї.

Тамошіус Кушлейка, підкрепившись цїлим кухлем пива, вернув ся на підмостки і, постукавши смичком по скрипцї, почав грати вальса. Грав він, вкладаючи в ту гру всю свою душу; друга скрипка піддержувала його і Словак не спускав очей з Тамошіуса, щоб поспівати за ним, а віольончелїст, постукавши разів скілька ногою, щоб зловити лад, взяв свою єдину ноту і, затопивши очі у стелю, потягнув її невпинно. Гості, взявшись парами, почали крутитись по світлицї. Танцювати вальса нїхто з гостей не вмів і танцював кожний на свій лад, так само, як попереду співав кожний свою пісню. Одні танцювали „на два па“, другі на три, а инші придумували щось зовсїм окреме, сказав би: свій власний танок.

До таких належав товстун Якуб Шедвіла і його така ж само гладка жінка Люція. У-двох вони зїдали в день мало не стільки харчів, скільки продавали всїм покупцям у своїй крамницї. Танцювати і крутитись їм було важко; то-ж вони стояли, обнявшись, посеред світлицї і тільки похитувались в один бік і у другий, щасливо усьміхаючись.

Одежа гостей була ріжноманїтна. Де-хто старійший носив ще стародавню литовську одежу: химерно гаптовані камзельки, лейбики з широкою обшивкою по краях і зо стародавнїми великими ґудзиками. Але молоді всї вже одягались по американській моді, як городяне.

Танцювали — як хто хотїв: одна пара обнявшись тїсно, друга здалеку одно від одного; одні кружляли по світлицї, як божевільні, зачіпаючи, поштовхуючи і збиваючи людей, другі — обережно і поважно, покрикуючи на инших: „нусток! кас іра?“ (схаменись! Що-ж се буде?).

Пари єднали ся на цїлий вечір. Так наприклад Олена Язайтіте танцювала скілька годин безупину з Юзасом Рачіусом; вони вже були заручені. Вона була найкраща за всїх дївчат на весїллю, але її не дуже любили, бо була горда. Вона була

Digitized by Google

у білій кофточці, за яку, мабуть, недешево заплатила, а спідницю свою придержувала рукою точнісенько так, як держать великосвітські пані. Юзас, її наречений, розвозив по крамницях товари з фабрики Дургема і платили йому добре.

Він був дуже франтовитий хлопець; танцював у щапці, збивши її на бакир і увесь час курив цигарку. У другій парі танцює Ядвіґа Марцінкус з Міколасом. Вона також дуже гожа дівчина, тільки не така горда, як Олена. Вона служить на фабриці: розмальовує бляшанки для консервів; одягаєть ся просто, бо не може витрачати заробітку на кофточки: своїм заробітком вона годує хвору матір і трьох маленьких сестер; на ній біла, проста одежина, що стала вже й вузька, і коротка на неї, бо Ядвіґа вже пять літ одягає її на всі весілля і вечерниці, але дівчині се байдуже і вона щиро собі веселить ся. Ядвіґа маленька, ніжна, чорнява і кароока, а її наречений Міколас — здоровенний, дужий велетень; у танці здаєть ся немов Ядвіґа пришпилена, як квіточка до того велетня: вона похилила йому на груди свою гарну головку, а він обняв своєю дужою рукою її тонкий стан, притиснув її до себе, неначе хоче кудись її занести. Так вони танцюють увесь вечір, раді і щасливі. Вже пять літ, як вони кохають ся і заручились, але не можуть одружити ся, бо у Міколаса батько пяниця — і він мусить годувати всю сімю. Може й могли-б вони одружитись, бо Міколас був робітник добрий і заробляв багато, та раз-у-раз ставали йому перешкодью нещасні пригоди. Міколас служив на різницях; він очищав кости від мяса і робив се так швидко і проворно, що всі аж дивувались. Платили йому не поденно, а від штуки, то й поспішав він у роботі і трапляло ся йому не раз порізати собі руки.

Рана, хоч-би й велика, — не біда у молодого та здорового, загоїть ся швидко; але біда в тім, що від несвіжого мяса заражала ся кров у тих ранах: за останніх три роки Міколас двічи мало не вмер; раз він пролежав у лїкарні три місяці, а другий раз аж сім.

За той час хороби він втрачав свою службу і мусів потім, видужавши по тижнів шість вистоювати перед дверима фабричної контори, на морозї, від шостої години вранці, дожидаючись роботи. Статистика показує, що такі робітники.

Digitized by Google

як Міколас, заробляють найбільше, але, на жаль, статистика ие показує, скільки їх помірає або калїк робить ся.

Довго танцювали так гості, не спиняючись для спочинку, а Тамошіус грав чим-раз швидше і чим раз гострійше вищали на високих нотах нещасні струни його скрипки; у шаленім вальсї крутились пари, мов несамовиті. Нарештї скінчив скрипач ту шалену гру, а сам аж тремтїв увесь; гості тільки тепер почули втому і поставали, відсапуючи і ледве держучись на ногах, по під стїнами: сїсти було нїкуда, бо стільці всї були поприймані. Спочиваючи, гості пили пиво; частували пивом і музиків. І гості, і музики спочивали, збіраючи сили для найважнїйшої частини весїлля — „ач'явімас“: се мав бути танець, що тягнув ся без-упину три—чотири години. Побравшись за руки гості ставали в коло, а по серединї стояла молода і кожний з чоловіків по черзї виходив з кола і танцював із нею; сей танець міг тягнутись скільки вгодно, серед загального реготу і жартів. Коли гість перетанцював уже з молодою, до його підходила хазяйка — на сей раз се була тїтка Елїсбета — з шапкою в руцї і гість клав туди гроші: доляр, два або й пять, — який у кого був достаток і як хто хотїв оддячити за честь, що танцював із молодою. Се була плата за частуванне; а хто був приязний до молодих, той старав ся давати більше, щоб їм дещо лишило ся на хазяйство на перший час.

Видатки на весїлле були дуже великі. Весїлле Они і Юргіса коштувало не менше двох-сот, а може й до трьох-сот долярів, а такі гроші не всякий з гостей міг-би заробити за цїлий рік.

Ті люде працювали цїлий день від ранку до вечера, иноді у темних і вохких сутеренах; де-які з них бачили сонце тільки раз у тиждень, у недїлю, — та й ті не могли заробити триста долярів у рік. Поміж гостями були й дїти, що служили вже на фабриках; батьки додавали їм лїт, щоб їх приймали на роботу; вони не заробляли й половини, навіть третини сеї суми.

А проте весїлле коштувало таких великих грошей, і витрачались вони в один однїсенький день... Для багатьох тих робітників се був може єдиний щасливий день за все житте; та й міркували ті люде, що однаково вийде: чи витратити такі великі гроші відразу на своє власне весїлле, чи

Digitized by Google

видавати їх частинами, потрошки, на весїллє своїх друзїв. Останнє навіть лекше було на кишеню. Де-кому і се навіть важко було, але ті бідні люде терпіли таку гірку долю, що хоч де-коли хотїлось їм хоч на час забути її. Ті люде, покинувши батьківщину, зрікли ся всього, що було їм рідне, що нагадувало їм їх далекий край; не могли зрікти ся вони тільки того стародавнього прадїдівського звичаю — гучно і пишно святкувати весїллє. Вони могли покоритись тяжкій недолї, жити у темних сутеренах, мов у каторжній роботї, але не хотїли коритись до останку: хоч один день у нужденнім життї вони хотїли прожити панами, скинути кайдани, вільно розмахнути крилами, піднятись високо і глянути на сонце; забути всї клопоти й страхи і погуляти вільно, без журби, випити відразу всї радощі життя. Попанувавши той день, людина могла вернутись у темні сутерени, до каторжної роботи і жити вже згадками про ту щасливу хвилину, коли вона була неначе справдї людиною...

Гостї танцювали, кружляючи по світлицї; де-кому аж голова закручувалась, — тодї він „відкручував“ її, кружляючи на другій бік. Так гуляли кілька годин. Уже стемнїло і в залї засвітили дві лямпки, що коптїли, але мало освітили. Музики потомились і запал їх пропав: вони, куняючи, повторювали безлїч разів один і той самий уступ, а де-коли й зовсїм переставали, бо сили вже не було. Вже й товстун-полїцейський заснув за дверима. Тільки одна Марія Берчинська не підавала ся втомі. На неї неначе щось найшло. Вона з самого ранку метушилась, хазяйнувала, а тепер її аж страх брав, що все має незабаром скінчити ся. Вона бажала б, щоб час спинив ся і щоб сї щасливі хвилини не минали; вона кричала на музиків, щоб грали охотнїйше і просила поморених гостей, щоб не переставали танцювати. Сама вона танцювала, дуже завзято поштовхуючи инші пари. Якось штовхнула вона, мало не задавивши, маленького Севастяна, сина Шедвіли. Дитина впала і почала плакати. Марія, що була дуже добра і жалїсна жінка, вхопила хлопчика на руки, понесла до прилавка і дала йому випити нїмецького пива. Тою запинкою скористувались музики, перестали грати і самі пішли пити пиво.

Тим часом у другім кутку світлицї тїтка Елїсбета, дїд Антон і ще скільки чоловіка їх приятелів про щось радились, дуже затурбовані.

Digitized by Google

Вони справили весілле рахуючи на те, що гості поможуть їм оплатитись — так воно вело ся стародавним литовським звичаєм. Кожний з гостей і сам добре тямив, скільки він повинен дати, а де-які, звичайно, давали й більше, щоб лишило ся де-що й для молодих на перший час. Але тут, у тій чужій країні, починав уже міняти ся той останій прадідівський звичай. Молодші люде, забувши сором і честь, нахабно ламали його. Вони поприходили, частувались — їли й пили, скільки хотїли, гуляли, танцювали, а тепер почали щезати, нїчого не заплативши, з хитрощами або й просто так. Один, наприклад, викинув через вікно шапку свого товариша і обидва побігли підїймати її, тай вже не вернулись. Инші виходили зовсїм нахабно, дивлячись господарям в очі та ще других за собою тягнули; инші, ще нахабнїйші, йшли попереду до прилавка і обпивались пива на кошт хазяїв і тодї вже виходили.

Хазяїв се тяжко кривдило і обурювало. Стільки працї. клопотів і видатків, а мало хто поміг їм покрити їх. Бідна Она стояла коло мачухи, широко відкривши перелякані очі. Її давно вже трівожила думка про страшенні весїльні видатки. Пятнайцать долярів за світлицю, двадцять два з половиною за качок, дванадцять музикам, пять за церкву та ще окремо за благословення Божої Матері; та се ще не все: найголовнїйша річ — рахунок Грайчуна за пиво і горілку. Всякий шинкар спершу дає тільки приближний рахунок; а як доходить дїло до розплати — він чухає потилицю і каже, що помилив ся, подає куди-більший рахунок, але за те каже, що догодив гостям і вони розійшли ся пянїсенькі. І потім він неодмінно обшахрує: цїдить пиво з початої бочки, а у рахунок ставить повну і замість умовленої доброї горілки дає якусь погану сивуху, а гроші лупить добрі. Позиватись з ним — даремна річ: усякий шинкар уміє вибрехатись і начальство на свій бік нахилити.

Через тих безсоромних гостей, що втекли, не заплативши свого пайка, була кривда і тим гостям, що поводились по людськи і заплатили, як слїд або й більше. Старий Якуб Шедвіла дав пять долярів, а знали всї, що він позичив гроші під застав своєї крамниці, щоб оплатити комірне. Знов старенька Анеля, вдова з трьома дїтьми, хвора на ломоту: вона прачка і так дешево бере за пранне, що аж слухати жаль;

Digitized by Google

однак і вона віддала весь дохід від своїх курей за скілька місяців. Вона держала їх восьмеро у маленькій комірці під сходами; цілісенький день її дїти нишпорили по смітниках, шукаючи корму для тих курей, бо на дворі не можна було держати птицю. Иноді дїтей гнали дужчі дїти, що за тим самим розгрібали смітники і тоді стара Анеля вступалась за своїх дїтей і обгризала ся з сусїдами.

Не можна словами вимовить, яку цїну мали для старої ті кури: їй здавало ся, що дохід з курей приходить їй дурно і що нїби таким способом вона повертає собі з людей кривду за те, що сама працює на людей за пів-дарма. Колись давно були вкрали у неї одну курку і з тої пори вона стерегла їх і в день, і в ночі; не проходило такої ночи, щоб вона по скільки разів не встала довідатись до своїх курей, бо причувало ся їй, що до них злодїй добіраєть ся. Можна ж собі уявити, яку велику жертву зробила стара Анеля, віддавши дохід з проданих яєць за скілька місяцїв.

Коло заклопотаних хазяїв зібрались де-які гості, котрі розуміли, про що вони шепчуть ся.

Підходили де-які і з тих, що наробили господарям того клопоту і нахабно старали ся підслухати розмову. Підійшов і Юргіс; довідавшись про прикру подію, він насупив свої густі брови, а руки йому свербіли, щоб подякувать кулаками тим нахабним поганцям. Але він здержав себе, бо з такого бешкету однаково нїякісенького добра не вийшло б. І він спокійно сказав тїтцї Елїсбетї, що плакати не варто, бо слїзьми однаково справи не полагодить; заспокоїв він і Ону:

— Нїчого, моя маленька, не журись, — сказав він тихо. Ми за все заплатимо. Я буду більше робити. Так завжди говорив Юргіс у трудні хвилини життя. Те саме сказав він у рідній краї, на Литві, коли один чиновник забрав його паспорт, а другий посадив його у тюрму за те, що він був без паспорта, а гроші, що були при нїм, вони забрали і поділили проміж себе. Ті самі слова сказав він і в Нью-Іорцї, коли їх немилосердно обібрав і обдурив аґент, що водить переселенців. Тепер він сказав ті слова у третє.

У Они аж дух зайняв ся в грудях: вона, така молода й маленька, має такого чоловіка, як усї великі жінки! Та ще такого дужого чоловіка, що все йому байдуже.

Digitized by Google

Маленький Севастян перестав плакати, музики почали знов грати і знов почав ся танець з молодою, але тепер танцювали так мляво, що не було вже нїякої надії зібрати більше грошей. Гості вже потомились, а деякі були пяні і не могли вже танцювати, а так собі похожали по світлиці, сїдали парами по кутках, инші співали, сперечались або й сварка навіть починалась. Товстун поліцейський, перекунявши трохи, тепер стрепенув ся і уважно оглядав ся, стискаючи в руках свою грубу палицю. Після півночи здебільшого починались бійки і коли, бувало, їх не спинити з самого початку, то розпалялись вони, мов пожар, і трудно було тоді втихомирити їх: треба бувало скликати на підмогу всю сусідню поліцію. Тому то поліцейський наставив ся і держав на готові палицю; бо, міркував він, краще спочатку розбити одну пяну голову, ніж потім їх має бути розбито десять. Тут, поза різницями, на розбиті голови не дуже вважали: тут люде так уже звикли цїлий день розбивати голови скотинї, що не трудно їм було робити те саме й людям.

Але на сїм весїллї бійки не було; про се дбав Юргіс ще більше за поліцейського, хоч і сам випив він чимало — бо однаково ж треба платити шинкареви, чи лишить ся, чи нї; але в Юргіса була дуже міцна голова і скільки б він не випив, він нїколи не пропивав розуму. Раз тільки Марія Берчинська, що була добре пяна, полїзла на вкулачки битись з одним із гостей, що наставив ся втїкати, не заплативши грошей; але її зараз спинили.

Була вже третя година по пів ночи. Пробували ще танцювати инші танцї, але не сила вже була: і музики грали мляво, куняючи, і гості всї вже виснажились до останку, і випито вже було стільки, що далї нїкуди. Але нїхто не міг наважитись сказати, що вже годї, дарма, що всї гості мусїли в сїм годин ранку стояти вже на роботї у різницях на фабриках консервів Дургема, Броуна або Джонса; коли хто опізняв ся хоч на скілька хвилин — йому скидали платнї за цїлу годину, а хто не приходив зовсїм, той втрачав зовсїм роботу і мусїв тоді вистоювати під ворітьми фабрики у юрбі голодних безробітних від шостої до девятої години, дожидаючись, чи не трапить ся якої роботи; а роботи не бувало иноді й по скілька тижнів.

Навіть Онї не дали отпуску на один день, хоч як вона

Digitized by Google

просила: фабриканти не вважають на потреби робітників, особливо, коли під ворітьми завжде стоїть юрба голодних, готових на всяку роботу.

Бідна Она аж зомлїла від духоти та того пяного чаду. Багато гостей вже спало на стільцях, спершись на столи або й долї, під столами; від них тхнуло таким важким духом випитої горілки і пива, що нїяк не можна було навернутись до них. Юргіс поїдав жінку очима, а вона вже не могла встояти на ногах і тремтїла, блїда, як стїнка. Тодї він, не вважаючи на гостей, одягнув її у хустку, у пальто, щоб іти до дому: вони жили недалечко. Вони майже нї з ким не простились, бо гостї вже й на них не вважали. Дїд Антон вже спав, спав і Якуб Шедвіла і його жінка, аж голосно хропли. Тїтка Елїсбета і Марія сидїли вкупі і гірко плакали. Она не могла йти. Юргіс мовчки взяв її на свої дужі руки, мов дитину; вона схилила голову йому на плече і він не міг розібрати: чи спить вона, чи зомлїла.

Ніч була на дворі, тихо; тільки на схід-сонця вже поблїдли зорі і небо було світлїйше.

Юргіс донїс Ону до дому; коли він, держачи її одною рукою, другою почав одчиняти двері, вона прокинулась і відкрила очі.

— Ти не підеш завтра на роботу, моя маленька, — сказав він, підіймаючись по сходах.

Але вона з жахом ухопила його за руку і промовила:

— Ой нї, не можна, — треба йти: у нас стільки довгу!

Але Юргіс рішуче сказав:

— Не бій ся я все полагожу. У мене будуть гроші; я буду більше працювати — от і все.

II.

Юргіс говорив так безжурно про роботу, бо був ще молодий. Товариші розсказували йому такі страхи, що аж мороз по-за шкуру йшов, про тих людей, які через хоробу або каліцтво стали неробочі і як вони пропадали з голоду і нужди, але Юргіс тільки всміхав ся собі. Він прожив в Америцї тільки чотири місяцї, а був молодий і дужий то й не міг нїяк собі уявити, як-би се він пропав з голоду. Він був простий селянський паробок і такий роботящий, що хазяї

Digitized by Google

дуже його любили і раз-у-раз жалкували, що таких робітників мало. І проворний був: як пошлють його, було, куди — бігцем побіжить і у-мить вернеть ся, справивши ділo.

У роботї він завжди йшов попереду других і раз-у-раз мусїв спинятись, щоб вони його догнали.

То й не диво, що, приїхавши у Чікаґо, він на другий таки день знайшов собі роботу на фабриці Броуна, дарма, що біля воріт тої фабрики стояла велика юрба безробітних, з яких де котрі марно дожидали ся роботи по скілька місяців. І Юргіс запишав ся так, що почав кепкувати з тих безробітних.

— Який се народ! — казав він. — Се якісь заморені недотепи, нї на-що не здатні, або може пяниці. Невже ви думаєте, що з такими руками, як у мене — і він стискав свої дужі кулаки — можна пропасти на світї?

— Бо ти приїхав із глухого села, — говорили йому, — і не знаєш, що таке велике місто.

Юргіс справдї у-перше побачив великі міста тільки тодї, коли погнав ся шукати щастя на чужину, щоб оженитись з Оною. Його батько і дїд, і прадїд жили у Біловіжській Пущі. Там на сотнї тисяч десятин вiковічного лїса, було дуже мало людських селищ. Один з тих небагатьох селян був Юргісів батько Антон Рудкус. У його чотири десятини пісковатої землї, з якої не могла прокормитись сїмя. У Антона було два сини і дочка. Старшого сина взяли у москалї і він десь загинув, що й звісточки не було лїт із десять. Дочку Антон віддав заміж, відступив зятеви свою землю, а сам з Юргісом помандрував світ за очі шукати кращої долї.

Юргіс побачив Ону на ярмарку у містечку — далеко миль за пятнадцять від їх села. Досї він і не думав женитись і навіть кепкував собі з инших парубків, коли вони думали одружитись. Але, побачивши Ону і навіть не познайомившись із нею добре, він так уподобав її, що непереможно захотів сватати. Старий Антон одмовляв його, бо нї-на-чім було-б їм і хазяйство своє завести, але Юргіс так забрав собі в голову ту дівчину, що нарештї послали до неї старостів. Але Онин батько старостів не прийняв: одно — що він був чоловік заможний і не хотїв оддавати дочку за аби-кого, а друге — що Она була ще дуже молода.

Юргіс вельми засмутив ся. Він завзято робив цїле лїто, щоб заробити грошей, а на осїн, як скінчили ся вже всї ро-

Digitized by Google

боти в полї, його взяла така нудьга за серце, що він пішов пішки у те далеке село, аби хоч тільки побачити дївчину.

Тим часом у сімї Они стали ся великі переміни: батько її вмер, а землю їх забрали за довги.

Серце Юргіса радісно забило ся: тепер уже не було перешкод, щоб сватати дївчину. Сїмя Они була велика: мачуха Елїсбета — Она звала її тїткою, — шестеро малих дїтей і брат Они Іонас; він був худий, невеликий на зріст, а служив на фабрицї.

Она була дївчина розумна, знала читати й писати і багато де-чого знала такого, про що Юргіс, проживши весь вік у глухій пущі, зроду не чував.

Скрутно стало жити тій сїмі після смерти батька.

Она могла-б тепер вийти заміж і піти собі з дому, але вона любила мачуху, тїтку Елїсбету і не хотїла покидати її в бідї, з малими дїтьми.

Іонас перший подав думку переселитись усїм в Америку; він мав там знайомого, який вже встиг розбагатїти і був певний, що й їм там буде краще жити. І Юргіс чув від людей, що в Америцї можна заробити й по три рублї в день, а надто — там усї рівні: і бідні, і багаті: там воля, там не беруть у солдати і чиновникам не треба платити хабарів.

Юргіс дуже палко піддержував сю думку: він мав надїю, що в Америцї він швидше заробить грошей і швидше зможе одружити ся з Оною.

Порішили на весну мандрувати в Америку, а тим часом треба було придбати грошей на дорогу.

У сїмї Они могло зібрати ся карбованцїв скілька сот, коли б вони спродали хату і худобу, а Юргіс найняв ся до підрядчика на будівлю залїзницї аж під Смоленськ. Робота була там дуже тяжка, харчі погані, жили у землянках, мокли і мерзли. Але Юргіс усе витерпів і до весни заробив вісїмдесять карбованцїв. Увесь час він шанував ся, горілки не пив, бо все думав про Ону. Зашивши ті гроші у полу піджака він вернув ся до дому, стережучись і обминаючи дорогою всякі непевні місця, щоб не обікрали або не ограбували його.

По весні спродались вони, зібрались і помандрували в Америку. У компанїю до них пристала ще Марія Берчинська, родичка Они; вона була сирота і з малих лїт служила

Digitized by Google

на фермі коло Вільни; тяжко їй там жило ся і хазяїн мало не що дня бив її; тільки як минуло їй двадцять літ, вона попробувала своєї сили і сама побила хазяїна.

Таким чином поїхало їх в Америку дванадцятеро: пятеро старших, шестеро дітей та Она, яку не знали до кого залічити: до дітей чи до старших.

Вже дорогою вскочили вони у біду: взяв ся їм помогати аґент, а виявилось потім, що се був шахрай і пройдисвіт і дуже він їх обдурив. У Нью-Іорці знов скоїло ся їм лихо: приїхавши у те велике чуже місто, вони не знали, куди ступити, як повернутись. На пристані вони звернулись до якогось чоловіка у синім мундирі з блискучими ґудзиками; він заговорив до них по литовські і вони дуже зраділи; отсей чоловік завів їх у якусь гостинницю, — а потім здерли там з них таку ціну, що аж душно їм стало. Правда, на дверях була прибита такса, як того закон вимагає, але... нема такого закону, щоб в Америці ту таксу писали по литовські.

Приятель Іонаса розбогатів на торговлі консервами у Чікаґо і тому вся сімя переселенців задумала поїхати туди. Вони знали тільки одно слово: „Чікаґо“ і з тим одним словом доїхали як-раз, куди їм треба було.

Опинившись у тім великім місті вони не знали, куди подітись далі і ходили, безпомошні, по велелюдних улицях, не знаючи кого і про що питати. Найбільше боялись вони тепер людей у мундирях і, побачивши таку людину, зараз переходили на другий бік улиці. Так тинялись вони, тягаючи і потомлених дітей за собою, цілісенький день, а у вечорі забрала їх поліція потомлених і знеможених, і помістила на ніч в участок.

На другий день знайшов ся толмач, що розумів литовську мову і міг роспитати їх, кого вони шукають. Сяк так допитавшись, — посадили їх у ваґон електричного трамвая, сказали їм одно слово по анґлійські: „різниці“ і з тим пустили. Наші переселенці були дуже раді, що на сей раз обійшло ся їм без великих видатків.

Сівши у ваґон трамвая вони почали дивитись у вікна. Перед їх очима довгою низкою тягнулись по обидві сторони одноманітні деревяні двуповерхі доми; вулиця тягнулась довга, без кінця довга; вони не знали тоді, що довжина її аж пятдесять одна верства. Від сеї вулиці йшли бокові, такі

Digitized by Google

самі одноманїтні, з такими самими сїрими двуповерхими домами. Нї горбочка, нї деревини, нї садка... Иноді переїздили вони мостами через кальні, каламутні річки з нужденними, облупленими хижками і повітками по берегах, або через цїлу сїтку рельсів залїзниці. Де-не-де траплялись фабрики — понурі, чорні, з безлїччю вікон, з високими коминами, а чорний дим з них застеляв і коптив усе навкруги. Потім знов починав ся довгий ряд одностайних понурих будинків.

Ще коли доїздили переселенці до Чікаґо — примітили вони якусь переміну у повітрі: все ставало темнїйше і чорнїйше — не тільки будинки, але й дерева, і трава — все було брудне, миршаве; а надто був у повітрі якийсь прикрий гострий дух. Людям, що не звикли, — сей дух був нестерпимий. Тепер, їдучи у ваґоні трамвая, вони зрозуміли, що наближають ся саме до того місця, з якого йде той поганий дух: де далї він ставав гострійший і прикрійший, але вони нїяк не могли додуматись, з чого він береть ся. Де які люде не могли видержати того духу і затуляли собі носи хустками. Нарештї ваґон трамвая спинив ся і кондуктор, одчинивши двері, крикнув: „різницї!“

Литовські переселенцї опинились на вулицї і почали оглядатись. По обидві сторони тягнулись дві вулиці такі самі, як та, що вони нею так довго їхали, а по серединї стояв великий цегляний будинок з високими коминами, з яких садив густий чорний дим; той дим хмарами підіймав ся до неба і чорною плащаницею застеляв увесь небозвід.

Опріче того, що бачили очі і почував ніс, ще в уха настирливо лїз якийсь мішаний гомін, що відразу трудно було розібрати його. Аж прислухавшись довго можна було доміркуватись, що се гомін величезної сили худоби: товарячого реву, хрюкання та зойку свиней.

Переселенцї стояли і прислухались до того гомону, але не мали часу розібрати, звідкіля він іде, бо примітили, що звернув на них свою увагу полїцейський, що стояв недалеко від них. А що він був у мундирі з ґудзиками, то вони поспішили перейти на другий бік улицї. Втім Іонас радісно скрикнув і вскочив у крамницю, біля якої вони спинились; на таблицї, що була над дверима, стояло: „Я. Шедвіла. Ґастрономія“. Через хвилину він вийшов, а за ним гладкий, череватий чоловік без сурдута, у фартусї. Обидва були радї

Digitized by Google

й веселї. Тепер тільки тїтка Елїсбета згадала, що Шедвіла був той приятель Іонаса, якому так пощастило в Америцї. Зрадїли бідні мандрівцї не помалу, знайшовши нарештї свою людину, земляка; а надто: той земляк торгував харчами, — всї-ж вони були дуже голодні, бо з самого ранку ще нїчого не їли, а дїти почали вже хнюпати з голоду. Такий був щасливий кінець нещасної мандрівки. Якуб дуже зрадїв, побачивши земляків; він привітав їх щирим серцем; не минуло й пів-години, як вони вже сидїли у його в господї, нагодовані і він почав розсказувати їм про американське життє і навчати, як їм треба поводитись та що робити, починаючи нове життє.

В сам-перед він порадив їх найняти собі кватирю у пані Анелї, що жила поблизу, навпроти його крамницї і брала до себе пожильцїв у підсусїдки.

— У старої Анелї Юкнїн, — казав він, — великої вигоди не буде, але на перший час нїчого кращого придумати не можна.

Тїтка Елїсбета сказала, що тепер для них найважнїйша річ — щоб дешево життє коштувало, бо її аж страх брав, скільки вже пішло у них грошей. Хоч в Америцї добре платять за роботу, але тут страшенно дорого коштує прожиток і, мабуть, бідні люде, що заробітку не мають, нїгде не терплять такої тяжкої нужди, як тут. Юргісови мрії про багацтво розвіялись одразу, як дим. А що було для них тепер найгірше і найстрашнїйше, так те, що вони мусїли тут витрачати на прожиток по американських цїнах ті гроші, які заробили там, у батьківщинї, по европейських цїнах. За останнї дні вони майже нїчого не їли, так їх страхала нечувана дорожнеча харчів на залїзницях.

Жахнулись вони й тодї, як попали на кватирю пані Анелї; такого барлогу їм ще не трапляло ся за весь час їх подорожи. У пані Анелї була кватиря з чотирьох кімнат в однім з тих двуповерхих домів, що заповняли увесь той фабричний квартал. У кожнім домі було по чотири таких кватирі з чотирьох кімнат кожна. Наймала таку кватирю яканебудь людина і вже вїд себе віддавала кімнати на-різно пожильцям, або-ж робочі люде гуртом, спілкою наймали собі таку кватирю. І жило у кожній кімнатї чоловіка по шестеро, а иноді й по дванадцятеро або й більше; траплялось в однїй

такій кватирі до копи народу; кожний мав свою постіль, що лежала просто на долівці — більше ніяких меблів у хаті не було. Бувало, що одна постіль служила на двох: один робив у-ночи, а спав у-день.

Хазяйка кватирі, пані Анеля Юкнін була старенька, мала, блїда, і зморщена жінка. Кватиря її була така брудна, як нігде; надто, опріче людей, вона держала ще у сінях під сходами курей; для них вона зробила з дошок комірку. Пожильці кепкували з хазяйки своєї, що порядок у кватирі роблять курчата: як повиходять люде на роботу, хазяйка напускає у кватирю курчат і вони поїдають там усяку нечисть та нужу; воно і для порядку добре, і курчатам корму безплатного досить.

Пані Анеля зовсім не дбала за своїх пожильців після того, як вони одного разу тяжко покривдили її: вона занедужала була на ломоту і цілий тиждень промучилась тяжко, не могла встати з постелї; а тим часом одинадцятеро її пожильців задумали помандрувати у Канзас і покинули кватирю, не заплативши грошей.

Ось у яку кватирю попали на перший час литовські переселенці; але треба було й за се дякувать Богу, бо в иншім місці могло бути і гірше, і дорожче. Жінок і дїтей пані Анеля помістила у свою кімнату, де сидїла сама з трьома дїтьми.

Юргіс був певний, що на другий день він знайде собі роботу, а може й для Іонаса трапить ся що-небудь і тоді вони, заробивши грошей, зможуть найняти свою власну кватирю. А тим часом треба було якось потерпіти.

Того-ж дня над вечір Юргіс і Она пішли пройти ся і роздивитись навкруги того місця, де їм давало ся оселитись.

Скрізь, скільки оком збагнеш,, тягнулись ряди одноманїтнних понурих домів на два поверхи і тільки де-не-де траплялось порожнє місце з млявою, миршавою зеленю засаджених помідорів. На де-яких порожніх місцях і на вулицях бігали дїти, ганяючись одно-за одним; перевертаючись та пустуючи. Дїтей було дуже багато, аж иноді трудно було пройти чи проїхати вулицею; можна було подумати, що се школярів тільки що випустили зо школи. Але тут нїякої школи не було; се все були дїти робітників, що жили у тім кварталї.

Digitized by Google

Вулиці були тут не-бруковані, кальні, у вибоях та рівчаках; тільки по-під домами були пішеходи. В де-яких ямах стояли калюжи смердячої гнилої зеленої води; у тих калюжах рили ся і шпортали ся дїти, раз-у-раз щось витягаючи з них, а круг них роями лїтали мухи. Скрізь був такий гнилий і тяжко-прикрий дух, що аж у носї крутило. Дух той брав ся з того, що тут скидали смітте і нечистоти з цїлого міста, а дїти шукали там корму для курей. Люде, що жили у тій окрузї, потїшали себе надїєю, що все те колись перегниє і духу тако не буде; пропадуть може тодї й муки. А поки-що було дуже тяжко і прикро там жити, особливо в лїтку, коли сонце пекло і часто дощі йшли.

Недалеко від того місця стояла цегельня; кругом неї скрізь були покопані дуже великі і глибокі ями, з яких добували глину на цеглу. У старі ями також валили смітте, гній та нечистоти і там також копалась велика сила дїтвори. В одній такій ямі було повно гнилої зеленої води, що нїколи не висихала; зимою, як вода замерзала, там рубали кригу і розвозили по містї та продавали таким людям, що нїколи не читали нїчого про заразу та мікробів.

Сонце вже заходило і світило тільки на покрівлї домів. Ті доми тягнулись безконечною низкою геть аж до краю небозводу; стреміли між ними в гору високі чорні димарі фабрик і садив з них хмарами дим; тепер той дим був уже не чорний, а переливав ся на останнїх променях сонця рїжними барвами: і рудими, і сивими, і червоними, як кров. Юргіс і Она довго стояли і дивились на се незвичайне для них видовисько і здавало ся їм, що се якийсь чарівний сон, дивна казка, осяяна їх коханнєм і свїтлими надїями. Тут була для них воля, праця, а може й щастє. Повертаючись до дому, Юргіс сказав Онї певним голосом: „Завтра я піду і знайду роботу“.

III.

У Якуба Шедвіли в крамницї бувало багато народу і мав він чимало знайомих. Був він знайомий і з одним полїцейським, що служив на фабрицї Дургема. Тому полїцейському доручали иногдї підшукувати робочих на фабрику. Якуб надумав звернутись до його, щоб знайти роботу для своїх земляків — коли не для всїх, то хоч для де котрих.

Digitized by Google

Обміркувавши справу, надумали, що треба в сам перед пошукати роботи для старого Антона та для Іонаса. Юргіс був певний, що сам знайде собі роботу.

Воно так і стало ся. Він пішов на фабрику Броуна і простояв там перед воротьми не більш, як пів години. Його здоровенна вдача звернула на себе увагу одного надсмотрщика і він поманив Юргіса до себе рукою. Розмова була коротка.

— Розуміет по анґлїйському?

— Нї, — по литовському. (Юргіс завчив добре те слово).

— Роботи?

Юргіс кивнув головою, що так.

— Робив тут раньйше?

Юргіс показує, що не розуміє. Надсмотрщик на миги показує, як роблять лопатою; Юргіс киває головою.

— Бачиш двері? (надсмотрщик і рукою показує).

— Еге.

— Завтра у сїм годин, — повторяє той трьома славянськими мовами і Юргіс зрозумів його.

— Добре, — дякує він на миги.

Осе і все. Юргіс повернув ся йти; його взяла така радість, що він несамовито крикнув, підскочив на однїй нозї і бігцем, мов божевільний, побіг до дому. Він ускочив у хату з голосним криком: „Є робота! Є робота!“, аж почали його лаяти тї сусіди, що вернулись з ночної зміни і тепер лягали спати.

Тим часом Якуб встиг поговорити зо знайомим полїцейським і той обіцяв знайти роботу для Антона і Іонаса. Сїмя пересенців зрадїла незвичайно, радїв з ними й Якуб і, щоб одсвяткувати той щасливий день, він надумав повести земляків по місту і показати їм все, що є найцїкавійшого. Крамницю він здав на жінку і вони пішли.

Якуб з давних давен жив тут. Коли він тут оселив ся, то ще навкруги був порожнїй степ і багато домів та фабрик ставило ся вже за його памяти. Тож і почував він себе гордо і, показуючи землякам цїкаві місця поводив ся так, мов той пан, що показує гостям свій маєток.

Вони пішли довгою вулицею до скотних дворів. Тудиж таки йшла велика сила людей, що служили на різницях; се були вже вищі служащі: конторщики, писарі та инші,

Digitized by Google

яким можна було приходити на службу пізнїйше; прості-ж робочі мусїли ставати на роботу у сїм годин.

А у повітрі вже лунав той далекий гомін десятків тисяч товару, мов рев і гомін хвиль океану. Наших переселенцїв тягнула туди цїкавість, мов дїтей, яких ведуть, щоб показати їм звіринець.

Перейшовши рельси залїзниці вони побачили загони і обори для товару; вони хотїли роздивитись, але Якуб потягнув їх далї, сказавши, що там буде цїкавійше. Він повів їх по східцях на високу ґалерію з якої вони побачили відразу всї скотні двори. Ті двори займали обсяг землї у скілька верств вдовж і впоперек; вся та площа була подїлена стїнками і загородами і повно там було товару; немов цїле море його, скільки оком збагнути. Товар був прерізаний і всякої масти і всякого сорту: і воли, й телята, і смирні ялївки та корови, з добрими ласкавими очима, і буйні, дикі круторогі бики з Тексасу. Нїколи з роду наші переселенцї не бачили такої несчисленної сили товару, — цїле море товару. Поміж загонами були проходи, передїлені ворітьми. Якуб сказав, що таких воріт було тут двадцять пять тисяч. Люде аж роти пороззявляли з того дива, а Якуб почував себе гордо, неначе се все було його добро. Почував себе трохи з горда й Юргіс, бо тепер уже і він був маленьким цвяшком у тій величезній машинї.

У тих проходах їздили верхами люде, у високих чоботях з довгими батогами в руках; се були купцї-прасоли, що торгували худобою. Тут таки й робив ся торг, на-швидку, у скілька хвилин; сторгувавшись, купцї записували оліївцем якийсь квіток з книжочки тай ішли далї.

(Далї буде).

Digitized by Google

МИХ. МОЧУЛЬСЬКИЙ.

Поезії Стефана Чарнецького п. з. „В годині сумерку“ [1]).

Перша поетична книжечка молодого письменика... Я прочитав її пильно і закрив. Маю бити браво? Менї дуже хотїлось би оплесками повитати молодого поета, але не складають ся руки. Чому-ж? Для мене поезія — то остров, осяяний палким промінем золотого сонця; заквітчаний пахущим білим зіллем, розспіваний піснею казкових птахів; то — остров, де білими стежками ходять душі натомлені житєвими трудами, під зеленими роскішними деревами струшують пил зі своїх крил, із гучних жерел пють цїлющу воду і відходять обновленими, свіжими, сильними. А власне поезія Чарнецького не єсть для мене тим жерелом, із якого моя душа могла-б напити ся цїлющої води. Я знайшов в його поезії чуле серце на красу природи і на дївочу вроду, але я знайшов у нїй і трохи акторства і легкодушність.

Зараз же на чолї книжечки Чарнецького стоїть така пісенька:

Над нами не шумить труба бурливих днїв,
Не гріє сонце нас, ні громів дикий спів;
Безголосно колись торбани покладем —
...І в смутку відійдем...

Невже-ж молодий поет у воріт житя, у воріт поетичної дїяльности так співає? Я не хочу вірити в щирість слів поета. На мою думку — се акторство. Поет іще не зорієнтував ся у великім царстві штуки, не знав до якого гурту співаків пристати і пішов за голосом тих, що люблять ставати на котурни, окутувати ся плащем безпричинового, безнадїйного смутку та легкодушно класти намісь ідей — еротизм.

Автор гарної пісні „І вже на тім падолї слїз, дївчино“... (в редакції „Акордів“), навіяної Беклїнівською картиною „Остров померших“, та инших удатних пісень в родї „Ти щезла скорше“, „Село нудьгує...“, „Місячна соната“, „Там де гора чорна, сумна“ — на хибній дорозї. А шкода і жалко, коли Чарнецький свій лїричний талант тратить на писаню таких пес, як з театральним патосом написана поезійка „Vogûe la galère!“

---

[1]) Видавництво „Молода Муза“, VII, Львів 1908.

Digitized by Google

Я іду... Чорна ніч слонить тїню мене,
Вітер спомини звіє по минї;
Мов скиталець блудний човен мій пожене
Гей на море, на филї, на синї.

Я іду. Чи найду супокійний остров,
Чи забуду, як стріну затише, —
Чи як тїнь піде там в слїд за мною любов,
Менї душу тугою вколише. —

Я іду, я іду... серед бурі огнїв
В вічну тїнь, в забуте . . . .
. . . . . .

або, як розпустна пісенька, живцем перенесена із поетичного зїльника Станїслава Виржиковского:

Прийди сповита в чар гаснучих рут,
Як день конати буде;
Прийди з устами наче маків жмут
Відслони білі груди...
Вколиши душу звуком срібних струн,
В вечірнїй чар привдїйся,
Розжари грудь кровавим блиском лун
Тай... з мрією розвій ся!

Rozkołysz zmysły wonią białych rąk
I szarnych oczu lśnieniem,
Rozpromień usta jako maku pąk
Ust swoich lekkiem drżeniem.
Rozkołysz duszę melancholią łąk
Zalaną mgłą i cieniem,
Miesięczny rozpal jej wśród nocy krąg
I rozwiej się z marzeniem.

На скільки можу вносити з поезій Чарнецького безнадїйний смуток і еротизм, у якім він хоче втопити той смуток (напр. „Eh, vive la vie!“) — породило не дїйсне житє, лише лектура деяких польських поетів, головно Казиміра Тетмаєра, який на початку 90-их років згубив свої молодечі ідеали, попав у безнадїйний смуток, („Melancholja, tęsknota, smutek, zniechęcenie są treścią mojej duszy“...) і почав бажати:

Nirwany, której nic już nie zaboli,
Nic nie ucieszy, w której się powoli
Przechodzi ze snów cichych w nieistnienie.

Ремінїсценції з поезій К. Тетмаєра зоставили свій слїд на творах Чарнецького. Я не буду переводити спеціяльного аналїзу в тім напрямі, покажу лише на прикладї, як поезія Тетмаєра впливає на концепцію і навіть на основні гадки поезії Чарнецького.

Порівняймо дотичні місця пєси Чарнецького „В беззьвіздну ніч“ з відповідними місцями сонету К. Тетмаєра „Halucynacya“.

Digitized by Google

. . . . . .

Мов степ глухий, далеке, темне море,
На шибі сьвітло ломить ся тремтяче;
Судно без керми чорні филї поре,
На скелї мева вмирає і плаче...

Блїдавий блеск облив дрімучі филї
І струя сьвітла на судно упала:
Дві монахинї голови схилили;

Мертва дївчина біля них лежала...

Пливе судно безголосно водою,
Весло не плеще, филя задрімала;

. . . . . .

W miesięcznej pełni srebrzystym fosforze,
Ponieskończonej wód ciemnych roztoczy,
Łódź sennem wiosłem powoli się toczy
Wędrując kędyś samotna przez morze.

Na jej dnie, padłszy miękko jak na łoże,
Naga, w księżyca mgławicy przeźroczej,
Na wznak z milcząco zamkniętemi oczy
Leży kobieta. Łódź płynie w bezdroże...

Рами поетичної картини Чарнецького (початкова й кінцева строфа починається: „Бувають сни такі тяжкі, утомні...“), як бачимо, — власні, але основа сеї картини запозичена у Тетмаєра.

„Менї впали в око ще дві анальоґії — хоч у меншім ступнї як у першім випадку — а то між сонетом Чарнецького „При водопадї“ і „Ґуцульскою пісню“, а пєсами Тетмаєра „Potok symboliczny“ і „Ku mej kołysce“:

Куди сповершені, ґранїтні, горді стїни
І смерековий лїс у вічній млї дрімучий —
В провалинї страшній, у темних борів тїни,
Мов срібнолентий вуж — там повзе Прут ревучий.

Глянь в пропасть, звідкіля той дикий рев несеть ся,
Де филя з лускотом в безодню поринає,
Де бовван на стрімкій підводній скелї дреть ся.
І береги — піни завоями вбирає,

W skrzesanych turni rozpadlinie,
W zawrotnej wysokości skalnej,
Szumiący, bystry potok płynie
Niedosłyszany, niewidzialny.

Szumi i pędzi — i z urwiska
Przez głaz, co góry z sobą skuł,
W otchłań się czarną srebrny ciska
I leci bez pamięci w dół.

Digitized by Google

. . . . .	Fala za falą rwiè się, pieni —
	. . . . .
Мою колиску шум смерек пестив	Ku mej kołysce leciał od Tatr
І Прута шуми;	O skrzydła orle otarty wiatr,
Понад колибу зимний вітер вив	O limby, co się patrzą w urwisko
Розбільні думи.	Leciał iszumiał nad mą kołyską.

Повисші порівнаня торкають ся концепції згаданих творів Чарнецького; тепер подивим ся як похожі на себе оба поети що до своїх анальоґічних пісень зогляду на основну гадку.

Вчитель К. Тетмаєр співає. Ученик Чарнецький вторує йому.

Feśli najwyższem szczęściem zapomnienie,	Eh, vive la vie! Нехай заграе сьміх
Bezwiedza i niepamięć własnego istnienia,	В огню керви жите нехай порине,
Toś ty jest szczęściem szczęścia, ty co dajesz	Проч сум з чола! Туди, де море втїх,
Omdlenie duszy i omdlenie zmysłom	Де забуте... В одній шумній годинї
I myśli kładziesz kres upajający,	Переживем терпіня днїв усїх:
Miłości.	Нехай заграе сьміх!
	Eh, vive la vie! Най пісня рвесь пуста!
	І струями най шумно ллють ся вина;
	Ти нахили вишневії уста,
	Ах, ти у пристрасні обійми йди, дївчино,
	Най злучить нас на хвилю гра пуста.
	Гей нахили уста!..

Зіставивши побіч себе пєси Чарнецького з відповідними пєсами Тетмаєра я, здаєть ся, наглядно зілюстровав на живих прикладах і підпер своє твердженє, що безнадїйний смуток і забутє того ж смутку в любовнім одурі — то не плід обставин житя Чарнецького, не щось таке, що орґанїчно зросло ся з його душею, а навпаки, що той безнадїйний смуток і забутє його в любовнім одурі, — то лише намул, який остав ся по лєктурі творів Тетмаєра та його учеників, то лише ржа, яка покрила талант Чарнецького, з якої небавом він повинен очистити ся і зірвати ся до власного лету.

На творчість Чарнецького вплинули ще — на скільки зараз же міг я сконтролювати — крім висше згаданих — такі польські поети:

Digitized by Google

По бурі.

Притихла буря... Низько над землею,
Тягнуться хмари втомлені, понурі;
Сонце сховалось під сіру кирею,
Хати здрімались задумані, хмурі...
. . . . . .
І тихим зойком в лісі понесеться
Та серед яру темного сконає.
І знов так тихо, як в серці по бурі...

Не йди від мене.

Не йди від мене ти, що все сіяла
На небі мого щастя як проміння зоря,
Диви: найкращі цьвіти доля потоптала
І стежку заступили темні тіни горя...
Не йди! . . . . . .

Не жду спокою!...

Не жду спокою! Бурі жду,
Щоби заграла громом;
Най оловяним звоем хмар
Над моїм стане домом...

В. Пержиньский

Po deszczu.

Trzy dni deszcz padał. Nisko ponad ziemią
Wloką się białe, wycieńczone chmury.
We mgłach las stoi — milczący, ponury.
Gałęzie do pni tulą się i drzemią.
. . . . . .
A czasem jeszcze porwie się z oddali
Wicher i jękiem po drzewach uderzy,
I liście deczczem z pereł rozkrzysztali.

Віктор Ґомулїцкий.

Nie odchodź!

O! nie odchodź odemnie ty, coś stała zawsze
Na straży moich marzeń, jako gwiazda złota!
Patrz! dni coraz chmùrniejsze, niebo coraz łzawsze
I coraz wiecej cierni na różach żywota...

Or — Ot

Fragment.

Nie pragnę ciszy! ehcę walki, chcę burzy,
Która gromową symfonią wybucha!
Niech mi swe szpony w młodą pierś zanurzy,
Niech trawiąc ciało wyolbrzymi ducha...

Для характеристики, в якій мірі Чарнецький залюблений у польських поетах, додаю в кінцї, що у своїй збірцї подав він перекладом твори Ґодлєвского, Марії Вольскої (D-mol) і Пєтшицкого.

Іще на одно позволю собі звернути увагу поета: наголошуване слів не всюди у нього українське і наслїдком чого ритм буває у нього часто неправильний; мова заснїчена у нього польонїзмами (безвідно — bezwiednie, слонити — słonić, в розжаленя го-

Digitized by Google

дину (w rozżaleniа godzinę) нам. в годину жалю, повійний — powiewny, бров (sing.) — brew, москалїзмами (мрак нам. мряка, імла; стон нам. стогін і проч нам, геть); безпотрібними неольогізмами (розбільний, зазірні, засьвіти, смерк) та в невластивім значіню вжитими словами (табор овець нам. отара овець; мріти — mrzeć нам. мріяти) — і наслїдком того поезії тратять часто на красї та блиску.

МИКОЛА СТРИШИНСЬКИЙ.

Даваймо жить! Покиньмо сум!
Кайдани рвім, ламаймо ґрати!
Ми молоді, — берімо ж все,
Що дасть життя, що зможем взяти!
Даваймо жить, і геть нудьгу, —
Доволї слїз уже лило ся!
Чи ж за слїзми покращав світ?
Чи сонце правди зайняло ся?
До працї ж всї, брати мої:
Віддаймо сили для громади!
Чи може спать? А иньші хай
За нас терплять, шукають ради?
І щож, коли свободи стяг
Замає високо над нами
Ті иньші скажуть: сором вам,
Що не стидались буть рабами?
І запитають всїх: ти жив?
Твоя душа кохать уміла?
В тобі не вянув квіт надій?
Тобі була свобода мила?
Що скажем ми?. Даваймо ж жить!
Померším спокій і могила,
А нам життя! Ми мусим жить!
Ми молоді, за нами сила!

Digitized by Google

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

З українського життя.

Де-кілька слів про урядову боротьбу з лихом народнім. — Переселенський рух на Вкраїні. — Еміґрація з України.

В перший книжці журналу ми помянули про одно найтяжше лихо в нашім суспільно-політичнім життю — а саме про те, що так звані „государственные люди“ офіціяльної Росії, ходючи коло державних справ, в протязі всієї історії бюрократичного правування Росією, ніколи здаєть ся або ж дуже рідко не сягали думкою до перших і справжніх причин того чи иншого лихого явища в житю народнім. Звичайно бувало та й тепер так воно ведеть ся, що те чи инше лихо народжуєть ся на світ й зростає, а на його ніхто й не зважає аж до того часу, поки воно не прийме розмірів великого лиха і не почне вже загрожувати великою небезпекою. Тоді починаєть ся боротьба з ним. Тисячами розлітаютъ ся в одну мить по всій країні офіціяльні „прикази“ в котрих „предписывается немедленно принять рѣшительныя мѣры“ та „неуклонно исполнять“ те й те. І аґенти власти починають виконувати „предписанія“ вищого начальства. В такім способі боротьби бюрократичного уряду з тим чи иншим народнім лихом завжди було і зараз є дві найголовнійші хиби: боротьба завжди провадить ся невміло, без сістеми, навмання, по однім канцелярськім шаблоні, — се одно; а друге, — що борють ся тілько з явищами того чи иншого лиха і ніколи — з одною причиною його. Наслїдки від такої системи боротьби зо всяким лихом — як що тільки брак системи можна назвати системою, — виходять вельми сумні. Російські будівничі державного орґанізму навряд чи спроможуть ся покликати ся хоча на один приклад, котрий би посвідчив, що їм пощастило запобігти якому небудь лиху, що загрожувало народньому орґанізму або вигоїти сей орґанізм від якоїсь соціяльної хвороби. Навпаки, тисячами фактів можна довести, що всї без лїку й числа хороби й болячки, котрі тепер ятрять ся на державнім орґанізмі Росії, прокидали ся й зростали „безпрепятственно“, дарма що канцелярії „въ самоскорѣйшемъ времени“ розсилали циркуляри і накази, щоб викоріняти їх „неукоснительно“ і „всемѣрно“. Болячки прокидали ся одна по

Digitized by Google

одній; одну по одній роскидало їх по всім орґанїзмі народнїм; одна викликала другу або цїлий гурт споріднених між собою лих та бід. Се перший наслїдок бюрократичних способів боротьби з бідою та лихом народнїм. Другий наслїдок той, що боротьба така, окрім своєї нездатности запобігти лиху, ще до того і обходить ся непомірно дорого, нарештї третя найголовнїйша шкода від такої боротьби, — се деморалїзуючий вплив її і на саму власть і на народ. По прикладу ходити далеко не треба. Того разу ми між иньшим згадали про неврожай хлїба на Вкраїнї і про голод. Сього разу нам знову спало на думку се велике лихо народне, що впало геть на всю Україну. До неврожаю хлїба в минувшім роцї ще й осїнь трапила ся така суха, що люде здебільшого не сїяли озимини. Не вважаючи на те, що зараз функціонує дума, ми не знаємо нї справжнїх розмірів неврожаю в минувшім роцї, нї певних відомостей про нове лихо, що безперечно насовуєть ся на нас і незабаром прокинеть ся, хоча преса увесь час невгаваючи, з самого початку осени і до останього часу, твердить про те, що народ гине від голодування і тяжких хвороб, що породило се голодуванне. А тим часом неофіціяльні звістки промовляють дуже сумні речи. В самім кінцї місяця грудня до комітету громадської запомоги голодним у Москві надійшли вісти, що в Полтавщинї озимина пропала геть; на Волини Поділлю, Київщинї, Херсонщинї, Катеринославщинї, Чернигівщинї, Бесарабії, Донщинї, Кубанщинї і на всїм північнім Кавказї, а також і Таврії озимина зовсїм плоха: в трьох напр., провобічних ґубернїях добрі $^2/_3$ частини її загинуло геть. А скілько ж то її уцїлїло можна догадати ся по тім що в сих трьох ґубернїях, як і в так званих „малороссійских“ ґуб. $^1/_2$ поля в хлїборобів лишила ся незасїяною. Сї відомости стоять у повній згоді з безлїчю дописів по ґазетах із ріжних кутків України про той сум тяжкий, що оповив всюди селян хлїборобів, про ту нужду в хлїбі, що терпить скрізь село і про тї страшні примари голоду, що повисли над селами по всїй Україні.

Ось, напр., кореспондент з Катеринополю на Київщинї сповіщає, що з 3900 дес. поля катеринопольці обсїяли тілько 30—40 дес. та й на тих майже нїчого не посходило. Селяне — додає кореспондент — зовсїм і руки опустили, не знають, чого можна сподївати ся на той рік, коли й тепер вже в багатьох нема чого їсти і немає чим палити [1]).

[1]) „Рада“, ч. 226.

Digitized by Google

Дуже яскраву і докладну картину що до становища села і настрою селян хліборобів подає кореспондент „Ради“ з Радомиського повіту на Київщині. „Сумно дивити ся, — пише він — на поля, котрі звичайно в сю пору вже зеленіють, а тепер вони скрізь стоять сірі, або чорні... Земля висохла, немов камінь і її не бере ніяке рало. Всі селяне страшенно стурбовані, ждуть дощу, правлять молебні, але нічого не помагає... „Голоду треба сподівати ся на той рік, та ще й великого голоду“ — голосять селяне[1]).

Далі кореспондент дає загальний малюнок селянських вжитків у минулім році. Вже по весні, як видко стало, що на врожай надія плоха, ціна на хліб сильно підняла ся вгору: за пуд борошна платили 1.60—1.80 коп. А як роспочали ся жнива, то заробітня плата впала так низько, що доводило ся працювати як раз тиждень, щоб заробити на пуд хліба, бо робітникови платили по 25—30 коп. в день. Але й за таку злиденну плату люде через неврожай не знаходили собі заробітку. Молодші йшли шукати заробітків на стороні, але й там їх не знаходили; старі лишали ся дома і щоб прокормити сяк так сімю, спродували за безцінь все, що тілько можна було продати: коней, корів, свиней, овечок; инші рубали деревину на своїх гайках і спродували її також за безцінь: хуру дубини продавали по 60 коп. Кінчає кореспондент свого листа звичайного для теперішніх часів скаргою на те, що „скрізь розвели ся крадіжки, а по деяких місцях орудують навіть цілі злодійські ватаги, як от у Брусилові то що. По всім повіті не переводять ся до того ще й усякі пошести та хвороби: тиф, кір, віспа, шкарлятина і т. ин. добро“ [2]).

Такі точнісінько вісти йдуть з усіх кутків України і ми не станемо втомляти читача цитатами із дописів, хоча по їх і зустрічаєть ся чимало цікавих подробиць. Але загальний малюнок становища сучасного села скрізь більш — менш однаковий. Та й не для того ми тут зняли розмову, щоб дати докладну картину становища сучасного села. Як що ж згадавши про се скористували ся з згаданої коресподенції, то зробили се для ілюстрації загального малюнку, котрий і без того всім добре відомий. Розмова ж наша йде про те, що бюрократичні способи боротьби з лихом народнім ніколи не досягають мети, дорого обходять ся і нарештї деморалізують і аґентів власти і самий народ. Як відомо вже з давніх давен,

[1]) „Рада“, ч. 227.
[2]) „Рада“, ч. 227.

Digitized by Google

в жадній країні не буває так часто недороду хлїба або й просто голоду як в Росії, дарма що Росію прозвано в підручниках ґеоґрафії „житницею Европи“. Статистика неврожаїв показує нам, що в Росії останнїми двома столїттями неврожаї хлїба офіціально посвідчені, трапляють ся що 5 — 7 років, а то й частїйше. Як що-ж ми згадаємо, що на офіціальне посвідченнє неврожаїв і голодуванння в Росії за старих порядків, — котрі істнують і по сей день, — уряд згожуєть ся дуже неохоче і посвідчує їх тодї, коли вже не можна далї крити ся з лихом, то можна сміливо сказати, що неврожаї і голодуваннє з давнього часу стали в Росії хронїчною хоробою, котра нїколи й не виводить ся. Тим часом ми не можемо покликати ся, хоч би того й хотїли, на жадний заход нашого уряду, котрий би направлений був на те, щоб якось запобігти сьому лиху, попередити його, вжити якіхсь заходів, щоб його відвернути від країни, або коли вже сього не можна зробити, то хоч принаймнї вигадати міцну й сталу орґанїзацію запомоги селянському люду під час неврожаїв голоду. Навпаки, ми бачимо, що уряд доклав ще своїх рук до того, щоб і ту мало здатну і мало пристосовану до дїйсних умов життя орґанїзацію способів запомоги людям, що істнувала попереду, зробити зовсїм нездатною нї до чого і повернути її в нївець. Ми не будемо спиняти ся тут на критиці законодатних норм і сучасної орґанїзації запомоги голодним, бо те і друге відоме добре всїм, а коли б кому з а б а г н у л о с я довідати ся про се, то радимо для сього прочитати хоч би статю д. Просвітянина ч. ч. 9 і 10 „Ради“ за сей рік. Що ж до другої хиби в тих способах боротьби з голодом, яких вживає наш уряд, тоб-то непомірної дорожнечі їх, то для сього доволї буде пригадати, що за останнї 15 років на запомогу голодним казна витратила без малого 400 мил. карб. Як що ж полїчити те, що втрачає народ через голод хоч би на тім, що мусить за безцїн збувати иноді зовсїм все своє добро, аби не вмерти з голоду, а потім на тім, що йому звичайно доводить ся двічи а то і тричи більше повертати казнї проти того, що він взяв в неї, бо дають йому хлїб по тій цїнї, що стоїть на хлїбі під час голоду, коли він дорогий, а народови доводить ся вертати запомогу тодї, як хлїб вродить і коли він буває дешевший иноді двічи проти попереднього, коли доводить ся продати два пуди нового хлїба, щоб заплатити за один пуд, що взято було торік не борг, — коли, кажемо, — зважити се все, то дорожнеча таких способів боротьби з голодом і запомоги голодному люду збільшить ся ще в кілька разів і наблизить ся до

Digitized by Google

справдешніх розмірів своєї реальної дійсности. Зрештою можна сказати, що як би уряд за сї останнї 15 років витратив згадані 400 мил. на боротьбу з голодом, не тодї коли голодна смерть зазирає вже милїонам люду у вічі, а заздалегідь щоб підняти культуру в країнї, то напевне народ не гинув би з голоду так як він гине зараз.

Що до третьої шкоди — деморалїзації аґентів власти від найвищих до найнизших за такої сістеми запомоги, то доволї пригадати свіжу Гурко-Лїдвальську епопею, щоб не тратити зайвих слів на арґументацію висловленої гадки. Ми тілько зазначимо тут, що коли говорять про деморалїзацію представників власти, то звичайно мають на увазї тілько один бік справи — спокусу „змішати“ иногї скарбові грошї із своїми власними, або взагалї „неосторожное и легкомысленное отношеніе“ що до їх. Але не в сїй тілько можливости (кажемо „можливости“, бо може навіть трапити ся й таке, що кожна копійка піде на дїло, як не трудно уявити собі таке чудо) лежить джерело деморалїзації. На нашу думку на власть має деморалїзуючий вплив той факт, що вона виступає в таких випадках в ролї „благодїтеля“, а окрім того, дякуючи прислужникам своїм, котрі при сїй нагодї не забаряють ся окружити її ореолом надзвичайної людяности і доброго серця і наввипередки возвеличують її, вона й сама починає ставити собі в заслугу те, що опікуєть ся голодним людом, забуваючи, що се її прямий обовязок, і що добродїйства тут не має і на шаг. Тим часом власть іменно призвичаїла ся так дивити ся на запомогу голодним, як на акт особливої милости і через се їй і на думку нїколи не спадало, що їй треба за кожну витрачену копійку рахунок народови скласти. Що до деморалїзації народа, то його безпорадність, брак ініціятиви й самодїяльности, нездатність до орґанїзованих способів боротьби з кожним лихом, що трапляєть ся у життю, — звичка завжди і у всїм здавати ся як не на волю божу то на ласку начальства, на те, що „казна дасть, казна поможе“, — все отсе може служити за найкращого показчика деморалїзуючого впливу запомоги в такій формі, до якої призвичаїв ся за свій вік народ.

До самого останнього часу народ наш знав єдиний спосіб боротьби з усякою бідою — переселенне. Недостача землї, часті неврожаї і споріднені з сими двома лихами всї инші лиха й біди, спонукали його до переселення. В мандрівці у далекі краї виявляла ся, здаєть ся, уся самодїяльність нашого темного, пригнїченого

Digitized by Google

нуждою й безправного селянина. Ся самодіяльність прокинула ся тепер з особливою силою. Викликали її і нужда в землї, і зруйновані надії на порішеннє земельного питання в думі і аґітація урядова. Ми не маємо зараз під руками певних статистичних цифр, що свідчили б інтензивність переселенського руху з України, про те щоденна хронїка по часописях південної частини Росії дає багатий матеріял що до сили й розмірів його. Рух сей зняв ся високою і широкою хвилею, котра захопила десятки тисяч родин і понесла їх в далекі краї шукати кращої долї. Читачеви нашому нї для чого нагадувати тут про ті окремі факти і епізоди, що трапляли ся що-години на тлї сього стихійного руху. Та й місця в нас бракує для сього, бо переселенському руху з України в звязку з полїтичними подіями за останнї роки треба присвятити спеціяльну моноґрафію. На сей раз ми спинимо ся тілько на однім фактї чималої ваги і цїкавости. Відомо, що як розпочав ся переселенський рух по селах, то великоземельне панство зустріло й привитало його з великою радістю. Деякі земства, що колись вважали ся за огнища а то й мало не за фортеці лїберального руху, перевернувшись тепер на фортеці отвертого реакціонерства і запеклої ворожнечі до ідей навіть поміркованого демократизму, пішли радо на зустріч сьому рух, і намірили ся надали йому орґанїзовані й сталі форми. Полтавське земство вело в сїм дїлї перед: воно одряжало спеціяльних аґентів до Сибіру, на Амур й до Середньої Азії, споряжало партії ходоків то-що, — одно слово старало ся стати люду у пригодї чим тілько можна, аби він рушав на нові землї. Під кінець року, коли вже більш-менш вияснили ся результати переселенського руху за минулий час, з ініціятиви харьківського земства скликано було у Харькові краєвий зїзд в справі переселення. На зїзд постановлено було запросити представників од ґуберній, по яких живе однаковий люд і які мають однаковий характер хлїборобського промислу. Харьківська земська управа запросила з Херсонщини, Харьківщини, Полтавщини, Черниґівщини і Катеринославщини предсїдателїв або натомість членів ґуберських і повітових управ, земських аґрономів, інспекторів сельського господарства, представників од земельних комісій, як досвідчених осіб, що багато працювали і добре знають справу переселення. Бюро зїздове склало таку проґраму: 1) повідомленнє агронома полтавського земства д. Соколовского про свою поїздку в степову країну Азіятської Росії для огляду земель і виясненнє придатности їх для переселення з України; 2) пересе-

Digitized by Google

ленська орґанїзація полтавського земства; 3) сучасне становище справи переселення і чого їй бракує: а) порядок здобування дозволу на переселення; ходоки, вибір районів; б) ліквідація майна переселенців; в) переїзд переселенців і орґанїзація допомоги у дорозї; г) розселенне на нових місцях і 4) проект краєвої земської орґанїзації в справі переселення.

Иншим часом такий зїзд з такою програмою безперечно за цїкавив би і геть-то громадянство й пресу. Під теперішні ж часи він одбув ся якось зовсїм непомітно. Стало ся таке тому, що поперед усього справа, велика й важна сама по собі, під теперішні часи здаєть ся хоч і не дрібною, а все ж таки не першорядної ваги, потім — і громадянство і преса байдужним оком поглянули на неї ще й через те, що до якого б рішення зїзд не прийшов, однаково з сього користи мало буде, бо таку важну справу можна як слїд розвязати тілько тодї, як що розвязані будуть відповідно до вимог часу і сучасних потреб житя инші важні справи й питання, од яких залежатиме вже розвязанне й сїєї справи, і нарештї зїзд відбував ся як раз під час виборів, в початку жовтня, коли людям, найбільш заінтересованним в переселенню, було не до того. Ба й справдї, на зїзд прибуло гуртом всього 40 чоловіка та й ті подїляли ся так: представників земств було всього 15, земського так званого „третього елементу“ (земських аґрономів, статистиків) — 12 і нарештї — 12 представників по справах земельних од уряду... Як бачимо — „гора породила мишу“ — як то кажуть. В той час, коли йшла ще тілько підготовка до зїзду, можна було сподївати ся — і ми певні були в тому, — що хоча на сьому зїзді толку і не буде, як не було його, на приклад, на прославленному зїзді земських дїячів, що одбув ся зараз по роспуску другої думи, про те думало ся, що великоземельне панство голосно відгукнеть ся на заклик обміркувати гуртом справу, котра так гостро його зачіпає. Адже на розвязанне земельної справи за помічю переселення покладались такі великі надїї, що полтавське панство напр., гадало порішити його в одну мить. Земство обрахувало, що як би знайшов ся десь, у якійсь блягословенній стороні клапоть вільної землї завбілшки в 4 міл. десятин, котру можна було б... не думайте, що купити, нї, а так взяти, та спровадить з Полтавщини одразу 200 — 300 тис. безземельних мужичків, то тодї можна було б до якогось часу спокійно спати. По такому обрахунку полтавське панство, не довго думаючи, одрядило позаторік до степової країни Азії спеціальну експедицію, щоб довідати ся, чи неможна одтяти в Киргїзів сї 4 міл.

Digitized by Google

дес. земельки, однаково вона їм непотрібна, а у полтавських мужиків он-яка велика нужда в їй. Експедиція поїхала і обїхавши Семиріччє та Турґайську і Уральську країни, вернула ся до Полтави і росповіла, що надії на „експропріацію“ 4 міл. дес. землї у Киргізів хоч би й з добродійною метою, щоб наділити нею безземельного полтавського мужичка, — даремні. Але експедиція, блукаючи по азіятських степах, згаяла часу не місяць і не два і одповідь дала полтавському панству довго перегодя. А тим часом чутка про вчинок полтавського земства, поки не вернула ся експедиція, здав ся панам сусіднїх з Полтавщиною ґубернїй, дуже мудрим і гарним. Натуральна річ, що думка про краєвий зїзд в справі переселення повинна була лїтати в повітрі. Треба було комусь тілько піймати сього птаха. Його й піймало найближче земство Харьківске і скликало краєвий зїзд. Але поки той зїзд було уряджено, експедиція вспіла повернути ся до дому і розвіяла надії на киргїзькі землї. Тим то й зїзд вдав ся такий химерний та малолюдний.

Не вважаючи тим часом на се, він всеж таки був цїкавий.

Поперед усього орґанїзатори зїзда, щоб не прийти до приїжих з пустими руками, повинні були зібрати потрібні матеріяли що до переселення з України і дати їм лад. Се перша і чимала заслуга земців-орґанїзаторів зїзда. Матеріяли сї довели, 1) що Україна постачає найбільше переселенців; 2) що переселенці обірають для посїлків такі місця, щоб вони були підходящі до місцевости тієї країни, з якої вони вийшли; 3) що придатних до переселення земель мало; 4) що на кожну сїмю треба щоб було готівкою що найменше як 300 кар., щоб вона мала змогу осїсти ся як слїд по хазяйськи на новому місцї.

Степові ґубернї, по яких лїса налїчують всього 8% — тобто: Полтавська, Харьківська, Катеринославська, Херсонська, Таврическа, Вороніжська й Курська, — постачають найбільше переселенців: на кожних 1000 переселенців зо всієї Росії з степових ґуберень припадає 431,2; з лїсо-степових, де лїса налїчують 12—24% — як от: Київщина, Чернигівщина, — на 1000 приходить ся 306,8 переселенців і нарештї з лїсових, по яких є лїса од 24 до 75%, — переселенців на кожну 1000 припадає 206. Таким чином найбільше йде народу на переселення з України. І справді, за останнї десять років переселило ся з Полтавщини 92.372 д.; з Черниговщини — 63.472 д., з Харьківщини — 43.651 д. і з Київщини — 30.879. На долю перелїчених ґубернїй припадає 40% переселенців з цїлої Росії. На переселенне найбільше йдуть

Digitized by Google

безземельні і малоземельні; так воно, безперечно, й повинно бути, але й тут цікаво буде, на нашу думку, подати невеличку цифрову табличку по Полтавщині, щоб було видко, при яких же саме достатках люде рушають в далекі невідомі краї:

безземельних	21,8%
тих, що мають не більш як 1 дес.	22,6
„ „ „ „ 1—3 дес.	40,6
„ „ „ „ 3—6 дес.	12,4

Таким чином, як бачимо, мало не 50% переселенців складаєть ся цілком з безземельного люду, котрий рушає з дому тілько з своїми злиднями, зовсім без грошей. Отже не дивина, що % тих, що повертають ся до дому, а також тих, що мусять кидать свою землю і йти у найми до заможних тубольців що року все зростає.

Взагалї переказують, що т. зв. „третїй елемент“ земський, котрий і був „паном“ на зїздї, поклав чимало своєї працї коло справи переселення і обробки матеріялу, що тичить ся до неї. Найвидатнїйші дослїди були ось які: д. Соколовського „О природныхъ и хозяйственныхъ условіяхъ переселенческихъ районовъ наиболѣе соотвѣтствующихъ условіямъ Украины“, д. Жилкина: „О причинахъ переселенія и пересенцяхъ Харьковской губ.“, Оленина-Гюненко: „Отрицательныя стороны переселенческаго дѣла“ та ин.

Не спиняючись на сих розвідках, ми зазначимо деякі цікаві моменти, що трапили ся на зїздї. Поперед усього кидало ся всїм у вічі те, що зїзд, виміряний, як то кажуть, „на широку ногу“, при міцній і вельми „благосклонній“ підтримцї центрального уряду, котрий мало що не вчора ще земцям й думать навіть забороняв про якесь там втручанне в „його“ справу, а тих, що вспоминали ся про се, вважав за „отъявленныхъ либераловъ“ і небезпечних людей, — що сей зїзд з першого і останнього дня одбував ся під дивовижним гаслом: „переселеніе не рѣшаетъ аграрного вопроса“. Таку заяву, одкриваючи збори висловив насамперед голова харьківської земської управи, кн. Голицин; се саме проказували за ним инші члени краєвого зїзду; нарешті представник центрального уряду д. Глинка од імени уряду заявив, що уряд залюбки піде назустріч всїм заходам земства що до улаштовання справи переселення, а надто тодї, як що „взгляды земства на этотъ предметъ сойдутся со взглядами правительства... А взглядъ правительства таковъ, что переселеніемъ немыслимо рѣ-

Digitized by Google

шить аграрный вопросъ“ [1])... Така заява з боку уряду тому, що одказав про земельну справу д. Горемикін першій думі, і що за ним вже двічи — в другій і третій думі — говорив д. Столипін з кн. Васильчиковим і по тих заходах, що в протязі останніх двох років вживав уряд, щоб підняти рух до переселення, а з боку земців-поміщиків по тому, з якою радістю вони вітали сей рух і скільки рук і праці доложили, щоб його пропаґувати, — повинна була здавати ся більш ніж дивною. І через се якось трудно, кажуть, було поняти віри в її щирість.

Був ще один дуже цікавий момент під час, коли зїзд обмірковував пункт про значінне переселення в життю держави і про ті ріжні перешкоди, що стоять на шляху і не дають йому ходу, а надто та всім добре відома „несогласованность вѣдомствъ“, що ворогуючи між собою, зводять свої рахунки і шкодять справі переселення, тим часом як і без сього дають ся добре в знаки всякі инші пригоди, як наприклад, ворожнеча до переселенців тубольців. Представникам урядовим доволї скоро пощастило переконати земців, що „несогласованность вѣдомствъ“ хоча й трапляла ся, та проте вона справі багато не шкодила, нарештї — сей бік справи можна полагодити, а от що до „противодѣйствія“ тубольців, то нелегко було справить ся. Більшість земців ніяк не спроможна була втямити, і з якої то речі тим тубольцям-Киргізам і всякій иншій наволочі азіятській „противодѣйствовать“, коли в їх беруть землю для мужиків-Полтавців, чи Киян, чи Катеринославців і чого то переселенцям иноді доводить ся, як оповідав д. Оленин-Гюненко, вступати в бій з тубольцями і провалювити їм голови та обривати уші. Така нетямучість земців примусила одного із членів зїзду повести розмову не манівцями, а навпростець. „Зачѣмъ вы хотите, — мовив він, — вставлять въ свои постановленія замѣчаніе о противодѣйствіи со стороны туземцевъ? Развѣ это не нормальное явленіе? Развѣ есть люди, которые имѣя много земли, уступили бы ее даромъ не имѣющимъ, безъ сопротивленія? Если вы хотите указать, что этимъ затрудняется колонизація, то вѣдь дѣйствительныя попытки въ этомъ направленіи приводятъ къ тому, что туземцы отступаютъ „съ отрѣзанными ушами и носами. Если же это мотивъ землеустройства, то я боюсь его, такъ какъ хорошо знаю, чѣмъ закончилось это землеустройство въ отношеніи Башкиръ“ [2]).

[1]) „Товарищъ“, № 391.
[2]) „Товар.“ № 399.

Digitized by Google

Але коли сьому ораторови довело ся вбивати в тямки таку просту річ, як те, що навіть в Киргізів чи в Башкирів не можна „экспропріировать“ земельку, хоч би вона була в їх у „безсрочномъ пользованіи“, а особливо тому, хто так рішуче обстоює за прінціп „неприкосновенности“ своєї власности, то одному з представників центрального уряда випало повторити відому біблейську історію про пророка Валаама з його ослицею. Він доводив земцям, що в азіятських степах Росії відбуваєть ся тепер перехід форм народно-хазяйського життя; люд кочовий перевертаєть ся на осїлий і починає пороти землю. Сьому процесови, а вкупі з ним і переселенню найбільші перешкоди чинять киргізські феодали. Вони обстоюють феодальний лад, бо він їм користний, дарма що достатки місцевого люду од переселення збільшують ся, бо більше землї йде під оранку, а через се заводить ся більше домашньої скотини, розвиваєть ся скотарство і т. ин. Але киргізські феодали, як і всякі инші, стоять на ґрунтї своїх класових інтересів, котрі завжди стоять в суперечцї з інтересами широких мас народа, не хотять поступати ся ними і чинять перешкоди переселенню. Ми не знаємо, без сорому признаємо ся в тому, бо нам не доводило ся досліджувати економіки і форм народньої господарки в степах російської Азії, чи й справдї воно так, як казав представник мінїстерства, але коли воно так, то що повинні були думати і почувати полтавські, харьківські, катеринославські й инші феодали, бачучи перед собою Валаама з його промовляющою ослицею, що послала бюрократія.

Нарештї не можна не згадати і про той загальний висновок, до якого прийшов зїзд що до переселення в тій формі, в якій воно провадило ся і провадить ся й зараз. Зїзд повинен був признати, що „хаотическое, неорґанизованное — оно кромѣ растраты и безъ того слабыхъ народныхъ силъ, ничего не можетъ дать“.

Представник центральної власти на зїздї виклав перед членами його проґраму урядову що до упорядкування і орґанїзації переселення. Од імени уряду він заявив, що уряд згоден буде скинути з себе на земство всю ту частину роботи, котру можна зробити на місцї, тоб-то: повідомлення людей про усякі справи що до переселення, поміч при лїквідації майна і піклування про переселенцїв в дорозї. Що до законодатної ініціятиви в справі переселення, складання законопроектів і нарештї всїєї роботи коло одводу і межування земель, — то все се центральна власть візьме на себе. Хто ж повинен ошікувати ся переселенцями по приїздї їх

Digitized by Google

на нові землї, — сього питання зїзд не розвязав. Льоґіка річей промовляє за те, що се дїло доручити орґанам місцевого самоврядування, але представник урядовий не сподївається ся, щоб се стало ся, через нахил азіятської частини Росії до сепаратизму.

Чи мати-ме сей зїзд якісь реальні наслїдки, чи нї, — не вгадати; швидче всього можна сподївати ся, що нїяких, і все лишить ся як і було, а тим часом безземельний люд густими лавами суне в далекі краї, шукаючи вільних земель і кращої долї. За минулий рік за межу европейської Росії, як відомо, перейшло близько коло 500 тис. народа.

До самого останнього часу і уряд і громадянство і преса стежили очима за переселенським рухом селян на схід, бо в той бік прямувала його найбільша маса, що ж до заходу, то в сей бік нїхто не повертав очей, хоча не можна сказати, щоб з Росії до Захолу не було стежок, втоптаних еміґрантами. Були вони, але їх втоптували майже виключно Жиди. Дїло ставало на тому, що орґани жидївської преси занотовували цифри еміґрантів от і по всьому. Урядови до сього мало дїла було, що ж до суспільства, то більшість його твердо вірувала в те, що Жиди несуть кару, котру наложив на їх сам Бог, розсївши їх по усїй землї, бо як би Жидам не було призначено такої покути, то з якої речи їм треба було-б такий світ мандрувати. Тілько в ряди-годи, коли по великих погромах, Жиди починали сотнями й тисячами втїкати до Америки, проґресивні орґани російської преси обізвуть ся з поводу свіжого факту і обережно констатують його. Через се довгий час якось нїхто не помічав другого факту, що стежками до Заходу, втоптаними Жидами, слїдом за ними, почав мандрувати за кордон і наш народ, шукаючи кращого життя. З якого саме часу почала ся еміґрація наших селян за кордон, переважно до Америки, хто саме став за перших піонерів сього руху і звідкіля вони вийшли, — про се не можна сказати нїчого певного, бо помітили сей рух тілько останнїми часами, коли він зріс о стілько, що сам собою став кидать ся в вічі. Як що не помиляємо ся, то вперше занотував його торік д. А. Яръ на сторінках „Товарища“. Одночасно з сим зявили ся коресподенції про еміґрацію селян з України і в „Радї“. Поки що згадані дописи не дають доволї фарб для змалювання цїлком усїєї картини еміґрацийного руху, про те все-ж таки по їх можна вже й зараз знайти чимало цїкавого матеріялу для того, щоб уявити собі сю картину принаймнї хоч в загальних рисах. З сих дописів знати, що до еміґрації спонукають наших

Digitized by Google

селян насамперед причини соціяльно-економічного, а останніми часами, відколи село стало причетне до політики, — і політичного характеру; з їх можна довідати ся також трохи і про те, де еміґраційний рух найбільше позначаєть ся, яким шляхом він іде, хто і як його підтримує і, нарешті — як живеть ся нашим еміґрантам в „Новім Світї". За одним можна тілько пожалкувати, що на підставі того матеріялу, котрий знаходимо в дописах, неможна подати певних цифр, котрі свідчили-б про розміри й постепенний зріст сього руху, окрім однієї хіба Київщини. Для ілюстрації того, що ми сказали про се нове і цікаве явище в житті нашого народа, ми подамо кілька уривків з деяких дописів. Ось, напр., що пише кореспондент з м. Паволоч сквирського повіту на Київщині: „Америка що далї то все більше та дужче стає тим маґнитом, що притягає до себе наших людей. „Зелений клин" вже далеко одійшов назад. Охочих виселятись у Сибір тепер і колачем не заманиш, за те Америка стає якоюсь рожевою мрією. Голодному селянинови здаєть ся, що нїби там течуть молочні річки. І от поруч з Євреями, яких що-ночі по скілька семейств „тїкає", як кажуть у нас, до Америки, виїздять туди і селяне" [1]).

Цїкаво зазначити той факт, що треба було тілько прокинути ся еміґрацийному рухові серед селян, як в туж мить, немов ті мухи на труп, біля їх почали кружляти „аґенти". „Знаходять ся — пише далї кореспондент, — якісь „благодїтелї", що дуже принадно заманюють селян в свої пазурі: наприклад, якийсь „аґент" із Київа збірає охочих виїзжати до Америки і згожуєть ся доставити їх туди своїм коштом, але за се еміґранти мусять працювати виключно там, де він скаже, цїлих 5 років, а з їхнього заробітку одлїчувати муть йому те, що він витратив на перевіз". Не вважаючи на такі тяжки умови, знаходить ся чимало таких, що пристають на їх, аби тілько — як каже кореспондент — вирвати ся з „рідної України"... В кінцї допису сього автор підкреслює той факт, що хоч серед селян знаходить ся чимало й таких, що скептично ставлять ся до еміґрації, а про те вона не то що не спиняєть ся, а навпаки все зростає. І нїби щоб потвердити свої слова не більш як через тиждень сей же самий кореспондент подає новий цїкавий допис про те, що до Паволочи прийшов лист од одного еміґранта, що був попереду за сельского старосту, але мусїв еміґрувати по тому, як за його приводом було побито стражників

[1]) „Рада" ч. 187.

Digitized by Google

за те, що вони знущають ся над людьми. Еміґрант сповіщає сїмю свою, що заробляє в день по 2 доляри і кличе її до себе... Приклад Варича, — додає кореспондент, — викликає багато охочих з поміж селян і вони йдуть на згоду з аґентами і їдуть до Америки [1]).

Другий кореспондент з Таращанського повіту пише ось що: „Страшні злидні та убозство з давних-давен примушували селян нашого повіту залишати рідні оселї, і, начепивши на тружені плечі сакви, шукати по всїх усюдах заробітків. Кілька років тому таким чином де хто з селян забив ся аж до північної Америки... Сї піонери — еміґранти були лехкими на руку: потім того люде добре втоптали туди стежку“...[2]).

Далї автор допису розповідає про вельми цїкавий, свіжий факт, з котрого ми бачимо, що на еміґрацію селян за кордон починає завважати вже і уряд. „Не що давно, — оповідає кореспондент, — один мировий посредник, виконуючи наказ зверху, зібрав відомости в своїй окрузї про еміґрацийний рух. Виявило ся, що зараз в Північній Америцї живе на заробітках понад 400 чоловіка з його округи; де які викликали навіть до себе жінок і дїтей. Про те, яким чином селяне дістають ся до Америки, кореспондент пише, що дістають ся вони не однаково: „одна частина їде таємно, без пашпортів, а друга — за посередництвом еміґрацийних контор, що позасновували Євреї по містях, а головну — у місті Рівному (на Волині). Контори беруть по 125—150 карб. за приставку кожної душі. На сї гроші вони вже сами добувають пашпорт, перевозять еміґранта і годують в дорозї“. Заробітки мають там еміґранти добрі, — по 4 доляри в день. Один з їх що року нїбито присилає до дому готівкою по 1000 карб. а то й більше. Нарештї кореспондент додає, що „незабаром має піти до Америки нова партія селян, котра тепер саме гуртуєть ся“.

Де кілька нових рисів до еміґрацийного руху дає кореспондент „Ради“ з м. Брусилова київського повіту. „Роскотилась у нас, — пише він, — поголоска, нїби прибули з північної Америки аґенти і набірають охочих найняти ся піхотинцями до американського війська, за матросів на їхні кораблї, а також за робітників на ріжні плянтації та підприємства. Сї чутки здобувають собі багато прихильників проміж нашої молодї. Се й зрозуміло, бо тут тїснота, голоднеча та безправя, а Америка, — „блаженна сторона“ [3]).

---

[1]) „Рада“, ч. 194.
[2]) „Рада“, ч. 207.
[3]) „Рада“, ч. 214.

Digitized by Google

Далі автор оповідає, що такий погляд на Америку зявив ся з того часу, як до Канади переселило ся з волости чоловіка з пятдесять. Стало ся ж воно таким побитом: спершу 7 чоловіка еміґрували до Америки крадькома і оселили ся в Канадї. Обжившись там, вони покликали до себе свої семї, але до останього часу не поривають звязків з рідним краєм [1]).

Чутки про еміґраційний рух ідуть з Волини, а також і з Поділля. На Волини, як сповіщає „Вѣстникъ Волыни", найбільше еміґрують селяне з двох повітів: острожського та новгородволинського. Останнїми часами по сих двох повітах повиїздило людей до Америки од 20 до 350 чоловіка з кожної волости. По инших повітах такої великої еміґрації непомітно, хоча вона, — як каже ґазета, — останнїми часами значно зросла проти колишнього. Еміґрують не тілько безземельні, а й такі, що мають власні ґрунти [2]). Що до Київщини, то про інтензивність в їй еміґрацийного руху свідчать ті кореспонденції, з яких ми вже подавали уривки. Але окрім того, в „Радї" [3]) було надруковано замітку д. Майстеренка, з котрої ми довідуємо ся, що з Київщини позаторік еміґрувало до Америки 886 селян. Далі ми бачимо, що еміґрацийний рух по деяких повітах пішов швидко й широко, по деяких повільно, а по деяких його й зовсїм непомітно: з таращанського повіту еміґрувало 450 д.; липовецького — 178; канївського — 160; київського — 60; уманського — 17; звенигородського — 10; сквирського — 8 і з бердичівського — 3. Про решту (4) повітів відомостей немає. Вважаючи на те, що — як пишуть кореспонденти, — чимало селян еміґрують крадькома, треба гадати, що цифри сї не певні і в дїйсности значно більші.

Се нове явище в житю нашого народа почала завважати і місцева власть. Принаймнї д. Майстеренко в своїй замітцї про еміґрацийний рух на Київщинї пише, нїби ходить чутка, що місцева адмінїстрація має на думцї полекшити селянам добування пашпортів, а також настановити спеціальних аґентів, котрим буде доручено інформуванне селян і всї справи і турботи звязані з еміґрацією.

---

[1]) „Рада", ч. 214.
[2]) „Рада", ч. 218.
[3]) „Рада", ч. 252.

Digitized by Google

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Польсько-українські відносини і соймові вибори.

Демократизація польської національної політики. Зближенє модовців до шляхти. — Загально-польський похід в українські округи.— Українські партії. — Союз москвофілів з „Rad-ою Narodow-ою“.— Виборчі надужитя. — Ослабленє опозиційно-демократичних сил.— Переміна польсько-шляхетською панованя над українським народом на пановане польське.

Як горяче дожидали й добивали ся ті українські політичні партії, які хотїли-б бачити наш нарід у Галичинї визволеним від теперішнього національно-політичного поневоленя, демократизації загально-державного устрою! І як щиро витали й підпирали вони всякий, хоч-би найдрібнїйший прояв демократизму серед галицько-польської суспільности, опанованої польсько-шляхотською ідеольоґією, вірячи, що демократизація галицько-польської суспільности буде рівночасно руйнованєм польсько-шляхотського панованя над нашим народом!

А тепер? — Тепер польська національна політика в Галичинї безперечно демократизуєть ся.

В загально-державнім парляментї вже не виступає від імени польського народу польська шляхта. В новім польськім колї, яке вийшло з перших загальних виборів до парляменту, демократичні елємонти, представники городської буржуазії, показали ся в більшости. Правда, ті демократичні ґрупи, розріжнені і незорґанїзовані в одну цїлість, дали спершу все таки перевагу шляхтї, вибираючи презесом кола бувшого презеса Абрагамовича. Але се тревало не довго. Найчисленнїйшій з демократичних ґруп у колї, народовій демократії, вдало ся зібрати всї демократичні елємонти в одну „демократичну унію“, яка висадила Абрагамовича зі становища презеса кола (даючи йому як відшкодованє теку міністра для Галичини) і покликала на се становище лїдера народової демократії проф. Ґломбіньского. Так польське коло з шляхотсько-консервативного стало в своїй більшости демократичне, тим більше, що крім „демократичної унії“ є в нїм також дрібно-селянські еле-

Digitized by Google

менти з клєрикальною закраскою, які треба також вважати демократичними.

Крім польського кола виступає в парляментї від імени польського народу клюб польських людовців, партії par excellence селянської і між польськими буржуазними партіями найбільш демократичної й опозиційної, — так що вона в парляментї остала навіть поза колом.

І так польська суспільність в Галичинї і польська національна політика безперечно демократизують ся. Тільки від такої демократизації годї українському народови сподївати ся того, чого він ждав від демократизації польської суспільности. Та демократизація йде в тім напрямі, що разом з нею демократизуєть ся національна ідеольоґія польської шляхти, ідеольоґія польського панованя над українським народом. В міру того, як демократичні елєменти доходять серед галицько-польської суспільности до політичної сили, приймають вони також польсько-шляхотську ідеольоґію панованя Польщі над українським народом, з тою тільки модифікацією, що коли в польській річи посполитій і до наших днїв над українським народом панувала польська шляхта, то тепер до участи в тім пановаю мають бути допущені що-раз ширші круги польської суспільности, цїлий польський нарід. Демократизація серед польського народу, але пановане здемократизованої польської суспільности над українським народом, — така національно-політична проґрама польської демократії.

Сю проґраму відчув український нарід на собі ще підчас переводженя виборчої реформи до парляменту. Тодї вся польська демократія станула на тім, що виборче право українського народу не може бути рівне виборчому праву народу польського. Такий саме характер мають польські демократичні проєкти виборчої реформи до галицького сойму.

Факт, що провід у польськім колї перейшов з рук консервативної шляхти в руки „демократичної унії“, — коли візьмемо на увагу, що в тій „унії“, має провід народова демократія, — сьвідчить тільки, що польська національна політика супроти українського народу стане на стільки більш аґресивна, на скільки демократична буржуазія рухливійша від консервативної шляхти. А яким духом дише на український нарід та теперішня провідниця „демократичної унії“ і кола, народова демократія, се всїм нам відомо.

Digitized by Google

Але становище польської демократії, представниці городської буржуазії, до українського питання, відоме не від нині і не від нині не лишала вона ніяких ілюзій що до свого шовіністичного, україножерного характеру.

За те власне тепер, на наших очах, відбуваєть ся еволюція в напрямі польського шовіністичного україножерства в таборі польських людовців. Коли хто слїдив би за еволюцією національно-політичних поглядів серед галицько-польських демократичних ґруп, то все завважив би те саме явище: Доки ґрупа не має ніякої політичної сили ні значіня, доти вона, виступаючи проти шляхотсько-консервативного напряму, серед загальних демократичних окликів виставляє також оклик національної рівноправности українського народу. Воюючи проти шляхотського правління, опираючи ся в великій части на симпатіях і фактичній політичній підпомозі української людности ґрупа росте в політичну силу і значінє. В кінці надходить хвиля, коли вона в союзі з українськими політичними партіями могла би справдї стати рішаючим політичним чинником в краю, могла би повалити шляхотсько-консервативне правлінє і почати відроджене краю на демократичних основах. Але власне в сїй хвилї відвертаєть ся вона від своїх дотеперішних українських союзників, регабілітуєть ся з своїх українських симпатій кількома рішучими виступами проти українського народу, в яких переліцитовуе всї инші польські антиукраїнські партії, і зложивши так іспит національної „благонадежности“, в союзі з дотеперішними своїми ворогами — шляхотсько консервативним правлінєм виступає до завзятої боротьби проти своїх дотеперішних союзників — українського народу.

Такий власне шлях добігають тепер до кінця польські людовці. Вже підчас переводженя виборчої реформи до парляменту заявляли вони, що треба якось охоронити польський стан володіня в Східній Галичинї, тільки не висловляли ся ясно, а з антаґонізму до шляхти і народових демократів критикували їх проекти охорони того стану володіня. Але прийшли перші загальні вибори до парляменту, які дали людовцям — між иншим не без помочи Українців, коли ті мусїли вибирати між кандидатом людовців і „Rad-и Narodow-oї — поважне представництво в парляментї. Тепер надійшла хвиля, яку вони признали відповідною для того, щоби ввійти в союз з консервативно-шляхотським правлінєм. Лїдер партії Сташіньский заявляє в парляментї, що коли українські посли, вимушуючи на центральнім правительстві національні уступки,

Digitized by Google

посягають на польський стан володіня, то людовці виступлять проти них солідарно з польським колом. Потім прийшла друга протиукраїнська промова Стапіньского в парляменті, така напастлива, така цинічна і при тім така „патріотична“ в польсько-шовіністичнім розуміню, що польська шовіністична преса, та сама преса, яка Стапіньского титулувала нераз хамом і внуком Шелї, засипала його найвисшими похвалами. А з приводу соймових виборів наступив уже між польсько-консервативним правлінем і людовцями формальний політичний союз.

Вся вага теперішних соймових виборів лежить у тім, що новий сойм має перевести реформу соймового виборчого закона. Наслідком заострення польсько-українських відносин при сій реформі національно-політичний момент грає куди важнійшу роль від соціяльно-політичного. В Українців сї два моменти зливають ся в одно. Одинокою силою, яка може бути носителькою української національної ідеї, є широка народня маса. У тому тільки виборча реформа, корисна для широкої маси, буде корисна також для української національної ідеї. Инакше в Поляків. Всяка виборча реформа, користна для народньої маси, мусить ослабити польський стан володіня там, де він держить ся виключно привілеями польських висших суспільних верств. І хто хоче далї вдержати або ще й розширити польський стан володіня, той мусить допустити ся безправства на українській народній масї.

Всї польські партії, з виїмком соціяльно-демократичної, показали зовсім ясно, що їм ходить перше всего не тільки о збереженє, але ще навіть о скріпленє і розширенє польського стану володіня, через що в їх змаганя до соймової виборчої реформи соціяльно-політичний момент на останнім плянї, коли перше місце займає момент національно-політичний. Звісна-ж річ, що уклад національно-політичних сил у соймі на основі виборчої реформи залежний в першій мірі від того, який буде уклад національно-політичних сил в тім соймі, що переводити-ме виборчу реформу Через те головним тереном виборчої боротьби будуть власне сільські округи східної Геличини, ті округи, які можуть вислати до сойму 46 українських послів.

Все, що переняте національною ідеольоґією шляхотської Польщі, Польщі, яка повинна панувати над українським народом, готовить ся до сього виборчого походу в українські округи.

Перед веде „Rada Narodowa“, наслідниця шляхотського „Центрального Комітету“, що вже стільки разів переводив вибори

Digitized by Google

в українській части краю з користю для польського стану володіння, переводив такими способами, що не тільки серед українського народу, але й серед польських опозиційних партій став популярним під назвою „Комітету для виборчих розбоїв“. Як відомо, зараз після назначеня виборів „Rada Nirodowa“ видала довірочне припоручене до всіх своїх орґанізацій в Східній Галичині, заявляючи, що „вибори до сойму вимагають зединеня і напруженя всіх польських сил в Східній Галичині, „та що“ в сій справі істнує порозуміне всіх партій, що стоять на національнім ґрунті. Опісля-ж, в другій половині січня, видала „Rada Narodowa“ публичну відозву до виборців, у якій виславляє 40-літну дїяльність галицького сойму і звертаєть ся проти українських партій з довгою обороною дотеперішньої політики сойму в українській справі, доказуючи, що сойм як найлїпше дбав про українські справи.

Становище „Rad-и Narodow-ої для нас не дивне. Вона-ж заступає інтереси польської шляхти; а що оборона польського стану володіня в Східній Галичині мусить бути рівночасно обороною політичних і соціяльних привілеїв шляхти, то її становище, повторямо, зовсім зрозуміле.

Тільки відома річ, що „обороняти польський стан володіня в сільських округах Східної Галичини“ без виборчих насильств годї, бо як-же инакше довести до того, щоб з округа з подавляючою українською більшістю вийшов послом польський поміщик?!

І тут власне на нашу думку лежить головна причина, чому народова демократія вийшла з Rad-и Narodow-ої на час соймових виборів. Народова демократія готовить ся обняти після шляхти політичну спадщину в соймі так само, як обняла її в польськім колї. І як „партія будучности“ не хоче вона, щоб до неї прилип закид виборчих розбоїв, до неї, що домагаєть ся зменшеня української політичної сили в соймі законним шляхом, при помочи такого виборчого закона, який не давав би українському народови законної змоги вибрати число послів, більше над мінїмум, зовсім нешкідливе для польського правління в краю. І так, не хотячи брати на себе відповідальности за виборчі насильства, народова демократія на час соймових виборів вийшла з Rad-и Narodow-ої. Але рівночасно заявила, що в імя національної солїдарности підпирати-ме скрізь в Східній Галичині кандидатів Rad-и Narodow-ої всїми „законними“ способами.

Та найбільш характеристичне для теперішньої польської національної політики те, що „Rad-у Narodow-у в українських окру-

Digitized by Google

гах підпиратимуть також людовці. Між людовцями і шляхотсько-консервативним правлінем заключено такий союз, що в західній Галичині всї сільські мандати, з виїмкою кількох, дістануть ся людовцям, а за те людовці поможуть Rad-ї Narodow-ій в Східній Галичині. А після виборів партія людовців в австрійськім парляментї вступить до польського кола, а в соймі працювати-ме в порозуміню з шляхотсько-консервативним правлінем. Тепер мов на коменду найвисші урядники краєвих автономних інституцій (прим. д-р Стефчик, директор райфайзенських кас, Кендзьор, директор краєвого бюра для мелїорацій), а також деякі поміщики вступають до партії людовців і кандидують від її імени.

А орґан людовців „Kurjer lwowski“ не тільки зсолїдаризував ся зі становищем відозви Rad-и Narodow-ої супроти українських партій, але ще зробив їй докір, чому вона не зазначила „з більшим натиском, що в культурно-національнім інтересї Українців лежить повна і нерозривна полїтична єдність з Поляками, бодай в границях Галичини“. За такий короткий час людовцї так переняли ся національною ідеольоґією польської шляхти, що докоряють за недостачу тої ідеольоґії Rad-ї Narodow-ій, тій par excellence носительці національно-полїтичних ідеалів історичної Польщі.

Ось-так зединеними силами йдуть усї польські партії, з виїмком соціяльної демократії, походом в українські виборчі округи. Якже готовить ся український нарід відперти той напад зединених польських сил?

На скільки можна вносити з дотеперішнього перебігу акції, між українськими партіями мабудь не прийде до виборчої боротьби. Доси тільки в двох округах висунені проти себе кандидатури українських партій (в Самбірськім повітї національний демократ д-р Андрій Чайковський, підпираний також українською соціяльною демократією і радикал Михас; в Станиславівськім повітї радикал Королюк, підпираний також українською соціяльною демократією і національний демократ з клєрикальною закраскою о. Бариш); зрештою виставляють вони кандидатури так, щоб одна партія не мішала другій. Національні демократи виставили до кінця сїчня 32 кандидатури, радикали 8, соціяльні демократи 2.

Виборча програма всїх українських партій менш-більше однакова: виборча реформа до сойму на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного голосованя — з таким числом мандатів для українського народу, яке відповідало-б його чисельній силї в краю.

Digitized by Google

Але українські партії мусять звести виборчу боротьбу не тільки з польським набігом, але і з домашнім ворогом, з москвофілами.

Не можучи власними силами побороти українського національного руху, видячи його зріст і свій занепад, москвофіли, ратуючи ся від смерти, рішили обернути ся за підмогою до Поляків. Сей польско-москвофільський союз підготовляв ся вже від кількох літ. Москвофільська партія виступала проти аґрарних страйків, ведених українськими партіями, держала ся пасивно підчас руху за виборчою реформою до парляменту, виступала проти українських кандидатур з консервативно-клерикальною програмою підчас останніх виборів до парляменту, а в парляменті москвофільські посли не тільки виступали проти українських національних домагань, але в деяких випадках йшли просто пляново з польським колом проти українського клюбу.

І Поляків і москвофілів лучить ненависть до українського національного руху, грізного і польському станови володіня на українській землі і москвофільським обрусительним змаганям. При тім інтерес польського стану володіня на українській землі каже Полякам оберігати соціяльно-економічні інтереси польских поміщиків перед українським народом, який під проводом українських партій бореть ся не тільки за національно-політичне, але й за соціяльно-економічне визволенє. А консервативне москвофільство не тільки не загрожує нічим тим поміщицьким соціяльно-економічним інтересам, навпаки, воно ще оберігає їх, представляючи народови всї новочасні соціяльно-економічні змаганя народніх мас ділом мало не самого чорта і подаючи на всї соціяльно-економічні болї дуже вигідні для поміщицьких інтересів рецепти, як молитва, праця, ощадність, тверезість і т. д. Через те зрозуміла річ, що між Поляками — не тільки між польско шляхетським правлінем Галичини, але з огляду на оборону польського стану володіня й між польськими демократичними елементами — й москвофілами мусїло прийти до зближеня.

Ріжниця тільки в тім, що від того зближеня Поляки виграють, бо небезпечний для свого стану володіня український національний рух ослаблять, а обрусіня Галичини не мають чого бояти ся, значить, загалом беручи, ослабляють національну силу і відпорність українського народу і скріпляють свої позиції на українській землі, — коли тимчасом москвофіли не виграють нічого, — бо ж коли обрусительна політика супроти українського народу банкротує

Digitized by Google

в Росії, при засобах російського правительства, то тим більше безвиглядна вона в Галичині, — а тільки помагають Полякам ослаблювати ту силу, яка одна може оперти ся польському набігови на українські землі, — український національний рух. Але галицькі москвофіли знаходять ся в стані такого упадку і разом з тим в стані такої сліпої ненависти супроти тої сили, що спричинила їх упадок, супроти українського національного руху, що для продовженя свого політичного животіня і для ослабленя тої ненависної їм сили вони готові на все, навіть на союз з „Rad-ою Narodow-ою“.

„Галичанинъ“ голосить явно, що для „русско-народной идеи“ не страшна Польща, тільки „украинскій сепаратизмъ“, який являеть ся „самымъ большимъ и единственнымъ врагомъ для Руси“. Виборчий маніфест москвофільської „Русской Ради“ заявляе, що москвофілам „не страшна борьба съ польскимъ народомъ“, з яким вони будуть бороти ся „какъ народъ съ народомъ открыто, культурно и честно за народное дѣло“, та що „близко уже время, когда братъ Ляхъ проникнется сознаніемъ, что не въ борьбѣ съ Руссомъ будущее Польши, а въ тѣсномъ единеніи и въ общей съ нимъ любви къ Славянству“, — але за те „безпощадно сразится русскій народъ съ домашнимъ своимъ врагомъ, съ народнымъ сепаратизмомъ“, з яким „можетъ бить лишь борьба на жизнь и смерть“.

Такі теоретичні заяви москвофільства, а в практиці йде безсоромне єднане москвофільської партії з „Rad-ою Narodow-ою“. Для характеристики два приміри: в жидачівськім повіті москвофільський кандидат о. Сеник виголосив на польських зборах, скликаних для запротестованя проти антипольських проектів у Прусії, промову, в якій—як доносить „Dziennik polski“ — „накликав Русинів, щоб забули на тепер про внутрішні спори з Поляками і виступили разом з ними до боротьби з прусацтвом“, та висловляв надію, що „два братні народи зуміють погодити ся на всіх полях, і по здавленю нерозумного, на шовінізмі та амбіції одиниць і найгірших інстинктах темної товпи опертого українського руху зуміють край довести до цвитучого стану“. Ефект сеї промови був такий, що „Rada Narodova“ не виставляе в жидачівськім повіті власної кандидатури, тільки підпираe о. Сеника, — а в Богородчанськім повіті дїють ся чи не найбільші з цілої Галичини виборчі надужитя, щоб повалити кандидатуру українського соціяльного демократа д-ра Новаковського та промостити шлях москвофільській кандидатурі судового радника д-ра Криницького, чоловіка, що доси поза урядовою службою нїчого

Digitized by Google

більше не знав, а в приватнім житю для москвофілів був москвофілом, а для Поляків Поляком, з тих „gente Rutheni natione Poloni“.

Ось — так поборюючи український національний рух, москвофіли ставлять в усіх українських округах свої кандидатури. Там, де сподівають ся на підставі порозуміня з „Rad-ою Narodow-ою“ перевести вибір свого кандидата, там стявлять своїх лїдерів (д-ра Дудикевича, д-ра Маркова і т. д.), а в усіх инших округах ставлять селян, щоб під демаґоґічним окликом селянської кандидатури відірвати як найбільше голосів українському кандидатови, ослабити тим вигляди української кандидатури, а при тїснїйшім голосованю або здержати ся від голосованя або віддати свої голоси кандидатови „Rad-и Narodow-оï“.

Таким чином при теперішних соймових виборах польський поход в українські виборчі округи мати-ме союзника в галицьких москвофілах: історична Польща і аґенти „единой, недѣлимой Россіи“ йдуть разом на знищене українського національного руху.

Та коли б вибори переводили ся безсторонно, по закону, коли б адмінїстрація сповняла при виборах тільки те, до чого вона покликана законом, а не була найважнїйшим оборонцем польського стану володїня на українській землї, то сей поход не був би небезпечний для українського народу. Але сей поход значить кождий свій слїд виборчими надужитями і хитрощами і насильствами, тим оружем, яким було здобуте й держить ся аж до наших днїв польське пановане на українській землї. З цїлої дотеперішньої виборчої акції ясно видко, що є з гори означене число українських округів, де мусить вийти кандидат „Rad-и Narodow-оï“ або москвофілів. В тих округах всї урядові виборчі чинности, се тільки брутальне топтане закона і провокація українського народу. Дарма, що як раз перед виборами намістник Галичини видав до всїх адмінїстрацийних властий окреме припоручене, щоб вони в своїх відносинах до українського народу держали ся точно закона. Бар. Бек в переговорах з парляментарним українським клюбом обіцяв, що намістник видасть таке припоручене і обіцянку сповнено. Але бар. Бек не обіцював, що галицька адмінїстрація такого припорученя послухає. А галицька адмінїстрація має свої окремі „закони“, яких держить ся в своїх відносинах до українського народу, очевидно, також не без відома і волї намістника. Тільки виданем сих „законів“ намістник публично не хвалить ся, як похвалив ся згаданим припорученем, виданим буцїм то в користь Українців. Нї,

Digitized by Google

український нарід відчуває тільки на своїй шкірі, що такі „закони“ є і що вони висші всего.

Серед таких обставин, де не може бути мови про законність виборів, не може бути також великих надій на успіхи виборчої боротьби.

Можна бути майже певним, що ані національно-політичний ані соціяльно-політичний уклад сил у будучім соймі основно не зміниться. Правда, українських послів вийде може значно більше, ніж було їх у бувшім соймі, але вони будуть у соймі зовсім відокремлені. Вийде також значно більше людовців, але се вже не буде та опозицийно-демократична сила, що в бувшім соймі, тільки союзники консервативної шляхти.

„Rada Narodowa“ хитро взяла ся до діла. Заключивши в західній Галичині союз з людовцями, може вона всю свою силу перекинути до східної Галичини, в українські округи, де крім того має запевнену поміч всіх польських демократичних партій, від народової демократії до людовців. Таким способом здобуде вона в сільських округах певне більше мандатів, ніж здобула би, воюючи на два фронти, і в польських і в українських сільських округах. А маючи крім того запевнені всі мандати в курії великої земельної власности, може певне числити на більшість в новім соймі. Як відомо з дотеперішних відносин, городська демократія мало чим ріжнить ся від шляхетсько-консервативного напряму і прим. в справі соймової виборчої реформи між сими двома напрямами прийшло вже до згоди. Серіозну опозицію в обороні інтересів народніх мас могла би творити тільки коаліція українських партій і польських людовців. Але польсько-шляхотське правління зрозуміло небезпеку і приєднало людовців для себе, а українські партії, зовсім відокремлені, супроти подавляючої польської більшости, не матимуть досить сили, щоб перешкодити чи шкідливій для народніх мас виборчій реформі, чи иньшим працям сойму.

Ось так людовці, за ціну союза з консервативною шляхтою, ослабили значно позицію народніх мас у будучім соймі. Оклик оборони польського стану володіня вийшов на користь тим, хто боронячи його, боронить своїх соціяльно-економічних інтересів, польській шляхті, а на шкоду народнім масам.

Се загальні виводи, які насувають ся з приводу теперішньої виборчої боротьби. А виводи для польсько-українських відносин?

Як уже зазначено на початку, разом з демократизацією польської національної політики в Галичині демократизуєть ся також

Digitized by Google

національна ідеольоґія польської шляхти, ідея панованя історичної Польщі над українським народом. Тепер ми стоїмо перед фактом, що під прапором історичної Польщі виступають проти нас усї польські полїтичні партії з виїмком польської соціяльної демократії, яка, як показали вибори до парляменту, з усїх польських партій найменше має сили, і яка при тім, як се видно з цїлої її дотеперішньої теорії і практики в національній справі, не може рішити ся, чи стати під прапор національної рівноправности, чи під прапор історичної Польщі, прибравши його в соціялїстичні обслонки. В кождім разї трудно надїяти ся, щоб соціяльна демократія, маючи до вибору між боротьбою з цїлою польською суспільністю за справедливе становище в українській справі і впливом серед польської суспільности за ціну національного опортунїзму в українській справі, вибрала перше.

Так на наших очах польсько-шляхетське пановане над українським народом перемінюєть ся в пановане польське. Та демократизація загально-державного устрою і з окрема польської суспільности, якої так добивав ся і так ждав український нарід, принесла далеко не ті овочі, яких він сподївав ся...

Digitized by Google

В. ПІСНЯЧЕВСЬКИЙ.

З російського життя

(Петербурські листи).

Минув іще один тяжкий рік в житю великої держави. Скінчивсь іще один акт великої народньої траґедії. І оглядаючи його останні події — останні місяці, дивуєш ся як міцно старий лад встиг скрутити і опутати новими „предохранительними связками" новонароженні народні іституції; як швидко повернув він на роботу пануючим верствам старі земства, суди; як відважно він користуєть ся послугами старих, вічно вірних йому рабів і як сміло вимагає він „безпрекословного повиновенія" од заблудивших в дні свободи і тепер каючих ся в своїх прегрішеніях своїх опор і стовпів — дворянства і купечества.

В останні місяці виплила на сцену третя Дума. І стала покірною слугою самодержавної бюрократії. Чи здійснить бажанне премєр-міністра Столипіна, його мрію — здобути собі таку чудотворну кнопку, надавивши котру, можна б було в одну мить повернути по своїй волі все житє великої країни, — сказать напевне поки що трудно. Але що раз вже премєрови удалось таки повернути течію життя вспять, в старе кріпацьке русло — се ми вже бачимо. Нї для кого не секрет, що під час третьої виборчої кампанії кандидати на депутатів намічались з Петербурга. І не з партійних центральних комітетів правих партій або навіть союза рускаго народа, а з сфер мінїстерських і близьких до них. Там концентрувались всї ниточки виборчої кампанії. І на місцях відповідальність за те, що проходили поступовці, а не праві, падала не на правих лїдерів, а на низшу адмінїстрацію. Під час третьої виборчої кампанії на її плечах лежав обовязок не тілько оберегати „общественную тишину й спокойствіе", а й слїдити, щоб в Думу не пройшли крамольні депутати. І недаром третя Дума головною задачею своєю вважає охорону народу од крамоли. Ті нечисленні поступові елємєнти, що виявились в Думі за два перші місяці її життя, пройшли або під поліцейським соусом або проскочили через недогляд начальства.

— Аж тепер посилаю Вашому Високопревосходительству настоящих „благонамѣренных" депутатів! — з гордостю телєґра-

Digitized by Google

фував подільський ґубернатор премер-мінїстрови П. А. Столипінови, почастувавши „новообраних“ подільських депутатів смачним ґубернаторським обідом і взявши з них присягу бути по гроб життя вірними монархичному устрою і вічно стояти горою за нього. В тім — „посилаю“ народніх послів — була гірка іронїя над росийським парляментом. Але разом з тим в нїм ховалась і глибока правда. Ґубернатор зовсїм не переборщував, коли назвав одинадцять подільських орлів своїми, а не народніми депутатами. Він їх вивів в люди. Під його приводом і за його власне ініціятивою склалось відоме на Поділю „Подольское Свято-Троицкое Братство“. З його благословенства в нього ввійшли люди, котрим законом брати участь в предвиборчій аґітації строго заборонено — віце-ґубернатор, директор народних шкіл, предсїдатель суду, управляющі банком, казенною і контрольною палатою, місцеві архієреї і т. ин. З йогож коли не отвертої, то всеж таки і не секретної волї, місцева полїція розповсюджувала прокламації того братства, орґанїзувались чорносотенні зїзди попів і панів; він виїзжав туди, де на виборах могли проскочить неблагонадежні депутати. З його відома „працювали“ місцеві ісправники, посредники і пристава.

Коли в Гайсинськім повітї Поділ. ґуб. селяне знов хотїли вибрати від повіту б. депутата другої Думи Семенова, то полїція з початку заперла його в буцигарню, а потім на сходї заявила селянам, що вони не сміють вибирати Семенова, бо сього начальство не хоче. І селяне, щоб не викликати біди на земляка, мусїли послухатись попечительного начальства. Але бідного, напівграмотного, зовсїм недалекого і безпечного селянина, Семенова, яким я та й всї його товариші по другій Думі знають, ґубернатор всеж вислав в Вологодську ґубернїю, обрікши його самого і нї в чім неповинну сїмю його на голодну смерть.

Та не тілько подільський ґубернатор, а вся наша адмінїстративно-полїцейська власть могла б гордо сказати: ми послали депутатів в третю Думу, а не народ. Коли навіть праві виборщики зрїклись вибирати в ґубернії славнозвісного Шмідта, мінська адмінїстрація з запомогою архієрея піддурила селян обіцянкою, що їм Шмідт одвоює в Думі землю польських дїдичів, і таким чином поставили таки на своїм — обрали Шмідта в Думу, а вона тепер не знає яким би робом скараскатись тої цяцї. В Полтаві „искуственный подбор“ приємних адмінїстрації депутатів робивсь ще простїйше. За скілька день до виборів полїція по приказу заарештувала тих виборщиків, що могли своїм авторітетним впливом по-

Digitized by Google

вернути „исход“ кампанії не в сторону властей предержащих. Сайка, котрому вдалось сховатись до самого дня виборів, забрали з гостинниці на передодні і курієрським поїздом одправили аж в переяславську тюрму, примовляючи по дорозі: „ми тобі покажемо такий сякий сину, як у Думі гетьманів споминать!“ На другий день після виборів його випустили, але з тим, щоб виїхав „за предѣлы“ ґубернаторської досягаємости.

Що могло вийти з такої діяльности, окрім теперішньої „работоспособної“ Думи? Вона плоть од плоти старого поліцейсько-бюрократичного ладу. І з дня зачаття свого була призначена вже тілько на служебну ролю. Дарма бюрократичні наймити викликували, що в третій Думі зібралась краса і сила старого земства. Дарма вони співали панеґірики її „работоспособности“. Проминуло два місяці. І з тої „работоспособности“ не лишило ся і слїду. Навіть мінїстерська „Россія“ мусїла згодитись, що панеґірісти переборщили. Самих примітивних мінїстерських законопроєктів не зуміла вона по людськи прожвакати і мусїла вертати їх знов в комісію. Єдиний власне закон принятий Думою, який пройшов через Раду Державну і тепер уже затверджений Височайшею властю — закон про асіґновку скількох мілїонів, має в собі стілько дефектів, що навіть Рада хотїла його забракувати і коли не забракувала, то тілько через ту „нетерплящую отлагательства“ справу, для розвязання котрої він був утворений.

Ми не кажемо вже про те, що власна ініціятива думських орґанїзацій за ввесь час проявилась хиба що тілько у внесенім правими запросї про університетську крамолу. Тоді як в перших двох Думах число депутатських закопроєктів мало не рівнялось з числом мінїстерських, проґресівні ґрупи „обрѣчены“ тут на „бездѣйствіе“ в сфері законодавчої ініціятиви: що-б не внесли вони зараз, при теперішнім архіреакційною настрою центра і правої, воно завчасу присуджене на смерть. Центр же і праві в самім складї своїм інертні. Не вважаючи на те, що в третю Думу ввійшли представники тих верств, котрі з такою злобою і ненавистю лаяли перші дві Думи за їх неработоспособність, не вважаючи на їх хвалену „работоспособность“, вони не можуть обійтись без сильної запомоги з лівого боку, з боку представників орґанїзацій, що так властно панували в перших Думах. І при всїй своїй антіпатії, вони на сам кінець таки признаються в своїй не силї. „Я мушу признатись, заявив недавно один із видатнїйших думських центровиків барон Черкасов, — що мій погляд — погляд на

Digitized by Google

перші Думи, як не здатні до роботи, не справдив ся при найблизшій роботі в Таврійськім дворці. Нам довелось в чималій мірі використувати роботу своїх попередників і між иньшим наказ приняти майже цілком". Поки що вони самі про себе кажуть, — „на ділі прийшлось переконатись, що в такий короткий час, як півтора місяця, великої роботи зробити було не можна". Але чи зробила вона хоч невелику роботу, хоч те, що зробили за сей час перші дві Думи: чи діференціювалась вона по людськи? Ми і сього сказати не можемо. Як відомо ще більше, ніж „неработоспособности" перших двох Дум, росийські зубри нелюбили в них партійного „столпотворенія". До того нелюбили, що коли тепер власть законодавча перейшла в їх руки, то було доручено думському голові Хомякову кинуть в своїй першій промові обвинуваченя лівим в партійнім сектанстві. Але на другий же день і в зубрячій Думі почалось ще гірше „столпотвореніе", ніж в перших двох. Пурішкевич орґанізував свій союз, Атаназевич — якусь православну партію, граф Доррер великоруську національну, Шмідт — істінно-русску окраїнну, Крупенський — умеренну, Гучков стягав октябрістів, Єфремов — прогресістів і т. д., і т. д. А на самкінець — „возъ и нынѣ там".

І поки що партійне ґрупуваннє в третій Думі, що так необхідне в парляментській роботі, через півтора місяця її роботи зовсім не одріжняєть ся від того партійного поділу, який описав в своїх „помпадурах і помпадуршах" прозорливець Щедрін. Читателї мабуть памятають, що і у Щедріна, як і в нашій дворянській Думі, дворяне Семіозерського помпадурства ділились на „красних" і „консерваторов". „Разногласіе" між ними було не велике. Перші казали — „отдыхай, но по временамъ мужайся и шествуй впередъ!", а другі їм відказували: „шествуй впередъ, но по временамъ мужайся и отдыхай!" І настілько воно було не велике, що як би не внутрішні „развѣтвленія" окремих фракцій, то діло розяснилось би само собою. А таких „развѣтлений" було чимало. У одних консерваторів їх було аж три: „маркизы", на чолї котрих стояв граф тілько не Бобринський, а другий „парижанинъ" якийсь Козельский, головною заслугою котрого були ґраси"; „крѣпкоголовые", що уславили ся, як і третї — партія „умѣренних правихъ" Крупенського, „необычайной громадностью кулаковъ, дикою непреклонностью убѣжденій и способностью производить всякого рода манифестаціи т. е. кричать „ура!" и зыкомъ наводить трепетъ на противниковъ". Як тут так і там „самые отважные люди другихъ партій приходили в сму-

Digitized by Google

щеніе передъ свирѣпыми взглядами этихъ новыхъ эѳіоповъ". Кому доводилось бувати хоч під думською огорожею в часи засідань нашої високої палати, той мав змогу переконатись, що Щедрінські „маркизи" і „крѣпкоголовые" не тілько не перемерли, а „преблагополучно" возсідають в третій Думі і навіть збирають ся „шествовать вперед", а поки що тілько „мужались и отдыхали". За ними разом „мужались и отдыхали" и „красные". Тоді вони ділились на „стригуновъ", що мріяли про „возрожденіе" і через се дуже багато балакали про principes; на „скворцовъ", що власних поглядів не мали, а терлись коло стригунів, і колиб не теорії стригунів про місцеве самоурядованнє і т. ин. що держали „скворцов въ постоянномъ страхѣ", то може б і зділялись з першими, — і ще на „плаксъ или канюкъ", котрих як і в третій Думі, те ж було не багато. У Щедріна всї вони тілько „отдыхали".

Коли ся вся компанія перестане „отдыхать" в третій Думі, кине розмову про principes і перейде до ділa, трудно сказать. А поки що воно нагадує одну нашу росийську інституцію, над котрою так весело і дружно недавно сміялись в бюджетній комісії члени тоїж таки третьої Думи — над ученим комітетом, на котрий щорічно йде більше пятидесяти тисяч карб. Депутати — контрольори поцїкавились знати, що ж роблять учені мужі того комітету, що получають трохи не по 9-ть тисяч щорічно. Виявилось, що нїчого. Один з них, що був посланий в комісію давати від мінїстерства „объясненія" признавсь, що ті вчені мужі тілько 5-ть разів на девять років і засїдали. Робота, яка є, робиться зовсїм чужими людьми, на гонорар котрим те ж тратять ся тисячі. Члени комітета збирають ся тілько для того, щоб „почтить вставаніемъ" померших колеґів. Такі „объясненія" ученого мужа навіть „ефіопів" здивували і розсмішили. На жаль між ними не знайшлось Гоголівського городничого, котрий би подав їм свою репліку — „і чого сміетесь? Над собою сміетесь"? Бо коли члени ученого комітету умудряють ся дурнички просиджувати по 50-ть тисяч в рік кровних народніх грошей, то полїцейські посли за два з чимсь місяця з небільшою продуктивністю просидїли більше трьохсот тисяч. І нехай би тепер Крупенський з Пурішкевичем, що так любили другій Думі нагадувати про депутатські дієти, згадали своїм „кріпкоголовим допотопним" про народні гроші.

З неменьшою продуктивністю для народньої кишенї засїдала в третю уже сесію і верхня палата — Державна Рада. Окрім властивого їй по самій натурі і складу призначення „отдыхать", вона

Digitized by Google

повинна б має і ще „шествовать“ назад в порівнаню з Думою, щоб своїм заднім ходом „умѣрять не в мѣру либеральную“ нижню палату. На щасте, їй поки-що не було зовсім роботи. І члени її мусїли volens-nolens виконувати тілько перший пункт своеї програми.

Під могучий храп богатирів духа, що засїдають в наших верхній і нижній палатах, під молодечий свист, вигойкуванне і завиванне ріжних істінно-русских соловіїв-розбійників, що з реакційною темрявою знов опанували широкими шляхами росийського життя, виникло і щезло непомітно питанне дуже важне само по собі — про нову констітуційну декорацію старого ладу — про церковний собор. І хто знає — тужити чи радїти нам треба над його скоропостижною смертю ще во утробі матернїй.

Думка про церковний собор назріла і втїлилась в велике число всїляких петіцій і депутацій ще во днї свободи. Кращі сили нашої церкви разом зо всїм суспільством повели боротьбу з старим режімом. І піддавшись їх дужому напору, верховна власть обіцяла скликати той собор. Але минали днї, минали ночі. „Горізонти“ заволїкались хмарами. Старі пенати потріпані революційною бурею, повичухувались трохи. І замісь собора росийська церква получила предсоборне „присутствіе“ з чорносотенних архіереїв і скількох напівпяних, напів-тверезих професорів, для котрих собор самий був стілько-ж цікавий, скілько для пса пята нога. Мудре „присутствіе“ хоч сидїло не одні три днї, а цїлі місяці, все ж таки умудрилось висидїти тілько старі злиднї — купи непотрібного паперу. Знов появив ся Височайший указ про те, що собор буде скликано в Москві, але коли — умовчувалось. Бо в сей час ще не знали що дадуть третї вибори.

Треба сказати, що офіціяльною метою правительства при виданню тих указів було заспокоєнне країни за запомогою духовенства. До сього мав же і собор прямувати. Коли жили перші дві Думи, правительство не мало нїякої надїї на те, що і собор церковний не вдарить ся в опозіцію по приміру Дум. Коли ж був виданий закон 3-го іюня і в сферах твердо стали надїяти ся на чорносотену Думу, то і погляди насклад і напрямок собора змінили ся. Але зявилась третя так бажана і так мила всїм ефіопам Дума. Здавалось би — чого ж і ще чекать. Скликай собор тай годї. І кози будуть цїлі і вовки ситі. І духовенство заспокоїть ся, і „видімість“ соблюдена буде. Та ще й правила про вибори на собори

Digitized by Google

такі гарні, що крамольник, хоч би і пройшов, то значіння нїякого мати не буде, бо рішаючий голос в дїлах соборних по закону матимуть тілько архіереї. Та перед сферами встала нова мара. Воно побачило, що навіть духовенство третьої Думи помандрувало здебільшого в опозіцію, а до урядового собору так і все поголовно відносить ся, щоб не сказати більше, дуже скептично. І повернено фронт в зовсїм иньший бік.

Та крім офіціяльних урядових міркувань, були „виды“, перешкоди і мотиви на скликаннє його і у приватних особ. І в залежности від їх настрою і рахунків в ту чи иньшу хвилю, справа то відтягалась то прискорювалась. Як відомо з думкою про церковний собор було тїсно звязане бажаннє декого відновити патріяршество Росії. Кандидатом намічавсь Антоній митрополїт петербурський. І поки його шанси стояли високо, доти і справа з собором посовувалась. Сам владика — людина дуже дипльоматична. По своїм поглядам він належав більше до так званих Треповців при дворі. Як чоловік розумний, він завсїгди був проти крутого повороту вправо. І треба признати йому справедливість — завсїгди колядував проти реакційної завірюхи, наскілько до його голоса прислухались. Натомісь другі претенденти на патріяршество — як Антонїй волинський або Володимир московський, що меньше мали шансів по своїм служебнім рангу, не гидували підтягати і піддержувати самі чорносотенні колядки. І в часи повороту в сферах до глухої реакції своєю еластичністю більше припадали до серця, особливо Володимир — улюбленець Олександра III.

І в остáннї часи, коли сфери занадто круто взяли вже вправо, Антоній петербурський, хоч і зійшов до того, що став годитись з союзниками, котрих він раньше терпіти не міг і з котрими провадив тяжку війну, але був прінціпіяльно проти реакції, через те і відпав ласки її представників. Його місце заняв Володимир.

Характерно дуже те, що опала вилилась в занадто різкій формі. Мітрополїт не хотїв би мати в синодї ярко-чорносотенних архіереїв. І останнїй указ про новий состав синода було видано навіть без його і обер-прокурорського відома. Ним в сінод назначались тілько такі епискони, котрі на всю Росію вславились своєю реакційністю, як Гермоген саратовський, Володимир московський, відомий Олексій і ин. І навіть наперекір традіціям — не брати білого духовенства, в сей раз призначено „присутствовать“ славетного отця Іоанна Кронштадського. Такіж „лїберали“, як Сергій фінляндський, Арсеній псковський — получили „одставку“

Digitized by Google

сї за останнї днї, а хто ще ранїйше трохи. Антонїй зі всього того „захорував“. І мабуть не сьогодня завтра поїде „лїчитись“ на Кавказ з тим, щоб більше не вертатись на старе місце. А новий синод буде засїдати під проводом Володимира московського, до котрого перейшли обовязки первоприсутствующого і котрому вже давненько передані всї дїла церковного собора. І тепер, коли патріярший посох буде усміхатись Володимирови — справа зі скликаннем церковного собору, од котрого він чекає напевне помазання на патріяршество, встане на чергу і ми скоро матимемо ще третїй „отдыхающій“ департамент, вже духовних дїл; коли-ж фортуна і сьому владицї покаже спину і який небудь Гермоген або Антонїй Храповицький і його перечернить, то і росийська церква не діждеть ся свого „оздоровлення“.

Сервілїзм і „подхалимство“ з божої ласки пройшли не лиш в цвілі з давних давен сфери, а і в старі оплоти росийського лїберальїзму — суд, земство і навіть в пресу. Вони заполонили все житє росийське зверху до низу. Обиватель тремтить і трясеть ся перед мінїстром, а мінїстерська душа тїкає в пяти від одного зичного поклику отбросів культурного суспільства. Історія з остракізмом Кауфмана і Герасімова — се найкращий показчик того, до якого безглуздя може дійти реакційний рух, найкраща ілюстрація нашої конституції навиворіт. В днї свободи був вславився на всю Росію попечитель оренбурського округа Заіончковський, ославився тим, що дуже енергїчно копав ся під тюфяками ґімназістів, дуже акуратно вивертав і обшукував їхнї ранцї і кешенї. В свій час преса urbi et orbi оповістила про його славетні вчинки. І під натиском „общественного мнѣнія“ д. Заіончковського здали в архив. І от останнїми днями в „Новом Времени“ появляєть ся цїла низка статей Меньшікова проти Кауфмана і його товариша і в перемішку з добірною лайкою співаєть ся чогось панеґірік тому ж таки Заіончковському і маловідомому попечительови московського, а потім варшавського учебного округа Шварцови. Довго обивательска публїка, що звикла ворожити про нові скорпіони і бичі для конституційної Росії по нововременській гущі, не могла втямки взяти — де собака закопана? Аж ось появивсь в орґанї екс-мінїстра Федорова така коротенька заміточка: „Статї співробітника „Нового Времени“ Меньшікова, присвячені характеристиці мінїстра народньої освіти і взагалї сьому мінїстерству, се переклад і перефразіровка записки колишнього попечителя оренбурського учебного округа Заіончковського. Його записка була представлена в висші

Digitized by Google

правительственні круги, де зробила дуже сильне вражінне, через що і вийшли „в отставку“ міністер народньої освіти фон-Кауфман і його товариш Герасімов“. І діло стало ясне, як божа роса. Досить було одного доноса патентованого чорносотенця, щоб все міністерство пішло перевертом. На місце Кауфмана виплив при завчасу прихвалений Шварц, а намісць Герасімова, як сповіщають ґазети, має піти нїхто иньший, як той же самий Заіончковський...

„На тобі небоже, що тобі не гоже!...“ можна перефразірувати народню премудрість.

Колись треба було цїлої баталїї з боку суспільства, щоб звалити таку шишку, як Заіончковський. Тепер досить було пригадати сферам про стару травлю на сього типа, як „мнѣніе“, уже нововременського „общества“, взяло верх, і Шварц касує всї цїркуляри двох останнїх міністрів і збирається видати нові, зовсїм в протилежнім дусї. Вдумайтесь, читачу, в самий факт сеї метаморфози. Важно не те, що Шварц заняв пост міністра; і не те, що місяць перед сим портфель народньої освіти в Росії мало не опинив ся в руках напів-божевільного Пурішкевіча. А важно те, що „сильная власть“ зойкає і трусить ся перед тею самою чорною сотнею, котру вона в свій час так викохувала на загубу революційного руху. Важно те, що зі страху, як би державне стерно не попало в руки „лѣвыхъ демократовъ“, як в свій час сфери величали кадетів і лївих, вони його полишили фактично вже не демаґоґам навіть, а просто хулїґанам з правої, для котрих крім власної шкури — нїчого дорогого не має. Ось іще одна ілюстрація сього „раболѣпія“ величних верхів перед тими подлими, в справжнїм розуміню слова, низами.

Одеський попечитель під впливом чорної сотнї вгрів аж шіснадцять „донесеній“ по начальству на новоросийський університет. Хто вдохновля округ на такі „подвиги“ добрі — свідчить хоч такий випадок. В вересні в одеськім університеті мала відбутись студентська збірка для обміркування „іюльських временних правилъ“. Міністерство сповістило ректора, що на сїй збірці де буде обмірковуватись одкритий новими правилами доступ полїції на студентські зібрання, полїція не буде. Днїв за три ґенерал-ґубернатор визвав ректора до себе і пропонував йому замінити на сходї полїцію. Але ректор такої чести зрік ся. При виході він зустрівсь у присїнку з головою студентів-чорносотенців студентом Владзїнским. Ґубернатор, положивши руку на плече Владзїнскому, спитав ректора: „этого милого юношу вы, конечно знаете?“ На сю

Digitized by Google

демонстрацію ректор відповів: „Да, знаю; къ сожалѣнію этотъ юноша часто вмѣшивается не въ свои дѣла“. Факти у ректора, щоб сказати таку річ, були. Рівно через день ректор був в окрузї і попечитель, нїби то виправдуючись перед ним, почав йому скаржатись: „Этотъ Владзинскій съ ума сошелъ. Онъ принесъ мнѣ для подписи готовый текстъ телеграммы на имя министра, въ которой требуется, чтобы полиція на сходкѣ непремѣнно присутствовала, въ противномъ случаѣ отвѣтственность за послѣдствія несетъ министерство. Я телеграмму отправилъ — закінчив попечитель — но слова объ отвѣтственности, разумѣется, отбросилъ“. І само собою розуміеть ся, що полїція була дана.

І нїщо не зможе вернути до памяти наших бюрократів, окрім залїзного кулака або аґраріїв і капіталїстів, або їх ідеологів — чорносотенців. Державні інтереси, інтереси народні для них так нїби не істнують і зовсїм на світї. Скілько разів вже наших фінансїстів карало і суспільство і народні представники і навіть суд урядовий за необережне, кажучи делїкатно, „обращеніе“ з народнім добром — дарма: „Васька слушаетъ да ѣстъ“. Та ще й з таким апетітом, що скоро мабуть в держа́внім скарбі тілько горобцї свистатимуть.

Ґазетні читачі ще не забули мабуть про паризький вояж осїннїми днями Коковцева, про те, як після того чудесно, наче богиня Афродита з морської піни народило ся „Франко-русское Общество Подвижного Состава“ і нарештї про статю в „Росії“, котра взялась „освѣщать виды и намѣренія“ правительства, а підняла аґітацію за те, що не погано було б дати скілька росийських залїзниць в заставу під заграничні капітали. Читачі також десь памятають, як щиро кляв ся Коковцев всїм інтервієрам — що „й я не я й лошадь не моя“ — в Парижі був, і з фінансістами говорив, але про займи зовсїм і річи не було. І ось не встиг ще він як слїд поділити між прісними паризькі гостинцї, як в повітрі фінансовім запахло печеним. Зявилось оте „Общество подвіжного состава“ на чолї з такими людьми, як французський фінансіст Рувє, пальця котрому в рот навіть його землячки нїкому класти не радять і гаманця не показувати, бачимо і бувшого директора кредітної канцелярії Вишнеградського. „Общество“ мало в кредіт на 20 лїт поставляти „подвіжний состав“ ваґони і паровози — із 7 процентів годових і $2^1/_2$ проц. „погашенія“, при чім „поставленний составъ“ вважаеть ся до кінця термину або до виплати, не раніїше $11^1/_2$

Digitized by Google

літ, усієї вартости, власністю кредітора, уступленого на арендній правї „желѣзнодорожному обществу“. Мало того — нове „общество“ підрядилось „благодѣтельствовать“ і росийську промисловість. Ваґони і паровози замовлялись росийським заводам, а за передачу їм заказу „общество“ брало собі 6% вартости заказу. „Едва ли нужно распространяться, что въ данномъ случаѣ, какъ и во всемъ предпріятіи Рувье, Вишнеградскаго и К-о, писав тодї „Товарищъ“, замѣшана казна и что это похоже на скрытый заемъ подъ залогъ подвижного состава русскихъ желѣзныхъ дорогъ, о чемъ давно уже ходили слухи“. А Федоровське „Слово“ оповістило, що голова одного із заінтересованих в сїй справі росийських „предпріятій“ був у Коковцева і скаржився на нове „Общество“, в результатї чого мінїстр фінансів обіцяв „принять мѣры“. Приняв він ті „мѣры“ чи нї, трудно сказати. Є дані, що „мѣры“ були приняті, щоб затерти невдалу комбінацію замаскірованого займа. А натомість виплив нїби на зло обуреному суспільству проєкт „Росії“ про заклад росийських залїзниць. То був пробний камінь з боку урядових сфер, що викликав цїлу бурю навіть в нововременськім болотї: проти проєкта „Россії“ завищав на всї голоси мінїстерський братець А. Ст-инъ.

Нї обстоювати в данім разї інтереси росийської промисловости або росийського скарбу, котрим нове „Общество“ загрожувало серед білого дня грабіжом, ми не хочемо. Нам хотїлось би привести один тілько факт мало кому відомий з недавнього минулого росийських державних фінансів, факт, що може освітити всю ту історію справжїм світлом.

В часи всевладного панування фінансового „ґенія“ Росії, доброго чи злого, се всїм відомо, росийське правительство щиро опікувало ся капіталїстичною росийською промисловостю і щедрою рукою роздавало новим і старим предприємствам всїлякі субсідії і запомоги. Тодї то і народив ся окремий тип фінансового шахрайства. Засновувались ґрандіозні предприємства, одержувались мілїоні субсідії, дїло роздувалось, акції „учредітелями“ спродувалась на швидко — і коли на руках інїціяторів лишались тілько одні капітали — предприємство нагло лопало. Пропадали і субсідії, пропадали і капітали акціонерів. І все ж таки правительство субсідіювало далї. Навіть старий бюрократичний „Государственный Совѣт“ обурювавсь такими порядками. Але зробити нїчого не міг. Вітте і С-ка завсїгди уміли викручуватись.

Ось раз з сим фінансїстом, котрому так легко, як казав він, всюду довіряла Европа свої трудові грошики, трапивсь „скверний,

Digitized by Google

анекдот". Появилось нове „Общество", і один з його учредителів — Рувє — зразу затребував у Вітте видати субсідію щось коло 5-ти міліончиків. Як не крутив фінансїст, але видати мусїв. Тоди до нього пристав державний контроль — на якій підставі видана величезна позичка, на повернення котрої нема нїякої надії. Дїло перейшло в Державну Раду. Члени її почали піддержувать держ. контрольора. Тодї Вітте піднявсь, виняв з портфеля невеличкого листа Рувє до нього і запитав, щоб члени високого зібрання зробили на його місцї, як би їм довелось опинити ся в такім становищу, в яке попав він — мінїстр фінансів великої Европейської Держави. А лист був лаконічний, але, як кажуть, дуже „виразительный".

— Я Вам устроював руско-французські займи. А Ви мінї не хочете зробить такої дрібнички — видати субсідію для мого предприємства!??

Членам Державної Ради після сього тільки лишалось мовчки згодитись з „ґенїєм". І Рувє получив „субсідію".

Чи не хтїв часом Коковцев, не вважаючи на всю свою антіпатію до Вітте і його „ґенїяльної" фінансової полїтіки, повторити стару історію з Рувє? Чи не через те ж саме, що номер з „Обществом подвижного состава" не пройшов, „Россії" приходить ся лякати Росію продажю з публїчного торга залїзниць?..

Тай що ж тут дивуватись необережному поводженю з народнїми грошиками старої бюрократії, коли навіть земство — те саме земство, що так недавно було опорою лїберального руху в Россії стало зброєю для самооборони в руках купки аґраріїв. На своїм недовгім віку мінї довелось не тілько теоритично, а і на практицї познайомити ся з роботою наших земств — прослужити деякий час в однім з катеринославських повітових земств. Ще тодї мінї кидалась в очі одна рїжниця між земствами на українській території, де дворянство — головний земський елемент — здебільшого чуже, наносне, і великоруськими — де земські круги тіснїйше національно були звязані з народом. В Великоросії земцї більше дбали про народнї нужди, більше шанували трудові народнї гроші, нїж у нас на Українї. Катеринославське земство було одним із кращих земств в ті часи. Воно широко поставило народню просвіту, земську медіцину, аґрономію. Культурне катеринославське селянство не могло не оцїнити його заходів коло розвою народньої економічної свідомости через земські селянські аґрономичні зїзди і плебесцїти, через тіж самі школи. Але разом з тим воно тяжко стогнало від земських поборів і не раз отверто заявляло на тих же зїздах і земських

Digitized by Google

зібраннях, що пани не уміють цінити селянську копійку, що всї ті блага, якими нагорожує проґресивне земство своїх плательщиків, можна б за дешевше купити. Тогдїшні земські ленд-лорди — Родзянки з братією, згожувались з селянськими елементами в земстві і наскілько могли, їжились.

Настали конституційні часи. Голод і недород захопив навіть такі золоті куточки Росії, як Катеринославщина, Херсонщина, Полтавщина, Таврія, Київщина, Поділле, Волинь, що ранїйш самі йще давали од „щедрот своїх“. Здавалось би, тут то і варто б зменьшити земські видатки до minimuma, бо земська каса і без того порожня. А що ж ми в дійсности бачимо? Земські ленд-лорди тратять останнї грошики народнї на оборону своїх латіфундій од голодаючого селянства, од хуліґанів, і не тілько не зменьшують, а й ще побільшують земські бюджети.

Полтавське земство асіґнувало скілька тисяч на поліцію і оголосило премію в 300 карбов. за кождого палія, якого буде спіймано. Херсонські повітові земства асіґнують по 50 тисяч на орґанізацію поліції. Александровське (Катерин. ґ.) земство — одне з найкращих земств, що жило ранїйше традіціями Каришева, асіґнувало 10 тис. на чорносотену літературу. Ґуб. катеринославське земство призначило 105 тис. на поліцію, в тім числї на сискну в повітах, і 20 тисяч на чорносену ґазету „Руская Правда“. Київське земство постановило „отпустить изъ страхого капитала, образующагося изъ крестьянскихъ взносовъ 24,000 руб. для выдачи наградныхъ полиціи и крестьянамъ за обнаруженіе и задержаніе преступныхъ лицъ“.

Що тепер скаже селянство своїм земским ленд-лордам? Чи подякує йому за ті асіґнування на охорону панських маєтків, а само буде сидїти без хлїба і без насїння, чи може пристане до тих самих палїїв, грабіжників і хуліґанів, що не дають спокійно спати ситим аґраріям? Коли станеть ся се останнє — нїчого дивного не буде. І вина за нові грабіжки панських хлїбних гамазеїв впаде не на селян і їх представників в земстві, а на д. д. Карпових і Родзянків.

Digitized by Google

БІБЛІЇҐРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка наукова часопись, присьвячена передовсїм українській історії, фільольоґії й етноґрафії, виходить у Львові що два місяцї під редакцією Михайла Грушевського. Рік XVI. т. LXXX. 1907, кн. VI. Ст. 239.

Остання книжка сього річника „Записок“ і якістю і характером поміщеного в нїй матеріялу вповнї ствердже виписаний в горі заголовок. Тут в менш більш однаковій мірі маємо заступлені всї дісципліни, яким журнал присвячений: історія, фільольоґія і фольклор. І так по історії маємо дальшу статю д. Ол. Грушевського з задуманого ним інтересного циклю „По катастрофі 1708 р.“, а власне: Воєнні роботи (с. 19—35). Як вже з самого заголовка видно, статя займаєть ся справою участи української людности в ріжних фортифікаційних роботах, найтяжшого обовязку вкладенного на Україну правительством на річ росийської держави. Статя поки що далеко не вичерпуе дотичного питання, бо обговорюе головно фортифікаційні роботи при укріпленню Київа. Беручи річ з формального боку, то ті роботи не були безпосереднїм результатом катастрофи 1708 р., бо почали ся ще в 1703 р. Се зрештою завважуе почасти сам автор кажучи, що коли роботи з перед 1708 вважали ся чимсь екстраординарним, то опісля вони прибрали характер зовсїм звичайного і природного обовязку. Дальша статя як обіцяе автор, буде присвячена участи української людности в роботах при ладожському каналї.

Дальша з ряду історична праця, се студія д-ра К. Студинського „Польські конспірації серед руських питомцїв і духовенства в Галичинї в роках 1831—46“ (с. 53—108). Праця обіцюе дуже багато інтересного, бо написана на підставі богатого матеріялу, зібраного автором в архівах: міністерства внутрішнїх справ у Відни, намісництва у Львові і львівськім митрополичім. Подавати які небудь близші уваги що до сеї статї булоб передчасно, бо праця далеко ще не скінчена. Одно все таки зазначимо, що можна вже і по даній досї частинї замітити, а власне доволї тенденційне, чи може тільки надто субєктивне становище автора супроти одної ґрупи факторів, які в розглядних автором подіях виступають. Се можна поясняти хиба або односторонністю матеріялу на якім автор опер ся або і браком належного зрозуміння історичної перспективи.

По історії лїтератури й фільольоґії маємо тут дві статї: д-ра Франка „Причинок до студій над Острожською Біблїєю“ (с. 5—18), де автор робить порівнянні студії над знайденим ним рукописним фраґментом книги Ездри і дотичним місцем в Біблії, і докінченне статї д. Огієнка „Огляд українського язикознавства“ (с. 36—52), де подано розгляд фільольоґічного боку 5 українських словарів з кінця XVIII і початку XIX ст. Розвідка д-ра Кузелї „Причинки до народнїх вірувань з початком XIX ст.“ (с. 109—124), в якій

Digitized by Google

автор займаєть ся народніми віруваннями про упирів, кінчає відділ статей. З заміток в Miscellanea-х звертаємо увагу на д-ра Томашівського „Замітка до пісні про Штефана воєводу“ (с. 128—135) і солідну статю д. Гнатюка „Як писати заіменник *ся* при дієсловах“ (с. 135—152) — окремо чи разом? Автор на підставі зібраного значного матеріялу так з нашої мови починаючи з давних часів і инших словянських мов доказує, що *ся* слід писати окремо від дієслова. Стаття крім наукового має ще і практичне значінне, як причинок до розвязання питання про усталенне українського правопису по сім і по тім боці кордону. Наукова хроніка, подала огляд наукових часописів росийських і польських за р. 1908. Отся власне збірна праця, в якій приймав участь ряд співробітників „Записок“, подає так сказати квінтесенцію того усего, що в дотичних журналах було про Україну написано, або бодай посередно її дотикало.

В відділі бібліографії подано рецензії й справозданне з 25 книжок, як звичайно. *Ів. Джиджора.*

Твори Тараса Шевченка. *Кобзарь.* Том I (1838—1847), виданий під редакцією Івана Франка, Львів, 1908, ст. X+439+2 н. (Українсько-руська бібліотека, видає фільольоґічна секція Наукового Товариства ім Шевченка, т. VI). Ціна 3 кор. без оправи.

Ще три роки, а зустрінемо ся з полувіковими роковинами смерти Шевченка (1861 — 1911) і ще шість літ. а пройдуть столітні роковини його приходу на світ. Оба моменти не можуть пройти і минути непомітно для українського громадянства. Безсумнівний факт — в цілій історії України не богато було сильнійших індівідуальностей над Шевченка і се присилує теперішне поколінє звести при недалеких ювилеях рахунки з нашого національного житя за останнє століттє, а перед усього вияснити докладно становище самого поета і його значінє в українській літературі. Звісно, що поперед усіх дослідів мусіли ми мати повне виданнє всеї письменської спадщини Шевченка. Львівське Наукове Товариство, що носить імя поета, рішило ще заздалегідь, 1905 р. приготовити і видати перед ювилеями таку збірку Шевченкових творів, тим більше, що останній Кобзарь виданний Товариством з науковою маркою (ред. Огоновського, 1893) розійшов ся до того часу, так само инше виданнє „Просвіта“ (ред. Романчука, 1902) популярне, хоч із деякого боку краще попереднього. Редакцію нового критичного, з усяким науковим апаратом, поручено д-ру І. Франкови, який перед тим зредаґував два томи творів Федьковича (У.-Р. Бібліотека, т. I і IIa). Нове виданнє Кобзаря (се було головно на метї) протягло ся одначе дещо, вийшло два роки ніcля рішеня. Причина тому була ся, що 1906 р. приніс велику несподіванку: цілий ряд нових, доси незнаних Шевченкових поезій, богато варіянтів та мало не комплет автоґрафів поета. Одночасно почали приготовлювати ся нові видання в Петербурзі, між тим одно також повне і критичне (під ред. Доманицького). Сей наплив нових матеріялів здержував д-ра Франка, силував зводити нові варіянти, реконструовати текст на

Digitized by Google

основі автографів і т. ин. Не диво також, що частину нових матеріялів здобув редактор вже після того, як було надруковано значну частину, так що прийшлось зводими варіянти в передмові. Праця отже була не легка, не могла бути постійною і раз-у-раз ударяла на ріжні перепони. Все таки автор умів їх поборювати великим накладом праці і дати гарне і солїдне виданнє першого тому. Розуміеть ся, вкінцї появили ся деякі недостачі і похибки, деякі дрібні недобаченя і lapsus-и, всеж таки воно перевисшає дуже значно все те, що дали дотеперішнї видання, не рахуючи критичного з під ред. Доманицького. Так як тепер стоїть справа, показуеть ся, що остаточне вповнї наукове і критичне виданнє ще тілько перед нами: воно буде зроблене на основі двох, дра Франка і В. Доманицького. Маємо надію, що до 1914 будемо його мати в руках, а спорудити його прийдеть ся мабуть не кому иншому як Українському Науковому Товариству в Київі.

С. Томашівський.

Зоря нового життя. *Комедія на 4 одміни А. Ф. Кащенка.* Полтава, 1907. Ст. 84, цїна 30 коп.

Драма — вища артистична творчість, переживає в нашій лїтературі крізу. Старі письменники-драматурги зійшли зо сцени життя, нові народили ся. Правда, останнїми часами появило ся кілька драматичних творів, про які можна говорити, яко про художні, лїтературні речі, але за для сцени, за для демонстрації в театрі вони цїлком не придатні. Трохи чи не одинокий твір д. Черкасенка „В старім гнїздї“, про який можна говорити, яко про лїтературну річ, придатну до вистави, визнано „неудобнымъ къ представленію“, а те, що появило ся в друку опріч сїеї пєси і що цензура визнала „удобним“, то все таке здебільшого, що немає нїчого спільного з художними творами.

До таких річей мусить бути зарахована й комедія д. Кащенка „Зоря нового життя“. Годї переказувати зміст сього антіхудожнього з усїх боків твору: шкода на се часу, шкода праці й місця. „Зоря“ д. Кащенка, се український „лубокъ“, подібний до тих московських лубків, які так широко росповсюджує й по Україні так званий Нікольський ринок. Лубок д. Кащенка одріжняеть ся од лубків, що видають Губанови, Ситїни та инші, хиба тільки тим, що тут нагромаджено „великих слів велику силу“, слів фальшивих, про любов та працю для рідного краю, що тут немає того специфічного патріотично-„кіевлянинського“ духу, який містять в собі де-які видання Нікольського ринку. Але є де-яка дещиця специфічного патріотизму українського і в „творі“ Кащенка. Так, наприклад, один з персонажів, що Василем зветь ся і що дістає освіту у вищій школі каже: „На тих грунтах, що прадіди наші поливали своєю кровю тепер господарюють Німцї і иншї чужеродцї“. Яка наука випливає з такого виразу, коли не надати йому певного освітлення, поясняти звичайно немає потреби.

Комедія д. Кащенка повинна бути визнаною за непридатну не тільки для вистави через те, що вона позбавлена найменшого

Digitized by Google

хисту, вона непридатна також і для читання, бо в ній провадять ся цілком хибні думки і що до інтеліґенції і що до городян („панів“) взагалі: „усї пани (по контексту — городяне) мають нас простих людей за якусь тварюку“ говорить автор устами дівчини селянки, яка повинна відограватн позитивну ролю по песї. Такі й подібні думки зустрічають ся не рідко на протязї цілого твору. Але за те селян автор ідеалїзує на кождому кроцї: „мужик нїколи не скривдить нїкого так, як який пан“ — говорить таж таки дівчина.

Та не кажучи вже про такі неправдиві, а по части й шкодливі думки, що провадить Кащенко у своєму творі, думки які малоосьвічений читач буде витолковувати як йому до вподоби, твір сей треба вважати некористним ще й тим, що се цілковита суцільна — фальш, без жадної іскорки артизму або хоч сякої такої реальної правди, а значить у недосвідченого читача він не розвиватиме артистичне почуття, а псуватиме його.

Гр. Сьогобочний.

Юрій Кміт. *З гір*, 1907, Львів, ст. 92.

Є річі, котрі чоловік почув, а потім відограв на скрипцї, і є річі записані в фоноґраф. Дуже мало вони подібні до себе, але і та і та мають вартість. Сей збірничок новель — от се і есть запись фоноґрафічна; иноді вирост дивуєш ся — яким способом записував автор всї свої розмови. Там, де він говорить „від себе“, бачите як чоловік спішить, мов говорить: „чекайте но, я не те зовсїм хочу сказати“. Він обмежуєть ся на короткі реченя, число сих речень зменьшує до minimum'a, але от підійшов до монольоґа чи діальоґа — і тут уже розсипає всї скарби народної річи. Народньої, в повнім і чистім значінню сього слова. Так, як стоїть в сїй книжечцї — так може говорити тільки народ і нїхто більше. І власне в тім висока ціна оповідань Ю. Кміта. Не шукайте в них нї широких гадок, нї фантастичних завязок і ще більше фантастичних розвязок, взагалї не прикладайте сюди звичайних заялозених літературних мірок, так вигідних і для автора і для критика (котрі тепер відграють ролї кравця і купця: один по мірцї шиє, а другий, купуючи, дивить ся чи добре прилягає його міра). Нї, ви дивіть ся на автора як на інтеліґентного чоловіка, котрий попав в далеке, Богом і людьми забуте село і котрий хотїв би росказати тим усїм заклопотаним і обтяженим мійськими турботами людям о тім, як живуть люде в сїм куточку гір, як вони говорять, які їх інтереси. І от ставши на такий погляд, спитайте — чи можна лїпше зробити свою роботу? Автор і не претендує на широту, глибину і всякі такі річі, до котрих допинають ся панове літерати; нї, він просто каже: моя робота маленька, але кожний повинен робити своє дїло як найлїпше. І справдї робить. Яке богатство висловів, яка оріґінальність оборотів! І як треба такі річі читати власне росийським Українцям, вихованим на шабльонах мови, переконаним, що коли хто пише не так, як говорять „в нашім повітї“, то се вже нїкуди не годить ся. Та що, впрочім, і говорити про пересічного читача, котрий з української літерату-

Digitized by Google

ри на всім своїм віку прочитав пять книжок „изданій Петерб. Благотворительнаго Общества“, коли письменники і публіцисти, сіль землї нашої нараз піднімають ґвалт про „галицьку“ мову, в дійсности не маючи про неї найменчого понятя. І от як би таки книжечки, як ся, доходили до ширшої публіки на росийській Україні, кожний міг би наочно переконати ся як часом мало буває смислу і... сорому у панів ґазетярів. Наша мова богата, цвітиста, розмаїта; скілько відтінків, скілько красоти в її говорах — і скілько перед літератами лежить вдячної, хорошої роботи — зеднати то все в одну богату, красиву, могутну мову! А у нас якийсь панок з-під Конотопа правдами і неправдами дістанеть ся до друкарського станка і — починає писати про чорну галицьку хмару, „ми того не розуміємо“, „у нас у семынаріи того не вчылы“ і т. д.

Хотїв би привести на закінченнє хоч пару зразків мови та не знаю звідки й взяти, таке воно все кольорове, ориґінальне. І такі ориґінальні відносини між тими всїма людьми — живі люде перед вами. От, напр., молода жінка при старім чоловіцї; хочеть ся їй на весїлє, але не хоче уклоняти ся старому та просити ся: „Мене кортит погуляти — аж ноги лоптят. Ни відчиню губи. Пішьов з братовов. Не можу знайти си місця. З хати на двірь, відти до хати. Торкаю старого (тестя) за ногу: Тат-тату! Що би я вас просила; пустїт ня на весїля. — Ґа, дїтино, коль тебе ґазда ни взяв, я ни можу мішьати ся до того. Положи ся — з тов бідов мож спати. — Добре тобі, старуху, белендїти, а в мене ноги з горячьи аж підскакують. Ситий голодного ни розуміє, а старий молодого. Певно погадай си ґазда: глупе взяв, ни поведу межьи люди. Няй сидит на запічку“ і т. д. Або от жінка росповідає, як у сусїда хорував хлопець „на задавку“ (дифтерит) та й видужав, а зараз же по тому захорував її, оповідачки, хлопчик. Ну, річ ясна що „ворожьильник з єдного взяв, а на другого переслав“. Пішла баба до того ж таки ворожільника, але він „завертїв ся... за пізно, каже, приходиш“. Але всеж дав пити якесь корінє і зїлє. Спочатку нїби трохи полекшало, але потім — „стала дитина завертати очима, пружьати ся; збілїло як полотно. Прийшла ніч єдна, друга, свічьу, сїджьу — дїтвак страшьенно мучьит ся. Очьи слипают си як би ми хто вкинув соли до них. Бодай би того ворожьильника лихо прало! Де в нього сумлїня? Нагнати таку муку на янголятко. Ни мав скалїв та дибрів... Сїдячки здрімнулам ся. Привидівми ся старий дїд. — Відхилив двирі і каже: Чьо спиш? Іди і шьий сорочьку дїтвачькови, бо зараз умре... Буджу ся напрасно спуджена. Воно дуже мучить ся. Іду, беру полотно, іглу, нитки і шьию як будь, бо спати хочу. Ни витрімалам і задрімала. Раптом прочув ми ся жьалісний крик: Мамо, мамо!.. Зриваю ся до дїтини — ни жьиве... Я чомусь так тужьила, що аж дур голови брав си. У ночі були мої цицьки мокрі — приходило бідне з цвитаря ссати. Дораяли взяти кильїшок з водов, піти на цвитарь, підняти глини з гробу, вимішьати і випити. Я так зробила і відступила суята. Всяка мара товче ся по світї“...

Digitized by Google

Ей та де би то все списав! Нї, таки спасибі д. Кмітови за його роботу. Варто би більше про то написати, але най буде коротеньке слово, але щире. *Гн. Хоткевич.*

Л. Яновська. *Без віри. Драма на 5 дій, 6 одмін.* Київ, 1907. Стор. 67. Ціна 15 коп.

Песа п. Л. Яновської „Без віри“ обробляє цікаву псіхольоґічну тему. Колізією в їй служить те розладдє нїжно-чулої душі, що буває результатом ламання вироблених життевих прінціпів людини для якогось тільки хвилевого поривання серця.

Марія Дмитрівна, жінка старшого нотаря-карієриста, героїня драми „Без віри“, живучи з нелюбим чоловіком, уже в 32 роки такий песімістичний поляд виробила на житте, що стала зовсїм якоюсь неймовірою, скептиком, почала жить, так мовити, „без віри“. „Я не вірю нїкому, — признаєть ся якось вона сама. — Колись я вірила в Бога, тепер же... тепер я не знаю... я боюсь допитувати себе, людям же я не вірю, нїкому, нїяк не вірю... Я боюсь вірити, бо боюсь, щоб хто небудь не посміяв ся з моєї віри, але потреба вірити не вмерла і иногді охоплює душу з такою силою, що, здаєть ся, пів життя оддалаб, аби так вірити кому небудь, як вірило ся колись всїм казкам бабусї“ (стор. 14). І тут ще прийшла снокуса такої лехкодушности Марії Дмитрівни. Художник Лев Григорович, досить молодий чоловік, що саме в повному розцвітї і фізичних і духових сил задумав намалювати для конкурсу картину — сімвол життє, і для сеї картини йому треба образ вродливої жінки, яка б сімболїзувала собою саме життє. Він недавно познайомив ся з Мар. Дмитр. і йому здалось, що вона й є той образ. „Два роки блукав я, як непритомний, — сповідаєть ся він перед нею, — шукаючи такого образу, який би відповів моїй думці; два роки сновигав я по світу за тим образом. Нарештї я зустрів вас“... (стор. 6). Йому треба, щоб Мар. Дмитр. згодила ся позувати для його картини в самій сорочці. Вона, вірна традиціям супружого життя й живучи „без віри“, довго не піддаєть ся його намовам. Тодї Лев Григорович прикидаєть ся, що любить її. Мар. Дмитр. все вагаєть ся, але „потреба вірити охоплює її душу з такою силою“, що вона нарештї таки не витримала — поняла віри всїм улесливим обіцянкам художника „повести її в країну, де панує сама краса та воля“ (стор. 49), згодила ся позувати. Колиж картина була вже майже скінчена і мета таким чином досягнена, Лев Григор. одсахнув ся од Мар. Дмитр. „Що є гидчого, мізернїшого за закохану жінку? І Бога свого, і совість, і дїтий — все одурить, зневажить в рештї решт, як би довго не торгувала ся“ (стор. 62), — до такої думки тепер дійшов він. Як прийшла Мар. Дмитр. до його в останне, він уже не вважає її за образ своєї конкурсової картини, а тільки за „ту канву, яку викидають геть, скінчивши шитво. Я взяв од вас тільки те, що потрібне було мінї задля власного ідеалу, — в вічі уже їй каже він, — решту-ж я ненавидю в вас, як ненавидить архітектор остачу цегли, що зістаєть ся після його будівлї, як ненавидить скульптор ту остачу

Digitized by Google

мармору, що падає з під його долота"... (стор. 66). Мар. Дмитр., що ввесь свій вік „бояла ся вірити, щоб часом хто небудь не посьміяв ся з її віри", гірко була покарана за першу ж зраду своєму життевому принціпові. Серце її запалало гарячою вірою — коханнєм, але без взаємного спочуття, і вона в одчаї нищить ту нещасливу картину, а сама заколюєть ся кинджалом...

Ось в загальних рисах увесь зміст драми п. Л. Яновської. Головні дієві особи — Марія Дмитрівна, її чоловік нотарь-кар'єрист, художник Лев Григорович — змальовані яскраво, особливо тип самої героїні песи. Инші особи так само змальовані влучно, з їх характерними особливостями, і являють ся всї „на місцях". Розмови в песї короткі, без зайвої велемовности, і хоч почасти панують над самою драматичною дією; загальне вражінне од песи зостаєть ся приємне, закінчене. Инколи тільки занадто недовга дія псує трохи суцільність переживання, немов би в їй щось не дописано. Потім якось несамохіть звертає на себе увагу ще те, що в драмі п. Л. Яновської „Без віри" дуже багато монольоґів. Сї монольоґи в песї виявляють перед глядачем краще псіхольоґію дієвих осіб, але се дуже нагадує драматичні писання старої сцени, коли мало зважали на реальність і натуральність дії. Особливо шкодять монольоґи останнїй дії. *Гр. Трейман.*

Задачи соціалистической культуры. *Изданіе и переводъ Б. Ревзина и Постмана въ Берминъ. XII.* **Фр. Гертцъ** — *Соціализмъ и національный вопросъ. Переводъ съ рукописи.* СПБ. 1907 г. стр. 71, цѣна 20 коп.

Свою „розправу" — так називає автор брошурку в 71 стор.— Фр. Гертц починає аналїзою поняття нація. Зазначивши, що воно, як і поняття всякого орґанїзму не допускає ясної і вичерпуючої дефінїції, Гертц спиняєть ся на кожній із звичайно вживаних основних прикмет нації, на мові, території, традиціях, антропольоґічних темах і т. и. і приходить до того висновка, що з окрема нї одна з сїх ознак не вичерпує поняття нація. „Мова, територія, держава, традиція, релїґія, раса — такі основні моменти, що обєднують націю, і треба їх не меньше двох для утворення нації" (стор. 21). Чому не меньше двох, про се не знати. „Але, зрештою, — каже д. Гертц — все залежить од історичних умов" (стор. 21), і додає: „в усїй тій ріжноманїтности про те не важко відкрити де що спільне, справжню суть нації, а саме, бажанне провадити спільне і тїсне житте на протязї довгого часу, почуття, природного звязку". (стор. 21).

Прийшовши до такого висновка, Гертц переходить до розгляду, які форми і напрямок має національне почуттє, національна самосвідомість, націоналїзм у сучасних народів. Широка тема! Вірний своїй звичцї Гертц говорити багато про все належне і неналежне до дїла, часами пускаєть ся на дно історії, часами спиняєть ся на поглядах окремих видатних осіб (напр. 8 стор. його невеличкої брошурки присвячено викладови націоналїзму Фіхте), за все хапаєть ся і нїчого не виясняє докладно. Та особливо дивно у автора соці-

Digitized by Google

яльдемократа чути балаканину про націоналізм цілих народів. Так наче б то сучасні народи щось соціяльно однородне, наче б то сучасний економічний лад не проводить глибоких ріжниць, контрастів у соціяльно-економічному стані, в псіхольоґії в поглядах і почуттях окремих громадських ґруп наших часів.

Памятаючи се не сказав би Гертц, що „не змаганнє стати світовою державою зробило Анґлію великою, а прінціпи права і свободи для людей всіх рас і всіх націй", що національне змаганнє в Анґлії може рахувати „на шляхотне і справедливе відношеннє". (стр. 27).

А Ірляндія? а Індія? І тут справедливе і шляхотне відношеннє, і тут прінціпи права і свободи?!

Правда анґлійське правительство дає трохи більше волі своїм кольоніям — навіть часами дуже широку волю, ніж правительства иньших країн. Та не прінціпи права і свободи привели і раз по раз і тепер ще приводять його до такого поведіння, а ґіркий історичний досвід, що гальмуваннє розвитку кольоній веде тільки до втрати багатих кольоній як стало ся з Північною Америкою в кінці 18 ст.

Та коли не можна говорити про прінціпи права і свободи як основу політики анґлійського правительства, то ще меньше підстав для обвинувачення цілого анґлійського народу всіх класів його в джінґоїзмі та імперіялїзмі. Не трудящі і експльоатовані класи дають напрям і зміст анґлійській політиці і не на їх падає сором за Індію та Ірляндію.

Присвятивши дуже багато місця націоналїзмови головних сучасних народів, Гертц майже лишив без розвязки тему своєї „розправи". Зробивши — не відомо для чого — кілька нападів на ортодоксальних марксистів, не показавши, як той чи инший напрям націоналїзму утворює сучасну національну проблему, не вияснивши її природи, автор ex abrupto кидає, що „всяка проба зробити з національного почуття культурний мотор повинна мати міцний звязок з соціялїзмом", і на сьому кінчає свою працю.

От через що Гертц мусїв до своєї „розправи" зробити невеличкий додаток (8 стор.), в якому робить пробу розвязати сучасне національне питаннє. Ся частина брошури робить краще вражіннє, але тим, що тут автор властиво повторяє думки Р. Шпрінґера, виложені в його книжці „Боротьба австрійських націй за державу", Відень 1902 р.

Правда, Гертц не робить нїяких обмежень, які сам Шпрінґер зробив до національної нетеріторіяльної автономії і які звели її до національно-теріторіяльної автономії. Отже можна думати, що Гертц визнає можливим національну нетеріторіяльну автономію перевести в житте і вважає її з погляду соціялїзму одинокою формою розвязки національної проблеми.

Та і в додатку дїло не обійшло ся без куріозів. На останній сторінці (71) Гертц „ничтоже сумняше ся" заявляє, що „розвинена

Digitized by Google

нами (?) програма в основних своїх рисах однакова з вимогами виставленими австрійською соціяльною демократією на Берненському зїздї“ се на тому ж самому зїздї, де бороли ся між собою національно-територіяльна і національно-нетериторіяльна автономії і де була принята перша, а друга одкинена! Треба було самим редакторам і видавцям мало що тямити в національнім питанню, щоб видати сю схиблену „розправу“. *М. Порш.*

Книжки надіслані до редакції.

Етноґрафічний збірник. Видає етноґрафічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка. *т. XXII. Галицько-руські народні мелодії* зібрані на фоноґраф Йосифом Роздольським, списав і зредаґував Станїслав Людкевич. *Часть II.* у Львові, 1907. Ст. 8 + 208, 8⁰. Ціна 6 кор.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Bericht für die Monate: Mai-August Jahrgang 1907. № 31. Heft III. Львів, 1907. Ст. 46, 8⁰. Ціна 30 сот.

Микола Венґжин. *З життя ґімназістів.* Нариси і оповіданя. Львів, 1907. Ст. 52, 16⁰. Ціна 1 кор. Зміст: 1) Кваски. 2) Знайшов товариша. 3) На павзї. 4) Загар. 5) Сьвято Кружковців. 6) За шевця. 7) Драґоманівське сьвято. 8) Судьба інструктора. 9) Перша любов. 10) Не дістали снїданя.

Проч із шляхтою! *Проч із ей посїпаками!* (З протоколу стеноґрафічного Ради державної у Відни з дня 22 липня, 1907 р.). Промова д-ра Кирила Трильовського, посла до ради державної. Львів, 1907. Ст. 40, мел. 8⁰. Ціна 24 сот.

Билина про Ілихо Муромця і єго славні подвиги. (Видане Руского тов. педаґоґічного. ч. 135). Львів, 1907. Ст. 24, 16⁰. Ціна 16 сот.

Т. Ярославенко. *Пісні на мужеський хор. Ч. 5.* Не пора, І. Франка. (Музична накладня). Львів, 1907. Ст. 4, 8⁰. Ціна 40 сот.

Т. Ярославенко. *Пісні на мужеський хор. Ч. 6.* Ви хотїли б спинить, П. Карманського. (Музична накладня). Львів, 1907. Ст. 4, 8⁰. Ціна 40 сот.

Т. Ярославенко. *Калина.* (Народня пісня). (Музична накладня. Ч. 50). Львів, 1907. Ст. 4, 4⁰. Ціна 70 сот.

Т. Ярославенко. *На хлопську ґуту*, Б. Лепкого. (Музична накладня. Ч. 48). Львів, 1907. Ст. 4, 4⁰, Ціна 70 сот.

Т. Ярославенко. *Гей закуй менї зозуле*, В. Пачовського. (Музична накладня. Ч. 49). Львів, 1907. Ст. 4, 4⁰. Ціна 60 сот.

Frant. Pastrnck. *Rusíni jazyka slovenského* Odpovêd panu Vlad. Hnatjukovi. (Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію“. II.) С.-Петербургъ, 1907. Ст. 20, 4⁰.

Украинскій скипидаръ. Е. С. Грибинюка. (Отдѣльный оттискъ изъ журнала „Вѣстникъ Общественной Гигіены, Судебной и практической Медицины“). С. Петербургъ, 1907. Ст. 26, 8⁰.

Digitized by Google

А. Зачиняев. *Къ вопросу о коломыйкахъ.* (Отдѣльний оттискъ изъ Извѣстій отдѣлѣнія рус. яз. и слов. имп. Академіи Наукъ, т. XII (1907, кн. 1). С.-Петербургъ, 1907. Ст. 126, 8⁰.

Філярет Колесса. *Ритміка українських народніх пісень.* (Відбитка з 69, 72—74, 76 т. „Записок"). Львів, 1907. Ст, 254, 8⁰. Ціна 4 кор.

Село Мшанець Старосамбірського повіта. *Матеріяли до історії галицького села.* Зібрав Михайло Зубрицький). Відбитка з 70—71, 74 і 77 т. „Записок"). Львів, 1907. Ст. 184, 8⁰. Ціна 3 кор.

По катастрофі 1708 р. *Розквартированє російських полків на Україні.* Написав Олександр Грушевський. (Відбитка з 78 т. „Записок"). Львів, 1907. Ст. 22, 8⁰. Ціна 40 сот.

„Архаґгелови вѣщания Марии" і благовіщенська містерія. *Проба історії літературної теми.* Написав др. Іляріон Свєнціцкий. (Відбитка з 76 — 77 т. „Записок"). Львів, 1907. Ст. 76, 8⁰. Ціна 1·50 кор.

Фальшованнє метрик для польських повстанців з 1830 — 31 рр. Причинок для характеристики галицько-руського духовенства першої половини XIX ст. Подав Іван Кревецький. (Відбитка з 77 т. „Записок"). Львів, 1907. Ст. 8, 8⁰. Ціна 15 сот.

Генрік Ібсен. *Ворог народові.* Комедія на 5 дій. Переклала М. Загірня, у Київі, 1907. Ст. 116, 8⁰. Ціна 30 коп.

Генрік Ібсен. *Підпори громадянства.* Комедія на 4 дії. Переклала М. Загірня. У Київі. 1907. Ст. 116, 8⁰. Ціна 30.

Генрік Ібсен. *Примари.* Семйова драма на три дії. Переклала М. Загірня. У Київі, 1907. Ст. 76, 8⁰. Ціна 30 коп.

Маріс Метерлінк. *Монна Ванна.* Песа на три дії. З французької мови переклала М. Загірня. У Київі, 1907. Ст. 76, 8⁰. Ціна 30 коп.

Октав Мірбо *У золотих кайданах.* Комедія на 3 дії. З французької мови переклав Б. Грінченко. У Київі, 1907. Ст. 122, 8⁰. Ціна 35 коп.

В. Левинський. *Що таке соціялїзм?* (Червоний прапор. ч. 1). Львів, 1907. Ст. 48, 8⁰. Ціна 10 сот.

Мирослав Стечишин. *Суд панів над робітником.* Процес тов. Гайвуда. (Червоний прапор. ч. 2). Львів. 1907. Ст. 16, 8⁰. Ціна 6 сот.

Як соціяліст боронив хлопів в віденськім парляменті. Промова посла тов. Яцка Остапчука при ґенеральній буджетовій дебаті дня 21 грудня, 1907 (Червоний прапор. ч. 3.). Львів, 1907. Ст. 32, 8⁰. Ціна 10 сот.

Сірий Юр. *Де що про світ божий* (Бесіди по природознавству), з 65-ю малюнками. Видавництво Є. Череповського — Популярна наукова бібліотека № 1. Київ 1908, ст. 112. Ц. 30 к.

Т. С. Сулїма. *Дячиха.* Комедія на 4 дії. Київ 1908, ст. 50. Ціна 25 коп.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

3 2044 079 291 407

Digitized by Google